

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ
МАМЛЕКЕТ ЖАНА УКУК ИНСТИТУТУ**

Кол жазма укугунда

УДК: 342.41 (575.2) (043.3)

АЛИМБЕКОВ АЛМАЗ АКМАТАЛИЕВИЧ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ЧЕК
АРАСЫНЫН КООПСУЗДУГУН КАМСЫЗДООНУН
КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ**

шифр:12.00.02-конституциялык укук, муниципалдык укук

Юридикалык илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи: ю.и.д., профессор
КРнын УИАнын мүчө-корреспонденти Шеринов Н.Т.

БИШКЕК 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3.
ГЛАВА I. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ЧЕК АРА КООПСУЗДУГУНУН КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ	18
1.1. Кыргыз Республикасында мамлекеттик чек аранын укуктук табияты жана маңызы.....	18
1.2. Чек ара коопсуздугу Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү катары.....	52
1.3. Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму.....	70
ГЛАВА II. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ЧЕК АРА КООПСУЗДУГУН КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК КАМСЫЗДОО	87
2.1. Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун конституциялык-укуктук негиздери.....	87
2.2. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун эл аралык-укуктук негиздери.....	113
ГЛАВА III. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЧЕК АРА КООПСУЗДУГУН КАМСЫЗ КЫЛУУ ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИК ОРГАНДАРЫНЫН БЫГАРЫМ УКУКТАРЫ	127
3.1. Мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумунда Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын орду жана мааниси.....	127
3.2. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктары.....	144
3.3. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоонун механизмдерин жакшыртуунун жолдору.....	159
КОРУТУНДУ	172
ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР	177
КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ	180

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Мамлекеттик чек аранын пайда болуу жана өнүгүү тарыхы Кыргыз Республикасынын тарыхы менен тыгыз байланышта. Азыркы шарттарда, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышы жана өнүгүшү мамлекеттик чек аранын коопсуздугун камсыздоонун конституциялык-укуктук негиздеринин маселелери Кыргыз Республикасы үчүн өтө маанилүү болуп калды. Мамлекеттик чек аранын коопсуздугун камсыздоонун конституциялык-укуктук негиздерин түзүү инсандын, коомдун жана мамлекеттин аскердик жана экономикалык коопсуздугун камсыз кылуудан көз каранды жана улуттардын биригүүсүн камсыз кылуу максатында стратегиялык, улуттук - экономикалык, социалдык-саясий жана руханий өнүгүү программаларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу замандын талабы. Мындан мамлекеттин эгемендүүлүгү жана өнүгүүсү, мамлекеттик органдардын жигердүү иштеши түздөн-түз мамлекеттик чек аранын коопсуздук деңгээлинен көз каранды экендигин белгилесек болот.

Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, көпчүлүк учурларда ар кандай согуштардын, аскердик кагылышуулардын негизги себеби болуп мамлекеттер ортосундагы аймактык талаш-тартыштар жана чек ара чырчатактары эсептелет. Кыргызстан эл аралык коомчулукка кошулуу менен ага ийгиликтүү ыңгайлашты. Кыргыз Республикасы төрт мамлекет менен чектешет. Жети облустун ар бири чек аралык аймак болуп саналат, 40 административдик райондун 8 району гана коңшу мамлекеттер менен чектешпейт.

Кыргызстандын улуттук коопсуздугуна коркунучтарды болтурбоо, бөгөт коюу жана нейтралдаштыруу боюнча күч-аракеттерди бириктирүү жана иш-чаралардын натыйжалуулугун жогорулатуу, өлкөнүн коргонуу жөндөмдүүлүгүн жана бул жаатта эл аралык кызматташтыкты чыңдоо максатында 2021-жылдын 20-декабрында Кыргыз Республикасынын

Президенти Садыр Жапаров «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө» Жарлыкка кол койду. Президент Садыр Жапаров Коопсуздук кеңешинин жыйында жаңы концепциянын кабыл алынышын негиздеп «... улуттук коопсуздукка чакырыктар жана коркунучтар туруктуу эмес, алар тездик менен өзгөрүп, өнүгүп жатат. Иштин бардык чөйрөлөрүндө инновациялык технологиялардын тез өнүгүшү, агрессиянын жана башка терс факторлордун жыл сайын, ай сайын жана күн сайын өсүшү улуттук коопсуздукка жаңы чакырыктарды жана коркунучтарды жаратууда...» деп белгиледи. Анткени, Кыргыз Республикасы аймактык туруксуздук менен мүнөздөлгөн өлкөлөр менен курчалган. Ооганстандагы тыйылбаган согуштук аракеттер жана коңшу өлкөлөрдөгү аймактык чыр-чатактар эл аралык терроризмдин, баңги аткезчилигинин жана мыйзамсыз курал соода жүгүртүүнүн туруктуу булактарына айланды. Мындай шарттарда мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселеси Кыргыз Республикасы үчүн өтө маанилүү болуп калды.

Кыргыз Республикасынын чектеш мамлекеттер менен мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылууда орун алган көйгөйлөргө талдоо жүргүзүүдө тиешелүү мамлекеттик органдардын биргелешкен күч-аракетин талап кылаарын көрсөтүп турат.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын укуктук жөнгө салуунун учурдагы кемчиликтери болуп мамлекеттик деңгээлде мамлекеттик чек ара саясатынын бардык чөйрөсүн камтыган жана чек ара коопсуздугун камсыздоого арналган программалардын жоктугу, мамлекеттик чек аранын коопсуздугун камсыз кылуу маселелеринде Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын ишин укуктук жөнгө салуунун динамикалуу өзгөрүп жаткандыгына байланыштуу кемчиликтердин жоюлбагандыгы, чек

аранын айрым тилкелери боюнча коңшу мамлекеттер менен чек ара сызыгынын такталбаганы саналат.

Мындай маселелердин негизги себептери болуп чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын ченем жаратуучу ишиндеги кемчиликтери. Анткени ченем жаратуучу ишмердикте так максаттардын жана приоритеттүү багыттардын тутумдуу эместиги, чек ара кызматынын ишмердүүлүгүндөгү укуктук жөнгө салуунун муктаждыктарын аныктоонун эффективдүү методологиясынын жоктугу. Мыйзам чыгаруу ишинде илимий потенциалдын жоктугу, анын ичинде Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын мыйзам чыгаруу процессине катышпагандыгы.

Азыркы учурга чейин юридикалык илимде Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоо тармагындагы укуктук маселелерине арналган теориялык изилдөөлөрдүн өтө аздыгы жана бытырандылыгы изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу болуп саналат. Ошондой эле, мамлекеттик чек араны коргоонун жана коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук механизм жакшыртуу максатында илимий изилдөөлөрдү күчөтүү менен татаал экономикалык жана аскердик-саясий кырдаалда мамлекеттик чек араны натыйжалуу коргоонун стратегиялык программаларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу зарыл. Андан сырткары, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын мамлекеттик чек араны коргоодогу жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуудагы ролун жогорулатуу керек.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында коопсуздукту камсыз кылуунун ченемдик укуктук базасы заманбап улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун талаптарына шайкеш келбейт жана кырдаалдын өнүгүшүн эске алуу менен Кыргыз Республикасы менен Көз

карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин мүчө-өлкөлөрү үчүн чек ара коопсуздук тутумун андан ары өркүндөтүүгө муктаж.

Учурда улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун теориялык жана усулдук негиздерин, биринчи кезекте Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу теориясынын концептуалдык аппаратын, өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыз кылуу саясатынын моделдерин жана принциптерин иштеп чыгуунун маанисин жогорулатуу керек.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун натыйжалуу тутумун калыптандыруу, анын түзүмүн жана функцияларын өркүндөтүү учурдагы практикалык жана саясий мааниге ээ. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын коргоо жана коопсуздукту камсыз кылуу жаатындагы заманбап процесстердин өнүгүү логикасы Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын курамын, уюштуруу түзүмүн, функцияларын жана милдеттерин, чек ара аскерлерин, ыкчам иликтөө органдарды, чек араны көзөмөлдөө кызматтарын, чек араны кайтарууну, коопсуздукту камсыздоону артыкчылыктуу куруу менен аскердик компоненттерди аскердик жана аскердик эмес болуп айырмалоону аныктайт.

Өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумун натыйжалуулугу көбүнесе анын иштөө механизминин үзгүлтүксүз иштешине жана андан ары өркүндөтүлүшүнө көз каранды. Кыргыз Республикасынын чек араны коргоо тутумунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн талап кылынбаган олуттуу резервдер бар. Мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздук чөйрөсүндөгү аткаруу бийлигинин органдарынын аракеттерин координациялоо, ошондой эле координациялык ыйгарым укуктарды жана аракеттерди саясий жана укуктук камсыздоо боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын мүмкүнчүлүктөрү толук ишке ашырылган эмес.

Теманын актуалдуулугун иштеп чыгуу даражасы. Кыргыз Республикасында мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоонун маселелери юридикалык илиминин маанилүү бөлүгү болуп саналат жана окумуштуулар тарабынан изилдөөнүн объектиси катары изилденип келет. Кыргыз Республикасында мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча жобо биринчи жолу 1999-жылдын 19-мартындагы №27 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесинде чагылдырылган.

Диссертацияда каралып, талдоого алынган көптөгөн көйгөйлөрдүн мазмундук жагы мамлекеттик чек араны коргоонун эл аралык-укуктук, конституциялык-укуктук, тарыхый жана башка аспектилерине арналган эмгектерде чагылдырылган.

Илимий адабияттарда «мамлекеттик чек ара» сыяктуу укуктук категориялардын маңызын жана мазмунун ачуунун теориялык аспектилерине көп көңүл бурулган. Атап айтканда, орус адабиятында «аймак» түшүнүгү Аленкин, В.В., Бабурин С.Н., Бахрах Д.Н., Богданов С.А., Доленко Д.В., Левакин И.В., Барциц И.Н., Бейдина Т.Э., Кутафина О.Е., Козлов А.Е., Лазарев Б.М., Лейбо Ю.И., Лысенко В.И., Щербаков Д.А., Хропанюк В.Н. жана башка окумуштуулардын илимий эмгектеринде чагылдырылган.

Келтирилген авторлордун эмгектеринде мамлекеттик чек араны коргоонун жана коопсуздугун камсыз кылуунун заманбап концепциясына тиешелүү болгон, теориялык пайдубал тургузулган. Мамлекеттик чек араны «коопсуздукту камсыз кылуу», «коргоо» жана «сактоо» сыяктуу түшүнүктөрдүн катыштыгы чечмеленген. Мамлекеттик чек аранын коопсуздугун камсыз кылуу, коргоо жана сактоо боюнча мамлекеттик бийликтин конкреттүү-аныкталган органдарынын ишмердүүлүгүн

изилдөөгө олуттуу көңүл бөлүнгөн. Тийиштүү тажрыйбалык кеңештер иштелип чыккан.

Андан сырткары, Россия Федерациясынын мамлекеттик чек арасын коргоону камсыз кылуунун конституциялык-укуктук негиздери орус окумуштуулардын эмгектеринде, мисалы В.В. Сергеев, Д.А. Щербаков, Д.С. Субботкин жана В.Н. Чебаев ж.б. тарабынан изилденген.

Кыргызстанда мамлекеттик чек ара жана анын укуктук негиздери, ошондой эле Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоонун укуктук маселелерине арналган илимий иштер өтө аз изилденген. Бирок, мамлекеттик чек аранын жалпы маселелерине арналган илимий изилдөө иштерин жүргүзгөн кыргыз окумуштуулары Аманалиев У.О., Арабаев Ч.И., Базарбаев Э.Э., Нурбеков К., Кубатов И.К., Тургунбеков А.Т., Бейшембиев Э.Д., Молдоев Э.Э., Малабаев Д.М., Ожукеева Т.О., Токтогулов А.А., Эсенбаев М.А., Шерипов Н.Т. жана башка бир катар авторлорду атасак болот.

Изилдөөнүн ченемдик укуктук базасы болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоо жаатындагы мамилелерди түз же кыйыр түрдө жөнгө салуучу ченемдик-актылардан турат: Кыргыз Республикасынын Конституциясы, конституциялык мыйзамдар, мыйзамдар, Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктары, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин токтомдору, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы.

Диссертациялык изилдөөнүн максаттары жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун конституциялык-укуктук камсыздоо көйгөйлөрүнө комплекстүү талдоо жүргүзүү жана чек ара жаатындагы мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча илимий негизделген сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Бул изилдөө максаттарын ишке ашыруу төмөнкү милдеттерди түзүүгө жана чечүүгө алып келди:

1) мамлекеттик чек аранын укуктук табиятын жана маңызын аныктоо жана ачуу, чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелери боюнча айрым түшүнүктөрдүн аныктамаларын толуктоо;

2) Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун аныктоо жана анын түзүмүндө чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча колдонуудагы ыкмаларды изилдөө;

3) Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумун жана бул тутумдагы укуктук камсыздоонун ордун кароо жана талдоо;

4) ченемдик укуктук актыларда иштелип чыккан жана колдонулуучу чек ара коопсуздугун камсыздоонун концептуалдык түшүнүктөрүн талдоо жана аны өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;

5) Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун камсыздоонун эл аралык укуктук базасын изилдөө жана аларды өнүктүрүүнүн негизги багыттарын аныктоо;

6) азыркы шарттарда Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мамлекеттик органдардын ишинин негизги багыттарын аныктоо;

7) мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоо жаатындагы мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктарын, мамлекеттик чек ара саясатынын негизги багыттарын ишке ашырууда аймактык жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ыйгарым укуктарынын өз ара аракеттенүүсүн изилдөө;

8) чек ара коопсуздугун жөнгө салуучу ченемдик укуктук базаны талдоо жана Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун укуктук

камсыздоону жакшыртуу боюнча илимий негиздүү практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоону конституциялык-укуктук жөнгө салууга байланышкан коомдук мамилелер саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндө пайда болгон коомдук мамилелерди жөнгө салуучу ченемдик укуктук актылардын тутуму саналат.

Изилдөөнүн усулдук негиздери. Бул изилдөөнү жүргүзүүдө диссертант Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун конституциялык-укуктук жөнгө салууга байланышкан коомдук мамилелерди талдоодо системалуу, комплекстүү мамилени колдонгон. Диссертациянын усулдуктук базасын диалектикалык таанып-билүү усулу түзөт. Андан тышкары, изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкү усулдар дагы колдонулган: тутумдуу, салыштырмалуу, тарыхый, ченем чыгаруучу, формалдуу-логикалык, формалдуу-логикалык. Бул усулдарды комплекстүү колдонуу диссертациянын предметин ойлоноштурууга жана ачыктоого мүмкүндүк берди.

Формалдуу укуктук усул диссертациянын автору тарабынан Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу ишмердигинин конституциялык негиздерин талдоодо, өзгөчө тарыхый - мамлекеттик чек араны коргоонун жана кайтаруунун тарыхый тажрыйбасын жалпылоодо, Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана принциптерин аныктоодо колдонулган.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы диссертация биринчилерден болуп мамлекеттик тилде жазылган жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелерине конституциялык-укуктук жактан талдоо

жүргүзүлгөн тунгуч аракет. Диссертациялык изилдөөдө геосаясий жана геостратегиялык тенденциялар жана Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун чыңдоо зарылдыгын пайда кылган факторлор аныкталган. Изилдөөнүн жүрүшүндө Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун түшүнүгү такталган, анын мазмуну жана түзүмү классификацияланган. Андан сырткары, Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү жана принциптери аныкталып, улуттук коопсуздук тутумунда чек ара коопсуздугунун орду жана ролу, анын Кыргыз Республикасынын коопсуздугун камсыз кылуунун эң маанилүү кичи тутумдары менен байланышы негизделген.

Мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздугун камсыздоо тутумунда институционалдык өзөгү катары Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын ишин жакшыртуунун жаңы ыкмалары жана концепциясы иштелип чыкты. Диссертациянын автору азыркы шарттарда чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыз кылуу тутумунда иштөө механизмдин өркүндөтүү боюнча сунуштарды негиздөө менен чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун саясий-укуктук базасын өнүктүрүүнүн негизги багыттарын аныктады.

Изилдөө өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча иш-чараларды координациялоонун мазмунун ачып, саясий-укуктук механизмдин жана Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун чыңдоо кызыкчылыгында эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүү боюнча сунуштарды иштелип чыкты.

Коргоо үчүн төмөнкү илимий жоболор жана корутундулар сунушталат:

1. Колдонулуп жаткан жалпы теориялык көз караштарды жана тийиштүү ченемдик-укуктук актыларды талдоонун негизинде, мамлекеттик чек арага: «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек

арасы – бул мамлекеттин жер-суу аймактарына, аба мейкиндигине чек арасызыгы боюнча Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгүнүн чектерин аныктоочу реалдуулукта тартылган сызык же вертикалдуу жер үстүндөгү, дарыялардагы, көлдөрдөгү жана суу бетиндеги, жер астындагы жана аба мейкиндигиндеги чеги, ошондой эле ал аркылуу өткөн элестүү вертикалдуу мейкиндиктер жана тегиздик» автордук аныктама берилди. Изилдөөнүн жүрүшүндө «мамлекеттик чек ара» укуктук аныктамасынын мазмунуна таянуу менен автор мамлекеттик чек аранын конкреттүү түрлөрүнө *кургактагы, абадагы, дарыядагы жана көлдөгү чек арага* өзүнүн автордук аныктамасын сунуштайт.

2. Изилдөө ишинде улуттук коопсуздуктун ажырагыс бөлүгү катары «Чек ара коопсуздугу» түшүнүгүнө автордук аныктама берилген. Чек ара коопсуздугу - бул чек ара аймагында өз ыйгарым укуктарынын чегинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттери менен жетишилген инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү таламдарын чек ара мейкиндигинде реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун абалы.

3. Изилдөөнүн жүрүшүндө жана ченемдик-укуктук актыларды талдоонун негизинде «Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо - бул мамлекеттик чек ара аймагындагы коомдук мамилелерди жөнгө салууда бирдиктүү тартипти түзүү аркылуу ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын компетенциясын түзүү жана бекитүү боюнча, ченемдик-укуктук актыларды кабыл алуу, өзгөртүү киргизүү же толуктоо жана алардын аракетинин чегин аныктоо» - деген автордук аныктамасы берилген.

4. Диссертацияда Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо үчүн укуктук негиздеринин тутумун түзүү зарылчылыгы жөнүндө автордун негиздүү корутундусу белгиленген. Анда Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу жөнүндө мыйзамы негизги ченемдик укуктук акт болуп калат, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздук концепциясы кийинки баскычта болуп ага ылайык кабыл алынат жана Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктары менен бекитилет.

5. Юридикалык адабияттарды жана мыйзамдарды изилдөөнүн жана талдоонун негизинде Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумундагы орду аныкталган. Автор тарабынан Чек ара кызматын өз алдынча аткаруу бийлиги органы катары кайрадан түзүү сунушталган жана чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыздоо үчүн тиешелүү укуктар жана милдеттер берилүүсү керек экендиги негизделди.

6. Изилдөөнүн жүрүшүндө Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү башкаруунун субъекттери атайын ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар болуп саналаары аныкталган. Автор изилдөөдө чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумуна чек ара кызматынан тышкары мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары кирери аныкталды жана алардын укуктары жана милдеттери талданды.

7. Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун камсыз кылууну жакшыртуу максатында негизги ченемдик укуктук актылардын долбоорун иштеп чыгуу жана кабыл алуу зарылчылыгы негиздүү. Анткени, орчундуу өзгөртүүлөр Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү ишти укуктук жактан камсыз кылууну талап кылат. Бул максаттар үчүн төмөнкүлөр сунушталат:

7.1. Чек ара коопсуздугун жөнгө салуучу ченемдик укуктук базаны өркүндөтүү - биринчи кезекте мамлекеттик чек ара коопсуздугун адекваттуу камсыз кылуу. Ал үчүн, автор «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамы жөнүндө» мыйзамдын долбоорун жаңы редакцияда иштеп чыгуу зарыл деп эсептейт. Анткени, ал Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарын камсыз кылуунун заманбап тутумун түзүү үчүн бирдиктүү фундаменталдык укуктук негизди бириктирет. Бул зарылчылык 2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» колдонуудагы мыйзамына акыркы он жылдын ичинде бир нече ирет өзгөртүү жана толуктоо киргизилгендиги аныкталган, бирок анын жоболорун андан ары тактоо талап кылынат. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун аскердик-күч фактору чечүүчү мааниге ээ болгондугуна карабастан, чек ара аймагында улуттук коопсуздукка коркунучтардын үлүшүн көбөйтүүдө аскердик эмес факторлор барган сайын маанилүү роль ойноп жаткандыгына байланыштуу Кыргызстандын мамлекеттик чек арасын ыкчам-иликтөө ыкмалары менен коргоо талап кылынат.

7.2. Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматын өз алдынча аткаруу бийлиги органы катары укуктук статусун, анын негизги укуктарын жана милдеттерин, ошондой эле чек ара кызматкерлерин укуктук жана социалдык жактан коргоо принциптерин так аныктоо максатында «Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын иштеп чыгуу жана кабыл алуу сунушталып жатат жана негизделет.

7.3. Автор Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу тутумун өркүндөтүү үчүн «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын иштеп чыгуу жана кабыл алууну сунуштайт.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык маанилүүлүгү.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси анын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын өркүндөтүүнүн актуалдуу маселелерин чечүүгө багытталгандыгы менен аныкталат. Автор бир катар ченемдик укуктук актыларды, атап айтканда, «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын, «Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын, «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын кабыл алууну сунуштаган.

Диссертацияда камтылган корутундулар жана жоболор «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын мыйзам чыгаруу ишинде, Чек ара кызматынын жогорку окуу жайларында юридикалык кадрларды практикалык окутууда, ошондой эле жогорку жана орто юридикалык билим берүү мекемелеринде конституциялык укук сабагын берүү процессинде колдонулушу мүмкүн.

Диссертацияда орун алган жоболор мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу механизмдеги чек ара кызматынын ролуна тиешелүү болгон андан аркы теориялык иштеп чыгуулар үчүн пайдалуу болушу ыктымал.

Диссертацияда камтылган жоболор, корутундулар жана сунуштар Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын делимитациялоо, демаркациялоо процессинде, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара сызыгынан өтүүнү белгилөөчү жана анын укуктук режимин жөнгө салуучу эл аралык келишимдерди даярдоодо, ошондой эле Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө мыйзамдарды өркүндөтүүдө пайдаланылышы мүмкүн.

Андан сырткары, «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун Концепциясын» иштеп чыгуу, ошондой эле колдонуудагы мыйзамдарды өркүндөтүү жана жаңы ченемдик-укуктук актыларды даярдоо үчүн Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоону жана коргоонун жана кайтаруунун бир катар маселелерин жөнгө салууда пайдаланылат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын негиздүүлүгү жана тактыгы. Бул изилдөөнүн жыйынтыктары ата-мекендик чек ара кызматынын тажрыйбасынын, чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча мамлекеттик комиссияларынын материалдарын, мыйзамдарды, статистикалык маалыматтардын, Кыргыз Республикасында мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздугун камсыздоо боюнча жарыяланган материалдарды объективдүү талданышына негизделет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо жана ишке киргизүү. Илимий изилдөөнүн жыйынтыктарын теориялык апробациялоо автор тарабынан жарыяланган илимий макалаларда чагылдырылган, диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору жана тыянактары илимий жана илимий-тажрыйбалык конференцияларда жана тегерек столдордо баяндама жасалган. Диссертациянын автору тарабынан эмгекте айтылган бир катар практикалык сунуштар Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ведомстволук ченемдик актыларын даярдоодо пайдаланылган.

Изилденүүчү көйгөй боюнча «Конституциялык укук», «Административдик укук», «Мамлекет жана укук теориясы», «Укук коргоо органдары» окуу дисциплиналары боюнча дарстарды жана семинардык сабактарды даярдоодо жана өткөрүүдө колдонулат.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү изилдөөнүн максаттары жана милдеттери менен аныкталат. Диссертация киришүүдөн, үч

главадан, корутундудан, колдонулган ченемдик булактардын жана адабияттардын тизмесинен турат.

ГЛАВА I. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ЧЕК АРА КООПСУЗДУГУНУН КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Кыргыз Республикасында мамлекеттик чек аранын укуктук табияты жана маңызы.

Мамлекеттик чек аралар, алардын пайда болушу, жана анын коопсуздугун камсыздоо маселеси өзгөчө коомдун жана мамлекеттин өнүгүүсүнүн заманбап шарттарында өтө актуалдуу болуп саналат. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин түзүлгөн чек аралардын өзгөрбөстүгүн эл аралык укуктун тынчтыкты сүйүүчү принциптерин кармануу менен расмий таануу деле кээ бир мамлекеттердин башкаларга аймактык дооматтар маселесин жок кыла албайт. Азыркы мезгилге чейин кээ бир мамлекеттер өз ара тил табышып, аймактык көйгөйлөрдү тынчтык дипломатиялык жол менен чече албагандыктан, чек арага жакын аймактарда куралдуу кагылышуулар болуп жатат.

Мамлекеттин маңызы жөнүндөгү маселе мамлекеттин өзү сыяктуу татаал жана байыркы. Ага бардык өлкөлөрдүн жана элдердин философтору жана юристтери мамлекеттин пайда болушунун жана өнүгүшүнүн бардык этаптарында – Байыркы Римден жана Байыркы Грециядан бүгүнкү күнгө чейин тынымсыз кайрылышкан. Саясий жана юридикалык адабияттарда «мамлекет» түшүнүгүнүн көптөгөн аныктамалары бар. Мисалы, Н.И.Матузовдун ою боюнча, мамлекет – бул өзгөчө класстык, универсалдуу, диний, улуттук жана башка таламдарды белгилүү аймактын чегинде саясий бийликти ишке ашыруучу уюм катары мүнөздөйт [1.27-б.]. Андан сырткары, Н.Коркунов «мамлекет – бул мамлекеттик органдарга мажбурлоонун өзгөчө укугун берүү аркылуу күч менен тынчтык орнотулган эркин адамдардын коомдук бирикмеси» деп белгилейт [2.47-б.]. Мына ошондуктан, азыркы мезгилде, юридикалык илим мамлекеттин ар кандай аныктамаларына толгон. Формулировкалардын мындай ар түрдүүлүгү мамлекеттин феномен катары

татаалдыгы жана ар тараптуулугу менен гана эмес, ошол эле мамлекеттик-укуктук кубулуштарды жана институттарды, алардын бири мамлекеттик аймак жана мамлекеттик чек ара изилдөөдөгү ар кандай мамилелер менен түшүндүрүлөт. Ал эми бул жерде «мамлекет» түшүнүгүн аныктоодогу кыйынчылыктар бул термин көбүнчө объектилердин жана кубулуштардын көп түрдүүлүгүн билдиргендигинен улам күчөйт деп эсептеген австриялык юрист А.Паршинди колдоо максатка ылайыктуу. Анын пикиринде «кеңири мааниде, мамлекет - бул коомдун өзүнө же анын кандайдыр бир өзгөчө формасына карата колдонулат. Тар мааниде башкаруу органы, башкаруу субъектиси, улут же аймак жөнүндө сөз кылууга болот» деген ойду билдирет [3.17-б.].

Эң улуу ойчулдарынын бири Аристотель (384 – 322 б.з.ч.) мамлекетти эч кимге көз каранды болбогон жана башка байланышка муктаж болбогон, жарандардын өз алдынча байланышы деп эсептеген. Кайра жаралуу доорунун көрүнүктүү ойчулу Никколо Макиавелли (1469 – 1527 жж.) мамлекетти реалдуу мамлекеттик кызыкчылыктарды аткаруудан алынууга тийиш болгон жалпы жыргалчылык аркылуу аныктаган.

Мына ошондуктан, бул маселеге арналган эмгектерди талдоо мамлекет негизги көрүнүш катары адамзаттын өнүгүүсүнүн бүткүл мезгилинин ичинде өзүнүн спецификалык мүнөздөмөлөрү боюнча башка мамлекетке чейинки жана мамлекеттик эмес субъектилерден олуттуу түрдө айырмаланып келгендигин жана өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат. Аларды аныктоо жана үйрөнүү биздин өлкөнүн да, башка өлкөлөрдүн да өткөнүн гана эмес, азыркы учурун да терең жана ар тараптуу түшүнүүгө жол ачат.

Мамлекеттин бар болгон аныктамаларынын катмарынан, ошондой эле бул эмгекте берилген аныктамалардын негизинде анын эң маанилүү белгиси жана негизги өзгөчөлүгү аймактын болушу деген тыянак чыгарууга болот. Мамлекеттин аймагы материалдык базанын бир түрү, ансыз ал жашай албайт. Бул мамлекеттин болушунун жана иштешинин табигый шарты.

Демек, «мамлекеттик аймак» сыяктуу укуктук категориянын мүнөзүн жана маңызын аныктоо, ошондой эле анын бүтүндүгүн жана кол тийбестигин камсыз кылуу менен байланышкан көйгөйлөр эл аралык гана эмес, ошондой эле ички укуктун да изилдөө предмети болуп саналат.

Мамлекеттик аймак деп, адатта, мамлекеттик бийлик жүзөгө ашырылуучу мейкиндик түшүнүлөт. Мамлекеттин аймагынын курамдык бөлүктөрүнө төмөнкү мейкиндиктер жана аларга эквиваленттүү объекттер кирет. Биринчиден, жер аймагын түзүүчү жер жана анын асты. Экинчиден, дарыялар, көлдөр, жасалма суу сактагычтар, ошондой эле тигил же бул мамлекеттин суу аймагы. Үчүнчүдөн, кургактык жана суу аймагынын үстүндөгү аба мейкиндиги.

«Мамлекеттик аймак» түшүнүгү менен «мамлекеттик чек ара» түшүнүгү ажырагыс түрдө тыгыз байланышта. Ар бир мамлекеттин аймагы мамлекеттик чек ара менен белгиленет, ал мамлекеттин жеринин, жер казынасынын, сууларынын жана аба мейкиндигинин чектерин аныктоочу сызык жана аны бойлоп өтүүчү вертикалдуу бети деп түшүнүлөт. Ошондуктан, аймактык үстөмдүктүн белгиси аркылуу «мамлекеттик чек ара» түшүнүгүн мамлекеттин башка белгилери менен байланыштырсак болот.

Мамлекеттин аймагы эл аралык укукта иштелип чыккан концепцияга ылайык, мамлекеттик бийликти жүзөгө ашыруунун мейкиндик чегин билдирет. Ар бир мамлекет мамлекеттин аймагында жана анын чектеринде аймактык үстөмдүктү жүзөгө ашырат [4.112-б.]. Демек, «мамлекеттик аймак» түшүнүгү «мамлекеттик бийлик» жана «эл» түшүнүктөрү менен бирге алардын биримдигинде мамлекеттин жашоосунун формуласын түзөт.

Юридикалык адабияттарда «мамлекеттик аймак» түшүнүгү кыйла С.Н. Бабури тарабынан терең иштелип чыккан [5.112-б.]. Анын пикири боюнча, мамлекеттин аймагы деп тигил же бул мамлекеттин эгемендигинде турган аймак түшүнүлөт. Башкача айтканда, мамлекеттик аймактын маанилүү өзгөчөлүгү анын чек араларында өзүнүн аймактык үстөмдүгүн жүзөгө ашырган белгилүү бир мамлекетке таандыктыгы болуп саналат.

Мына ошондуктан, аймак мамлекеттин эгемендүүлүгү жана бийлиги жайылган мейкиндикти аныктоочу мамлекеттин зарыл белгиси болуп саналат. Өзүнүн аймагынын чегинде мамлекет үстөмдүктү жүзөгө ашырат, ал аймактык деп аталат жана мамлекеттик эгемендүүлүктүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат.

Мамлекеттин негизги белгилеринин борбордук бөлүгүн *эгемендүүлүк* ээлейт. Мамлекеттин эгемендиги анын аймагына гана тарайт жана башка мамлекет менен чек ара өткөн жерде бүтөт. Демек, мамлекеттик чек ара өлкөнүн аймактык өлчөмүн гана эмес, анын эгемендигинин жайылуу чегин да аныктайт деп айта алабыз. Андан сырткары, талкуулана турган мамлекеттин төмөнкүдөй белгилери эгемендүүлүк концепциясынын мазмундук жагын чагылдырат, мисалы, салыктарды жана жыйымдарды чогултуу, мамлекеттин юрисдикциясы, бийлик жана башкаруу аппараты. Бул белгилердин ар бири кандайдыр бир деңгээлде башкаларга көз каранды: мисалы, салыктарды чогултуу мамлекеттик аппаратсыз мүмкүн эмес, ал эми өз кезегинде юрисдикция же каржылоо жок болгон учурда мамлекеттик аппарат иштей албайт. Ошондуктан, булар чогуу мамлекеттик суверенитеттин концепциясын түзөт. Демек, алардын болушу мамлекеттин аймактык чектерине да көз каранды. Мына ошондуктан, ***мамлекеттик чек ара*** институту алардын өз ара көз карандылыгын аныктоочу мамлекеттин мүнөздөмөлөрүнүн тутумунун борбордук элементи болуп саналат деген тыянак чыгарууга болот. Мамлекеттик чек ара мамлекеттик аппарат иштеген, салыктар жана жыйымдар алынуучу чектерди, башкача айтканда, мамлекет толук ыйгарым укуктарга ээ болгон чектерди белгилейт, ошондой эле аны коргоо жана коопсуздугун камсыздоо боюнча атайын органдарды түзүү үчүн негиз болуп саналат.

Азыркы шарттарда Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүн, аймактык бүтүндүгүн, мамлекеттик чек арасынын кол тийбестигин жана өлкөдө улуттук коопсуздукту камсыз кылуу өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Аталган көйгөйлөр мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыздоо жана чек

ара саясатын жигердүү жүргүзүү менен мамлекеттин өзгөчө камкордугунун предмети болуп эсептелет.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу жана коргоо боюнча маселелерге талдоо жүргүзүү чек аранын өзүн табияттагы, коомдогу жана илимдеги ордун социалдык кубулуш катары терең түшүнбөй туруп, терең изилдөө мүмкүн эмес. Мамлекеттик чек арада Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу - бул мамлекеттик чек арадагы учурдагы кырдаалды камсыз кылуу гана эмес, ошондой эле чек ара мамилелеринин өнүгүүсүнүн негизги тенденцияларын болжолдоого, мамлекеттик органдардын мамлекеттик чек арадагы башкаруу ишинин усулдук негиздерин түзүү мүмкүндүгү.

«Мамлекеттик чек ара» түшүнүгү мамлекеттер аралык мамилелердеги аныктоочу категориялардын бири жана мамлекеттин туруктуу атрибуту катары илимий-теориялык изилдөө ишинин объектиси катары талдоо жүргүзүү үчүн ар дайым актуалдуу. Мамлекеттик чек ара өзүнүн коомдук-саясий маанисинде эгемендүү коомдун коомдук-мамлекеттик турмушунун тынымсыз өнүгүп келе жаткан тутуму болгондуктан, «мамлекеттик чек ара» түшүнүгү тынымсыз өзгөрүп, өнүгүп, коомдук-саясий кырдаалдын өзгөрүшүнө жараша жаңы маанилүү элементтер менен толукталып турат.

Мамлекеттик чек аранын болушу фактысы, өзгөчө анын максатына жана функцияларына жараша ар кандай эл аралык мамилелердин өзгөрүшүнө жана мамлекеттер ортосундагы согуштук аракеттерге жараша «мамлекеттик чек ара» түшүнүгү маселеси мамлекеттик чек ара теориясынын көйгөйүнө айланган.

Мамлекеттик чек ара сыяктуу татаал социалдык кубулушка талдоо жүргүзүү анын көп деңгээлдүү татаал мүнөзгө ээ экендиги жөнүндө тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Изилдөөнүн жүрүшүндө «чек» түшүнүгүн терең талдап түшүнүүбүз керек. Жалпы мааниде «чек» сөзү эски орус тилинде 14-кылымдан бери белгилүү болгон «чет» формасынын туундусу. Байыркы орус

тилинде «гран» сөзүнөн «жердин же каптал тилкелердин чектериндеги бак-дарактардагы белги» дегенди билдирген жана кайра жалпы славян гранина, ал эми «чек ара» - границага кеткен. Демек «чек» түшүнүгү «чет» деген сөздөн, башкача айтканда материалдык объектилердин жана тутумдардын чекке ээ болуу универсалдуу касиетин чагылдырат.

В.Ф. Молчановскийдин пикиринде «Мамлекеттик чек ара» термини татаал коомдук-саясий кубулушту чагылдырып, салыштырмалуу өз алдынча эки түшүнүктөн – «чек ара» жана «мамлекет» деген түшүнүктөн турат жана аны ар кандай позициядан кароого болот [6.17-б]. Чек аралар объекттин же тутумдун мейкиндиктин аныктыгын гана эмес, анын масштабын, аянтын, ошондой эле тарыхый чектердин көлөмүн да билдирет. Тарыхый чектер тарыхый мезгилдердин, процесстердин жана айрым окуялардын башталышын жана аяктоосун көрсөтөт. Чек ара чындыгында эки чектеш (байланышуучу) кубулуштун жалпы чекити, учуру, сызыгы, бети.

«Мамлекеттик чек ара» термини «мамлекет» термини менен тыгыз байланышта, ал эң ири коомдук-саясий тутумдук субъекттердин бирин чагылдырат. Дал ошол мамлекетте тутумдун белгилери мисалы, бүтүндүгү, салыштырмалуу көз карандысыздыгы, туруктуулугу жана аны түзгөн элементтеринин ортосундагы функционалдык көз карандылык сыяктуу өзгөчөлүктөр эң айкын көрүнүп турат. Мамлекет түшүнүгү чек ара сыяктуу универсалдуу белгилерге ээ эмес. Бирок ал социалдык философия, социология, саясат таануу, юриспруденция жана башка көптөгөн коомдук гуманитардык илимдердин категориялык түшүнүгүнө кирет. Ошентип, «мамлекеттик чек ара» термини масштабдуу жана татаал коомдук-саясий субъекттин чегин чагылдырат жана ал мамлекеттин негизги белгиси болуп саналат.

«Мамлекеттик чек ара» термини алгачкы жолу Кыргызстанда 1999-жылдын 19-мартында №27 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында камтылган аныктамада белгиленген [7]. Аталган мыйзамдын 1-беренесинде

«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик аймагынын (куркак жеринин, сууларынын, жер казынасынын жана аба мейкиндигинин) чектерин аныктаган тилке жана ал тилке боюнча тигинен өтүүчү үстүңкү бет, башкача айтканда, Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгү өкүм сүргөн мейкиндик чеги болуп саналат» деп так белгиленген.

Мамлекеттик чек аранын «мамлекеттик аймактын чегин аныктоочу тилке» деген аныктамасы анын маанилүү өзгөчөлүгүн чагылдырат, бирок толук эмес. Мамлекеттик чек ара мамлекеттин аймактык чегин гана эмес, ошондой эле чектеш эки мамлекеттин ортосундагы демаркация сызыгын да белгилейт. Окумуштуу Б.М. Клименко мамлекеттик чек араны бойлото жана чектеш аймактарда коңшу мамлекеттердин ортосундагы мамилелердин татаал тутуму түзүлүп жатат, анын диапозону өтө кенен жана достуктан, кастыкка чейин созулат деп белгилейт [8.47-б].

Мамлекеттик чек ара - жер жана суу бетинде реалдуу же ойдон чыгарылган сызык, ошондой эле ал аркылуу өткөн ойдон чыгарылган вертикалдуу тегиздиктер, мамлекеттин анын кургактагы жана суу аймактарындагы, аба мейкиндигинин эгемендүүлүгүнүн чектерин аныктайт [9.137-б].

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек аранын макамы, конституциялык-укуктук негиздери эл аралык келишимдер жана өлкөнүн мыйзамдары менен аныкталат. Мамлекеттик чек аранын макамы - бул мыйзамдарда, чек ара сызыгын өткөрүү боюнча чектеш мамлекеттер менен түзүлгөн эл аралык келишимдерде да аныкталган Кыргыз Республикасынын чек арасынын укуктук макамына жана чек ара аймагындагы тартипти сактоо, чек арадагы коркунучтарды жоюу менен коопсуздукту камсыз кылуу ж.б. чек аранын кол тийбестигин камсыз кылуу үчүн белгиленген башка укуктук режимдерди түшүнөбүз. Ошондуктан, мамлекеттик чек аранын укуктук макамына ылайык мамлекет чек араны коргоо жана коопсуздугун камсыз кылуу боюнча кезексиз чараларды көрөт. Бул маселелерди чечүү

эгемендүүлүктү, мамлекеттердин аймактык бүтүндүгүн урматтоо, мамлекеттик аймактын кол тийбестиги, мамлекеттик чек аралардын кол тийбестиги, эл аралык мамилелерде, мамлекеттер ортосундагы талаш-тартыштарды тынчтык жолу менен чечүү ж.б. күч колдонуу коркунучунан же колдонуудан баш тартуу сыяктуу эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптерин сактоонун негизинде ишке ашырылууга тийиш. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арага карата тышкы саясатынын негизин түзгөн бул принциптер 2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамында белгиленген [10]. Адилеттүү жана бекем мамлекеттик чек араларды белгилөө жана аларды талаптагыдай жол-жоболоштуруу ар бир мамлекет үчүн чоң мааниге ээ жана коңшу мамлекеттердин достук мамилелерин өнүктүрүүнүн маанилүү фактору болуп саналат.

Коңшу мамлекеттер ортосундагы эл аралык келишимде мамлекеттик чек араны аныктоонун тактыгы жана аны жеринде белгилөө мамлекеттердин аймактык бүтүндүгүнүн эгемендигин урматтоо, чек аранын кол тийбестиги сыяктуу заманбап эл аралык укуктун фундаменталдык принциптерин тажрыйбада ишке ашырууга көмөктөшөт.

Эл аралык тынчтыкты жана коопсуздукту сактоо жана чындоо негизинен ушул принциптерди сактоодон көз каранды, анткени бир мамлекеттин экинчи мамлекеттин аймагындагы аймактык талаштары жана дооматтары көп учурда алардын ортосундагы чыр-чатактар, куралдуу кагылышуулар жана согуштарга алып келген. Эгерде чындап эле территориялык дооматтар үчүн негиз бар болсо, анда мамлекеттик территориянын менчигинин ар кандай өзгөрүшү таламдаш мамлекеттердин ортосундагы макулдашуунун негизинде тынчтык жолу менен гана мүмкүн. Мындай келишимдин негизинде жаңы мамлекеттик чек аралар белгиленип, мыйзамдуу түрдө таризделет.

Мамлекеттин ажырагыс атрибуту катары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы Кыргызстандын мамлекеттик аймагынын укуктук

макамын билдирет жана мамлекеттин аймактык үстөмдүгүнүн, башкача айтканда, Кыргыз Республикасынын толук жана өзгөчө бийлигинин чектерин бекитет. Мындан тышкары, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы өлкөнүн экономикалык, саясий жана укуктук мейкиндигинин биримдигинин чектерин аныктайт, өлкөнүн улуттук байлыгына башка мамлекеттердин кол салууларына каршы кепилдик катары кызмат кылат жана мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздугун камсыз кылуу, бажы, миграция жана мамлекеттик контролдон башка түрлөрү мамлекеттик чек араны жөнгө салуу үчүн табигый чек болуп саналат. Мамлекеттин өзүнүн жана анын аймагынын коопсуздугу көп жагынан Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы канчалык камсыз кылынганынан көз каранды. Ошентип, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы өлкөнүн улуттук-мамлекеттик кызыкчылыктарын коргоонун жана анын улуттук коопсуздугун камсыз кылуунун алдыңкы каражаты катары иштейт.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик аймагынын ажырагыс бөлүгү болуп анын жеринин жана суусунун астында жайгашкан жер казынасы да саналат. Жер казынасы мамлекеттин эгемендигинде жана ал аны техникалык жактан жеткиликтүү тереңдикке чейин иштете алат. Бирок, жок эле дегенде, азыркы учурда, жер казынасынын чек арасы мамлекеттер тарабынан белгиленбейт, бирок теориялык жактан мындай чек араны мамлекеттик чек араны бойлоп жердин борборуна чейин созулган вертикалдуу бет деп кароого болот. Ошондуктан, мамлекеттик чек араны жер үстүндө чийилгендигине жараша *кургактык, суу жана аба чек араларына* бөлүп карасак болот:

Кургактагы чек ара - бул коңшу мамлекеттер менен түзүлгөн келишимдердин негизинде жана ал келишимдерге ылайык жер-жерлерде белгиленет. Эреже катары, бул чек аралар рельефтин өзгөчөлүктөрүн тоолор, дарыялар жана башка мүнөздүү белгилерди эске алуу менен чийилип, *орографиялык* деп аталат [11.682-б.]. Кээде чек аралар эки берилген чекиттин ортосундагы түз сызыкка белгиленет.

Баарыбызга белгилүү болгондой, мамлекеттер аралык тажрыйбада мамлекеттик чек араларды *орографиялык, геометриялык жана географиялык* түрлөргө бөлүп карасак болот. *Орографиялык чек* – табигый чек аралар боюнча рельефти эске алуу менен, негизинен тоонун суу бөлгүчтөрүн жана дарыялардын нугун бойлото тартылган сызык. *Геометриялык чек* аймакты анын рельефин эсепке албастан (элдүү аймактарды айланып өтүп) кесип өтөт. *Географиялык сызык* белгилүү бир географиялык координаттар аркылуу өтөт (параллель же меридиан менен дал келиши мүмкүн). Мисалы, параллельдер жана меридиандар боюнча сызылган географиялык чек аралар Африка менен Америкада кездешет, алар колониялар үчүн метрополия штаттары тарабынан түзүлгөн.

Суу чек арасы дарыя, көл жана башка суу объектилерине, ошондой эле деңиз чектерине бөлүнөт. Дарыялар боюндагы чек ара коңшу мамлекеттердин макулдашуусу менен белгиленет. Дарыяны, сууну, көлдү же башка суу объектисин бойлоп өтүүчү мамлекеттик чек ара жээктердин контуру же суунун деңгээли өзгөргөндө да, дарыянын нугу тигил же бул багытта четтегенде да чек ара өзгөрбөйт. Чек ара сууларынын деңгээлинин бир тараптуу өзгөрүшүнө жол берилбейт. Эреже катары, мамлекеттик чек аранын өтүшүн белгилөөчү жана өзгөртүүчү режимдик эрежелерде чек ара сууларындагы көпүрөлөрдү, дамбаларды же башка ушул сыяктуу курулуштарды кайра жабдуу же бузуу зарылчылыгы келип чыккан учурда, эгерде мындай аракеттер чек ара тилкелерин өзгөртүүгө алып келиши мүмкүн болсо, тиешелүү иштерди ушул тараптын макулдугун алгандан кийин гана баштоого болот.

Аба чек арасы – бул аба мейкиндигинин каптал чек арасы мамлекеттик чек аранын кургактык жана суу линияларын бойлой өткөн вертикалдуу тегиздик болуп саналат жана аба чек арасы дайыма бул сызыктарды ээрчип жүргөндүктөн, каптал аба чек аралары боюнча атайын келишимдер түзүлбөйт. Аба чек аралары боюнча атайын келишимдер жок болгондуктан, бирок аларды бузуу мамлекеттер ортосунда олуттуу кыйынчылыктарга алып

келиши мүмкүн. Мамлекеттин аба аймагынын бийиктик чектери эл аралык тажрыйбада иш жүзүндө белгиленбеген, демек, Кыргыз Республикасынын бийиктик чек аралары али белгилене элек. Бирок, акыркы убакта, адамзаттын космос мейкиндигин изилдөөсүнө байланыштуу, мамлекеттин бийик тоолуу аба чек ара маселеси актуалдуу болуп калды.

Коңшу мамлекеттердин ортосундагы чек ара сызыгынын өтүүсүн таануу ыкмаларынын негизинде мамлекеттик чек аранын эки түрү бар: *тарыхый белгиленген чек аралар жана келишимдик негизде белгиленген чек аралар.*

Тарыхый белгиленген чек аралар – так абалы чектеш мамлекеттердин ортосундагы келишимде аныкталбаган жана белгиленбеген, бирок иш жүзүндө узак убакыт бою сакталып келген жана коңшу мамлекеттер тарабынан тигил же бул жол менен таанылган мамлекеттик чек аралар. Мындай таануу чек аранын абалына карата эл аралык укуктук салтты жаратат жана ошонун негизинде чек ара эки тарап үчүн тең юридикалык жактан милдеттүү болуп калат. Кийинчерээк мындай чек аралардын позициясы чектеш мамлекеттердин ар кандай келишимдеринде, анын ичинде демаркациялоо келишимдеринде да ырасталышы мүмкүн.

Келишимдик негизде белгиленген чек аралар, эреже катары, чектеш тараптар өз ара тааныган, мамлекеттердин ортосундагы макулдашуу менен белгиленет жана тиешелүү эл аралык укуктук актыларда баяндалган келишим деп аталат. Мындай учурларда кургактык чек ара сызыгынан өтүү эл аралык келишимде кеңири баяндалат жана бул келишимдин ажырагыс бөлүгү болуп саналган картага түшүрүлөт, башкача айтканда, белгилүү бир аймакка мыйзамдуу ээлик кылуу маселеси чечилет.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу үчүн коңшу мамлекеттердин ички мыйзамдарында жана эл аралык келишимдеринде мамлекеттик чек аранын иштешинин өзгөчө режими белгиленет. Кыргыз Республикасынын чектеш мамлекеттер менен мамлекеттик чек арадан өткөрүүнүн, ошондой эле чек ара сызыгына жанаша жайгашкан аймактарда чарбалык иштердин ар кандай

түрлөрүн жүргүзүүнүн режимдик эрежелерин белгилеген эл аралык келишимдерге мисал катары, түзүлгөн келишимдерди 1996-жылдын 4-июнундагы Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы Кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө [12], 1996-жылдын 12-июлундагы Кыргыз Республикасы менен Тажикстан Республикасынын ортосундагы мамлекеттер аралык мамилелердин негиздери жөнүндө [13], макулдашууларды атасак болот.

Чек ара маселелери жөнүндөгү бул макулдашуулар, адатта, жеринде чек арадан өтүү жана белгилөө, чек ара белгилерин кармоо, чек араны текшерүү боюнча биргелешкен комиссиялар жөнүндө, чек ара комиссарлары жөнүндө, чек ара сууларын жана темир жолдорду пайдалануунун тартиби ж.б. негизги жоболорду камтыйт.

Эл аралык укукта азыркы этапта мамлекеттик чек аралар боюнча келишимдердин өзгөчө туруктуулугуна карай тенденциялар байкалган. Адатта, эл аралык келишимдер ар кандай себептерден улам, маселен, мөөнөтүнүн бүтүшү, жокко чыгаруучу шарттын келип чыгышы, согуштун чыгышы, жокко чыгаруу ж.б. негиздер менен өз ишин токтотот. Ал эми, мамлекеттик чек аралар жөнүндө келишимдер мындай жол менен токтотулушу мүмкүн эмес, анткени алар чек араны биротоло белгилөөгө багытталган жана убактылуу мөөнөткө түзүлбөйт. Эл аралык укуктун теориясында жана тажрыйбасында чек араны белгилөө мындай белгилөөнүн акыркы жана туруктуулугун болжолдойт деген түшүнүк бар. Анткени, мамлекеттик чек арага карата чек аралардын кол тийбестиги жана бүтүндүгү принциптери белгиленген.

2015-жылдын 16-майындагы №98 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 5-беренесине ылайык, эгерде эл аралык келишимдерде башкача каралбаса, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы төмөнкүдөй белгиленет [14].

Кургактыкта мамлекеттик чек ара мүнөздүү чекиттер жана рельефтик сызыктар жана даана көрүнгөн ориентирлер боюнча сызылат. Бул, мисалы, тоолуу райондордогу чек ара тоо түзүлүштөрүнүн суу бөлгүчтөрү боюнча, ал эми айрым көрүнүктүү рельефтин элементтери (дөңсөөлөр ж.б). Бир катар учурларда Кыргыз Республикасынын чектеш мамлекеттер менен эл аралык келишимдеринде мамлекеттик чек араны белгилөөнүн башкача тартиби каралышы мүмкүн, мында чек ара рельефти, дарыялардын, көлдөрдүн конфигурациясын ж.б. эсепке албастан сызылышы мүмкүн.

Дарыяларда мамлекеттик чек ара дарыянын ортосунан же дарыянын негизги нугунун ортосунан тартылат. Негизги жээк эң чоң суу агымы өтүүчү деп эсептелет. Эл аралык тажрыйба көрсөткөндөй, дарыяда белгиленген мамлекеттик чек ара дарыядагы суунун деңгээли эң төмөн болгон мезгилде да, дарыядагы суунун деңгээли эң жогору болгон мезгилде да жээк сызыгынын өзгөрүшүнө карабастан өзгөрүүсүз калууга тийиш. Бул табигый кубулуштардан улам дарыянын нугунун абалы тигил же бул багытта өзгөргөн учурларга да бирдей тиешелүү. Мындай учурларда мамлекеттик чек ара тараптардын атайын макулдашуусу боюнча гана өзгөртүлүшү мүмкүн. Ар бир тарап дарыяга жакын сууга ээ болушу керектиги эске алынган. Мындай мүмкүнчүлүк эл аралык укукта каралган жана мамлекеттик тажрыйба менен тастыкталган. Албетте, мындай аймактык өзгөртүүлөр тараптар тарабынан өз ара компенсация төлөнүүгө тийиш жана тиешелүү эл аралык келишимдер менен сөзсүз түрдө таризделет.

Ал эми көлмөлөрдө - мамлекеттик чек ара көлмөнүн жээктерине чыккан жерлерин бириктирген түз тилке боюнча белгиленет.

Суу сактагычтарда мамлекеттик чек ара сызыгы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын чыгуучу жерлерин суу сактагычтын жээктери менен байланыштырган түз сызыктар боюнча сызылат.

Гидроэнергетикалык түйүндөрдүн суу сактагычтарында жана башка жасалма суу сактагычтарда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек

арасы, эгерде Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдеринде башкача каралбаса, анын суу толгонго чейин жер үстүндө өткөн сызыгына ылайык белгиленет. Гидротехникалык курулмалардын суу сактагычтарына жана башка жасалма көлмөлөргө Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын белгилөөнүн башка тартиби Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдеринде аныкталышы мүмкүн. Эгерде, мисалы, жасалма суу сактагыч курулганга чейин Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы ийри-буйру дарыянын нугу боюнча өтсө, анда тараптар аны түздөп, жер бетинде анын абалы суунун бетиндеги позициясына ылайыкташтырылгандай кылып белгилей алышат. Чек ара сызыгын коргоо, ошондой эле суу сактагычты чарбалык максатта пайдаланган адамдар катары көз менен аныкталышы мүмкүн.

Дарыялардын чек ара тилкелери аркылуу өтүүчү темир жол жана автомобиль көпүрөлөрүндө, плотиналарда жана башка курулмаларда Кыргыз Республикасынын чектеш мамлекеттер менен мамлекеттик чек арасы бул курулмалардын ортоңку же технологиялык огунда мамлекеттик чек арадан өткөндүгүнө карабастан белгиленет.

Чек ара зонасында, анын ичинде чек ара дарыяларында болушу мүмкүн болгон ар кандай табигый өзгөрүүлөр демаркацияланган мамлекеттик чек аранын абалын өзгөртүүгө алып келбейт.

«Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» КРнын мыйзамына ылайык, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жеринде атайын чек ара белгилери менен белгиленет, аларга өзгөчө талаптар коюлат - алар даана көрүнүп, бекем жана бышык болууга тийиш. Чек ара белгилеринин түрү, формасы, өлчөмү жана орнотуунун тартиби Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жана Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдери тарабынан аныкталат. Мында чек ара өтүүчү рельефтин өзгөчөлүктөрү жана мүнөзү эске алынат: кургактыкта, дарыяларда же суу сактагычтарда. Муну эске алуу менен чек ара белгилеринин тиешелүү формасы, өлчөмү, түрү жана түсү тандалат.

Мамлекеттик чек араны кургактыкта белгилөө үчүн, эреже катары, анын үч түзүүчү элементи менен - эки мамыдан жана ортоңку, ортоңку мамыдан турган чек ара белгиси тандалат. Ар бир мамыда берилген чек ара белгисинин номери, тиешелүү мамлекеттин герби болот жана тараптар макулдашкан түскө боёлгон. Кээде чек ара сызыгы чек ара маяктарынын, пирамидалардын, дөбөлөрдүн ж.б.у.с. жардамы менен белгиленет. Мамлекеттик чек ара өтүүчү чек ара дарыяларынын тилкелеринде, эреже катары, дарыянын эки жээгинде орнотулган эки мамыдан турган чек ара белгиси менен көрсөтүлөт. Чек ара дарыядан кургактыкка же кургактыктан дарыяга өтүүчү жерлерде чек ара сызыгы төрт элементтен - үч мамыдан жана бир борбордук мамыдан турган чек ара белгиси менен белгиленет. Мамлекеттик чек ара түз сызык менен кесип өткөн жана карама-каршы жээктердин ортосундагы аралык салыштырмалуу аз, башкача айтканда көрүнүү чегинде болгон суу сактагычтарда карама-каршы жээктерде орнотулган кадимки чек ара белгилери менен көрсөтүлөт.

Чек ара сызыгын демаркациялоодо кабыл алынбаган башка тутум боюнча белгилөө же учурдагы чек ара белгилерин башка түрдөгү белгилер менен алмаштыруу кошуна мамлекеттердин атайын макулдашуусу боюнча гана жүргүзүлүшү мүмкүн.

Калыптанган эл аралык тажрыйбага ылайык, коңшу мамлекеттердин ортосундагы аймактык бөлүү процесси мамлекеттик чек араны белгилөөнүн эки негизги баскычынан – делимитация жана демаркациядан турат. «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 5-беренесине ылайык мамлекеттик чек араны белгилөө Мамлекеттик чек араларды делимитациялоону, демаркациялоону, кайра демаркациялоону өзүнө камтыйт.

Делимитация – чек ара сызыгынын өтүүсүн жана аны картага жайгаштырууну келишимдик негизде аныктоо. Делимитациялоо келишимдери, адатта, масштабдуу картага түшүрүлгөн чек ара сызыгынын деталдуу сүрөттөлүшүн камтыйт. Мындай карта делимитациялоо боюнча

сүйлөшүүлөрдүн катышуучулары тарабынан кол коюлат же парафирленет, келишим түзүүчү тараптардын расмий мөөрлөрү менен бекитилет жана чек араны делимитациялоо жөнүндө макулдашуунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Делимитациялоо келишимдери ратификацияланууга тийиш.

Демаркация - жер бетине чек араны чийүү жана аны делимитациялоо келишимине, андагы чек ара сызыгынын сыпаттамасына жана келишимге тиркелген картага ылайык чек ара белгилери менен белгилөө. Демаркацияны кошуна мамлекеттердин өкүлдөрүнөн турган аралаш демаркация комиссиялары жүргүзөт. Демаркациялоо комиссиясынын милдеттерине демаркацияланган чек аранын сыпаттамасын камтыган протоколду жана чек ара сызыгын көрсөтүүчү демаркациялык картаны түзүү, чек ара белгилерин белгилөө жана белгилөө, ошондой эле ар бир чек ара белгиси боюнча тиешелүү схемалар менен протоколдорду түзүү, бардык чек ара белгилеринин координаттары, сүрөттөр, ж.б. кирет.

Демаркациялоо үчүн белгилүү бир талаптар бар: ал чек араны белгилөөнүн тактыгын, жылдын каалаган мезгилинде жана мүмкүн болушунча алыстыктан көрүнө тургандыгын камсыз кылууга тийиш. Чек араны ачык көрүнүп турган белгилер менен белгилөө чек ара сызыгынын өтүшүн текшерүү мүмкүнчүлүгүн жеңилдетүүгө тийиш, ал мезгил-мезгили менен ар бир кошуна мамлекеттер тарабынан, ошондой эле бул мамлекеттер биргелешип бир тараптуу жүргүзүлөт. Чек араны демаркациялоо боюнча документтер аларды чектеш мамлекеттердин өкмөттөрү бекиткендиги жөнүндө билдирүү алмашкандан кийин күчүнө кирет.

Делимитацияны жана демаркацияны мамлекеттик чек араны белгилөөнүн өзүнчө этаптары катары таануу алардын ортосунда узак убакыт болушу мүмкүн экендиги, ал эми айрым учурларда демаркациялоо чечимдери такыр аткарылбай жаткандыгы менен ырасталат [15.77-б].

Зарыл учурларда чектеш мамлекеттердин макулдашуусу боюнча чек араны кайра демаркациялоо жүргүзүлөт, ал демаркациялык документтердин негизинде чек ара сызыгын текшерүүдөн жана тактоодон, ошондой эле

талкаланган же жоголгон чек ара белгилерин калыбына келтирүүдөн, бир типтеги башка түрдөгү белгилер жана кошумча чек ара белгилерин белгилөө, белгилерди алмаштыруудан турат.

Чек араны кайра тактоодо коңшу мамлекеттердин өз ара макулдашуусу боюнча чек ара сызыгына бир аз өзгөртүүлөр киргизилет. Демаркациялоо боюнча биргелешкен комиссиядагы Кыргыз Республикасынын делегациясынын курамы, ошондой эле ал боюнча нускамалар Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин токтому менен бекитилет. Ушул эле токтомдо даярдык жана талаа жумуштарын аяктоо мөөнөттөрү, ошондой эле чек араны тактоо боюнча бардык документтерди жана материалдарды тариздөө мөөнөттөрү аныкталат, кыргыз делегациясынын ишин камсыз кылуу үчүн зарыл болгон күчтөр жана каражаттар аныкталат, аларды бөлүштүрүүгө ким жооптуу экени көрсөтүлөт. Мамлекет аралык чек ара комиссиясынын иши үч баскычка бөлүнөт: даярдоо, талаа иши жана жыйынтыктоо.

Иштин даярдоо баскычында анын компетенциясын жана милдеттерин аныктаган биргелешкен комиссия жөнүндө жобо бекитилет, мамлекеттик чек араны чек ара белгилери менен белгилөө тартиби жөнүндө, аралаш комиссиянын курамы менен мамлекеттик чек араны кесип өтүү тартиби жөнүндө нускама бекитилет. Биргелешкен комиссия, бардык документтерди чогултуу, өткөрүп берүү жана иштеп чыгуу тартиби, комиссиянын ишинин деталдуу планы, аэрофототопографиялык жана башка иштерге байланыштуу маселелерди чечет.

Талаа иши баскычында комиссия мүчөлөрү чек ара сызыгын түз жерге чийип, чек ара белгилери менен белгилешет. Ар бир чек ара белгисин орнотуу анын географиялык координаттарын так аныктоо жана ал жоголуп же жылып кеткен учурда белгини калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берүүчү документтер тиркелүүчү протоколду түзүү менен жүргүзүлөт. Бул үчүн географиялык координаттарды аныктоодон тышкары белгинин жайгашкан жери локалдык объектилерди жана кошуна белгилерди колдонуу менен

ориентацияланат. Мындан тышкары, ар бир чек ара белгиси топографиялык картада белги менен белгиленет.

Ар бир чектик мамы өзүнүн номери, кээде белгинин координаттары менен белгиленет. Чек ара белгилеринин түрлөрү ар кандай. Көбүнчө төрт бурчтуу же тегерек формадагы мамылар (таш, жыгач, темирбетон), пирамидалар жана дөбөлөр (таш жана темирбетон), тригонометриялык мунара сыяктуу жыгачтар колдонулат.

Жумуштун акыркы баскычында комиссиянын мүчөлөрү чек ара сызыгынын өтүүсүн жана чек ара белгилеринин жайгашкан жерин мүнөздөгөн документтерди жана демаркациялык карталарды түзүп, кол коюшат. Чек араны демаркациялоонун негизги жыйынтыктоочу документи болуп протокол – чек ара сызыгынын сыпаттамасы саналат. Чек ара сызыгын сүрөттөгөн протокол талаш-тартыштарды жана ар кандай чечмелөөнү жокко чыгаруу үчүн жетиштүү так жана деталдуу болууга тийиш. Кол коюла турган бардык жыйынтыктоочу документтер төрт нускада эки мамлекеттердин расмий тилдеринде түзүлөт. Комиссиянын мүчөлөрү жыйынтыктоочу документтердин жана корутунду протоколдун бардык нускаларына кол койгондон кийин чек араны аныктоо комиссиясынын иши аяктады деп эсептелет. Демаркациялоо документтери тараптардын ар бири аларды ратификациялоо жөнүндө кабарлоолорду алмашкандан кийин күчүнө кирет. Бул мамлекеттик чек араны аныктоо процессинин бүтүшүн билдирет [16].

Ата мекендик укуктук адабиятта туура белгиленгендей, чек ара маселелери боюнча келишимдер өзгөчө туруктуу. Башка келишимдер алар түзүлгөн мөөнөттүн бүтүшүнө, жокко чыгаруучу шарттын келип чыгышына, согуштун чыгышына, келишимдин предметинин болушунун токтошуна, денонсациялоого, келишимди жокко чыгарууга, анын жаңылануусуна байланыштуу токтотулушу жана жокко чыгарылышы мүмкүн. Ал эми, чек ара келишимдерин минтип бузууга болбойт. Чек ара келишимдери денонсациялоонун жоболорун камтыбайт, ошондуктан денонсациялоого болбойт, алар эреже катары колдонуу мөөнөтүн көрсөтпөйт. Коңшу

мамлекеттердин ортосунда согуштун чыгышы да алардын ортосундагы чек ара келишиминин күчүн токтотпойт. Чек ара келишимдерин бир тараптуу жокко чыгарууга болбойт, чек аранын абалын өзгөртүү боюнча ар кандай аракеттер (чек ара келишимин жаңылоо) тараптардын өз ара макулдашуусу боюнча гана мүмкүн болот.

Чек ара келишимдеринин мындай туруктуулугу жалпыга бирдей таанылган, бир катар фундаменталдуу эл аралык укуктук документтерде бекемделген жана императивдик мүнөзгө ээ болгон мамлекеттик чек аралардын кол тийбестигинин жана мамлекеттердин аймактык бүтүндүгүнүн принциптерин ишке ашырууга өбөлгө түзөт [17].

Ошондуктан, биздин оюбузча азыркы мамлекеттердин мамлекеттик чек ара менен аныкталуучу ишмердүүлүгүнүн мейкиндик чеги бар. Эреже катары, чек аралар так аныкталат жана ички жана эл аралык укуктук актыларда бекитилет жана коргоого алынат. Мамлекеттик чек араны коргоо өлкөнүн коргонуусун уюштуруу менен бирге мамлекетти, анын эгемендүүлүгүн, жарандардын жана бүтүндөй коомдун коопсуздугун коргоонун негизги каражаттарынын бири катары кызмат кылат.

Кыргызстандын мамлекеттик эгемендикке ээ болуу процесси көп багытта жүрүп жатат. Бул анын эл аралык мамилелердин толук кандуу субъектиси катары калыптанышы, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын, Куралдуу Күчтөрүнүн калыптанышы, мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигин бөлүү принцибинде курулган мамлекеттик бийликтин толук кандуу механизмдин түзүү менен мамлекеттик курулуштун негизги багыттары менен катар Кыргызстандын мамлекеттик чек арасын белгилөө жана чыңдоо иши саналат.

Тарыхый милдетти аткаруунун татаалдыгына жана жоопкерчилигине эч кандай шек жок. Бир жагынан, аны мүмкүн болушунча тезирээк чечүү керек. СССРдин кулашы коопсуздуктун жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коргоо деңгээлинин кескин начарлашына алып келди, анын натыйжасында Кыргызстандын экономикалык жана саясий

кызыкчылыктары жабыркады. Бүгүнкү күндө мамлекеттик чек арадагы кырдаал абдан татаал жана динамикалуу. Кыргыз Республикасынын чек ара мейкиндиги анын улуттук кызыкчылыктарына жана коопсуздугуна тышкы жана ички коркунучтардын толук спектрин ачып берет. Айрым мамлекеттер тарабынан Кыргызстанга экономикалык жана аскердик-саясий кысым көрсөтүүгө умтулуу уланууда. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын айрым тилкелеринде чыңалуунун очокторуна, аймактык жана этностор аралык кагылышуулардын жана аскердик кагылышуулардын зоналарына жакын жайгашкан, алардын эпицентринде Кыргызстандын чек ара кызматынын бөлүктөрү болгон. Бир катар жерлерде кыргыз мамлекетинин кызыкчылыгын коргоо үчүн аскердик операцияларды жүргүзүүгө мажбур болушат. Курал-жарактын, түстүү металдардын контрабандасы, миграция, браконьерлик кеңири жайылууда.

Кырдаалдын мүнөздүү өзгөчөлүгү ошондой эле эл аралык каттамдар боюнча Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын кесип өтүүчү адамдардын жана транспорт каражаттарынын агымынын туруктуу өсүшү болуп саналат. Бул Кыргызстандын Өкмөтүнөн чек ара бекеттеринин санын көбөйтүүнү, аларды тийиштүү техникалык жабдууну, чек ара, бажы жана башка көзөмөлдүн түрлөрү боюнча кошумча бөлүмдөрдү түзүүнү талап кылды.

Мамлекеттик чек аранын жалпы узундугу 4675,17 км, анын ичинен Казакстан менен 1257,07 км, Өзбекстан менен 1390,44 км, Тажикстан менен 972,0 км, Кытай менен 1084,35 км. 20-кылымдын аягында Кыргызстан дүйнөлүк коомчулукта өз алдынча субъект болуу жолуна түшүп, коңшу мамлекеттер менен эл аралык чек араларын аныктоо процессинин катышуучусу болуп калды. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын калыптануу жана бекемдөө тарыхын карап көрөлү. Ал эми кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасын белгилөөнү талдоодон баштайбыз.

Кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы. Бүгүнкү күндө кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасынын узундугу 1084,35 чакырымды түзөт. 1992-

жылдын 8-сентябрында Минск шаарында Орто Азиянын үч республикасынын (Кыргызстан, Казакстан, Тажикстан) жана Россия Федерациясынын делегациясы түзүлүп, Кытай менен чек ара маселелери боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн [18]. Келишимде СССРдин мурдагы өкмөттүк делегациясы менен Кытай эл республикасынын өкмөттүк делегациянын ортосундагы макулдашуулар жана сүйлөшүүлөрдүн принциптери ырасталды. Ар бир мамлекет бул жобону Кытай менен эки тараптуу келишимдерде бекиткен. Бул формат бирден-бир мүмкүн болгон, анткени Борбордук Азия мамлекеттери өздөрүнүн тышкы саясий мамилелерин түзүү процессин жаңыдан башташкан жана советтик-кытайлык келишимдердин документалдык базасы болгон эмес. Бирок, изилдөөчүлөр белгилегендей, сүйлөшүү процессиндеги жаңы түзүлгөн мамлекеттердин алсыздыгынан улам, Кытай тарап «талаштуу аймактардын» чоң аймактары жана алардын санын көбөйтүү боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө жетишкен [19.147-б.].

1996-жылдын 4-июнунда Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө келишимге кол коюлган [20]. Бул келишим 1998-жылдын 10-апрелинде Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан ратификацияланган. Макулдашуунун 1-беренесине ылайык, эки мамлекеттин ортосундагы чек ара сызыгын тактоо жана аныктоо эл аралык укуктун ченемдерине ылайык, тең консультациялардын, өз ара түшүнүшүүнүн жана өз ара сактоонун принциптеринин негизинде, чек ара маселелери боюнча сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө Үзөңгү кууш тилкесин кошпогондо, чек арадагы талаштуу маселелердин дээрлик бардыгы чечилди. 1999-жылдын 26-августунда Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө кошумча келишимге кол коюлган [21]. Бул келишимге кол коюлгандан кийин чек арадагы бардык талаштуу маселелер чечилди. Бул келишим 2002-жылдын май айында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан ратификацияланган.

Укуктук мураскорлук институтуна ылайык, СССР кулагандан жана Кыргыз Республикасы көз карандысыздыгы жарыялангандан кийин Кыргыз ССРинин СССРдин Орто Азия республикалары менен мурдагы административдик чек аралары да Кыргызстандын карамагына өткөн.

Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын мамлекеттик чек арасы. Азыркы учурда Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын мамлекеттик чек арасынын узундугу 1257,07 чакырымды түзөт. 1998-жылдын 17-июлунда эки өлкөнүн президенттери тарабынан кол коюлган Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын ортосундагы мамлекеттик чек араны делимитациялоо жөнүндө Меморандумга ылайык, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1998-жылдын 14-октябрындагы буйругу менен, Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын ортосундагы мамлекеттик чек араны делимитациялоо боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөттүк делегациясы түзүлдү [22]. Ошол эле жылы кыргыз-казак мамлекеттик чек арасын колдонуудагы административдик-аймактык делимитациянын негизинде мыйзамдуу каттоо иштери башталган. Анын негизин чек ара маселеси боюнча бирден-бир мыйзамдуу документ болгон Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин 1930-жылдагы «Казак жана Кыргыз Автономиялык Советтик Социалисттик Республикаларынын ортосундагы чек аралар жөнүндө» токтому түзгөн [23]. Тараптардын делегацияларынын ишинин жыйынтыгында кыргыз-казак мамлекеттик чек арасы боюнча биринчи толук кандуу келишим түзүлдү. Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин Казакстанга болгон расмий иш сапарынын алкагында 2001-жылдын 15-декабрында Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын ортосунда «Кыргыз-Казак мамлекеттик чек арасы жөнүндө» келишимге кол коюлган [24]. Бул келишим 2008-жылдын 11-апрелинде Жогорку Кеңеш тарабынан ратификацияланган. Аталган документке ылайык кыргыз-казак мамлекеттик чек арасын делимитациялоо

аяктады. Делимитациянын жыйынтыгында кыргыз-казак мамлекеттик чек арасынын узундугу 1257,07 чакырымды түзгөнү аныкталган.

Кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасы. Кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча сүйлөшүүлөр процесси 1996-жылдын 24-декабрындагы «Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы Түбөлүк достук жөнүндө» келишимге ылайык 2000-жылдын февралында башталган [25]. Тараптардын чек араларыбызды мыйзамдуу жол-жоболоштуруу процессин тездетүү аракетине карабастан, бир мамлекеттин курамында бирге болгон жылдардан бери топтолгон чек ара маселелери бул жолдо бир катар укуктук кыйынчылыктарды жаратты. Сүйлөшүүлөр процесси аягына чыга электигине жана дагы эле жетиштүү сандагы чечилбеген маселелер бар болгондуктан, Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы чек ара сызыгынын калыптануу тарыхына көз салууну максатка ылайыктуу деп эсептейбиз.

2006-жылдын 3-октябрындагы биргелешкен билдирүүсүндө эки өлкөнүн президенттери Бакиев К.С. менен Каримов И.А. «Тараптар Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын Өкмөттүк делегацияларынын биргелешкен жыйынынын бекитилген Протоколуна ылайык 2006-жылдын 23-сентябрындагы макулдашууга ылайык, Кыргызстандын линиясынын жалпы узундугу - Өзбекстандын мамлекеттик чек арасы 993,67 км деп сыпатталган, бул тилкеде кыргыз-өзбек тараптарынын ортосунда эч кандай пикир келишпестик жок. Кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасынын калган бөлүгүндө иштер улантылат» деп белгилеген [26]. 380 чакырымды түзгөн калган бөлүгүндө мамлекеттик чек ара сызыгы жайгашкан жерде тараптардын позициялары дал келбеген 60ка жакын тилке бар [27]. Бул макулдашуулардан кийин, кыргыз-өзбек чек арасында Сох жана Шахимардан анклавдары, Гавасай дарыясынын өрөөнү, Кемпир-Абад (Анжиян) жана Керкидон суу сактагычтары, үч мамлекеттин –

Кыргызстан, Өзбекстан жана Тажикстандын мамлекеттик чек араларынын кошулган жери эң татаал талаштуу аймактар калган.

Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы чек ара сызыгынын узундугу 1390,44 км. Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы мамлекеттик чек аранын 1170,53 км же 85,0 пайызы Кыргыз Республикасынын 2017-жылдын 2-октябрындагы № 173 ыйзамы менен ратификацияланган Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы кыргыз-өзбек Мамлекеттик чек арасы жөнүндө 2017-жылдын 5-сентябрындагы келишим менен бекитилген [28]. Ошентип, 2017-жылы өлкөлөр ортосундагы талаштуу аймактын 302 чакырымы калган.

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин төрагасынын 2022-жылдын 23-июну №430 тескемесине ылайык кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасын демаркациялоо маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын өкмөттүк делегациясынын жумушчу тобунун курамы бекитилген [29]. 2022-жылдын 3-ноябрында эки өлкөнүн Президенттери «Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы Кыргыз-Өзбек мамлекеттик чек арасынын айрым участкактору жөнүндө» [30] жана «Кемпирабад (Анжиан) суу сактагычынын суу ресурстарын биргелешип башкаруу жөнүндө Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети менен Өзбекстан Республикасынын Өкмөтүнүн ортосундагы макулдашуу» [31] макулдашууларга Бишкек шаарында кол коюшкан. Аталган макулдашуулар 2022-жылдын 17-ноябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан ратификацияланып [32. 33], аталган мыйзамдар 2022-жылдын 29-ноябрында Кыргыз Республикасынын Президенти Жапаров С.Н. тарабынан кол коюлган. Мына ошентип, аталган келишимдер менен бирге кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасын делимитациялоо, демаркациялоо маселелери толук аяктаган.

Кытай Эл Республикасы жана Казакстан Республикасы менен мамлекеттик чек ара сызыгын мыйзамдуу түрдө каттоо – аны

делимитациялоо жана демаркациялоо процесси толугу менен аяктаган. Ал эми, Өзбекстан Республикасы менен делимитациялоо процесси аяктады, демаркация иштери жүрүп жатат, андан соң чек ара режими боюнча да келишимге кол коюу керек болот.

Мамлекеттердин улуттук аймактарын бөлүп турган чек ара сызыгынын белгисиздиги мезгил-мезгили менен келип чыккан чыр-чатактын булагы болуп саналат, ал кээ бир учурларда чек ара калкынын да, чек ара кызматтарынын өкүлдөрүнүн да кагылышуусуна алып келиши мүмкүн. Кыргыз Республикасы менен чектеш мамлекеттердин ортосундагы мамлекеттик чек ара сызыктарын белгилөө боюнча ал эгемендүүлүктү алгандан кийин жүргүзүлүп жаткан сүйлөшүүлөр аяктоонун ар кандай баскычтарында турат.

Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасы. Тажикстан Республикасы менен Кыргыз Республикасынын ортосундагы мамлекеттик чек араны укуктук жол-жоболоштуруу менен байланышкан маселелерди чечүү эки тараптуу мамилелердин маанилүү курамдык бөлүгү жана созулган деп атоого боло турган жалгыз көйгөй болуп саналат. Бул багытта эки тараптуу маселелерди комплекстүү кароо боюнча 1996-жылдын 12-июлунда Кыргыз Республикасы менен Тажикстан Республикасынын ортосундагы мамлекеттер аралык мамилелердин негиздери жөнүндө макулдашууга [34] жана эки тараптуу маселелерди комплекстүү кароо үчүн Өкмөттөр аралык комиссияны түзүү жөнүндө протоколго кол коюлган [35].

1997-жылдын ноябрында Кыргыз Республикасынын Ош шаарында эки тараптуу маселелерди комплекстүү кароо боюнча өкмөттөр аралык кыргыз-тажик комиссиясынын ишинин алкагында кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын укуктук жол-жоболоштуруу боюнча сүйлөшүүлөр башталган. Сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн чек ара маселелери боюнча жумушчу топтор түзүлдү. Бул жумушчу топтордун экинчи отуруму 1998-жылдын февралында Тажикстан Республикасынын Худжанд шаарында өткөн. Эки жолугушууда тараптар кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоонун укуктук

негиздери боюнча пикир алышты. Иштин жүрүшүндө тараптар чек ара маселелери боюнча сүйлөшүүлөрдү жогоруда аталган Өкмөттөр аралык комиссиянын иш чөйрөсүнөн бөлүү максатка ылайыктуу деген бүтүмгө келишти. Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча 2000-жылдын июнь айында болгон сүйлөшүүлөрдө Кыргыз Республикасынын Өкмөтү өз делегациясын түзгөн.

Делегациялардын чек ара маселелери боюнча биринчи жолугушуусу 2002-жылдын декабрында Бишкекте өткөн. Ошондон бери кыргыз-тажик мамлекеттик чек ара сызыгын чийүү үчүн эки тарапка тең алгылыктуу укуктук негизди биргелешип издөө боюнча сүйлөшүүлөр жүргүзүлүп келет. Сүйлөшүүлөрдүн мазмунуна улуттук-территориялык демаркациянын жана андан кийинки экономикалык демаркациялардын тарыхы өтө олуттуу таасир этет, бул ансыз да татаал чек ара маселелерин чаташтырууга шарт түзгөн.

Чечимдеги эң татаал аймактар болуп Алтын Мазар жана Унжу-Булак өрөөндөрүнө чектеш аймактар, Ворух анклав, үч мамлекеттин – Кыргызстан, Тажикстан жана Өзбекстандын мамлекеттик чек араларынын кошулган жери саналат.

2021-жылдын 5-октябрында № 433 «Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча Кыргыз Республикасынын өкмөттүк делегациясынын жумушчу тобунун курамын бекитүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин тескемеси чыгарылган [36]. Аталган тескемеге ылайык, кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча өкмөттүк делегацияларынын укуктук маселелери боюнча жана топографиялык иш боюнча жумушчу топтору ишти улантууда.

Чек ара маселелери боюнча сүйлөшүүлөрдө кыргыз делегациясынын жетекчилеринин маалымат каражаттарына берген интервьюсуна караганда, учурда чек ара сызыгынын 60%га жакыны макулдашылды. Бүгүнкү күндө өкмөттөр аралык жумушчу топтордун 23 пленардык жыйыны, эки тараптын топографиялык жана жерге жайгаштыруу кызматтарынын 13 эксперттик

жолугушуулары өткөрүлдү. Эки тараптуу маселелерди комплекстүү кароо боюнча кыргыз-тажик өкмөттөр аралык комиссиясынын 19 отуруму болуп өттү.

Бул процесстин эң татаал процедурасы – талаштуу аймактарда жана тилкелерде чек ара сызыгы боюнча макулдашууга жетишүү. Бул процессте өз ара алгылыктуу чечимге жетишүүгө сүйлөшүүлөр процессине ишенбеген тараптардын чек ара калкынын кызыкчылыктарына көңүл буруусу тоскоол болууда. Чек ара аймактарын алардын жаратылыш ресурстары менен адилет бөлүштүрүү мүмкүндүгүнө шектенүү чек ара калкынын нааразылык маанайынын себеби болуп саналат.

Чек арадагы чыр-чатактар, анын ичинде куралдуу кагылышуулар жыл сайын кадыресе көрүнүшкө айланып, алардын саны азайбай жатканын акыркы жылдардагы статистика тастыктап турат. Эмне үчүн чек ара аймактарында кырдаал улам курчуп баратат? Анткени мурда делимитация тоолорду жана чокуларды бойлой жүрсө, азыр Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча өкмөттөр аралык комиссия тегиз рельефтеги талаштуу аймактарды карап жатат. Бул процесс түздөн-түз адамдар жашаган жерлерге, үйлөрүнө жана бакчаларына таасирин тийгизет. Табигый, эч ким багынгысы келбейт, эч ким ата-бабалары жашаган жерлерди бербейт.

Бүгүнкү күндө чек аранын жашоочулары өмүргө коркунуч туудурган аймакта жашап жатканын моюнга алуу керек. Чек араларды делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча сүйлөшүүлөр татаал болуп жатат. Анткени, мында үйлөр айрым жерлерде шахмат схемасында жайгашкан, бул өз кезегинде аларды мамлекеттер аралык делимитациялоо мүмкүнчүлүгүн кыйындатат.

Акыркы жылдары Кыргыз Республикасынын жана Тажикстан Республикасынын чектеш аймактарында болуп өткөн чыр-чатактар азыркы кырдаалды салыштырмалуу туруктуу, бирок чыңалуу элементтери менен мүнөздөөгө мүмкүндүк берет. Чек ара сызыгынын белгиленбеген жана

макулдашылбаган аймактарында жайгашуусу тараптардын ортосунда талаш-тартыштарды, пикир келишпестиктерди жаратып бир нече жылдан бери чек ара маселесин толук кандуу чечүү мүмкүн эмес.

Тараптардын мамлекеттик чек ара сызыгын укуктук каттоо боюнча ишти аягына чыгарууга даярдыгы жөнүндө билдирүүлөрү жана көрүлгөн тажрыйбалык кадамдар чек ара калкы менен тараптардын чек ара кызматтарынын ортосундагы мамилелердеги чыңалууну адекваттуу басаңдата алган жок.

Мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо аяктаганга чейин, мамлекеттик чек ара сызыгынан өтүү жөнүндө коңшу республикалар менен макулдашууну түзүү, ушул макулдашууну ратификациялоо жана ал мыйзамдуу күчүнө киргенге чейин, мамлекеттик чек арада келип чыккан чек ара көйгөйлөрү бүгүнкү күндө төмөнкү жолдор менен жөнгө салынат:

- чек ара ведомстволорунун жетекчилеринин деңгээлинде сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү, макулдашууларга жетишүү жана ушул деңгээлде протоколдук чечимдерди кабыл алуу аркылуу;

- областтык, райондук администрациялардын башчыларынын, жергиликтүү чек ара өкүлдөрүнүн деңгээлинде жеке маселелерди чечүү.

Чек ара чыр-чатактары чек араларды делимитациялоо жана демаркациялоо процессинин толук эместигинен улам транспорттук агымдардын нормалдуу иштешине, чек арага жакын аймактардын өнүгүшүнө тоскоол болуп, коомчулуктун ортосундагы экономикалык жана маданий байланыштарды үзүп, инвестициялык жагымдуулугун жоготуп, мамлекеттер аралык мамилелерди курчутууда жана татаалдантат.

Жетишилген макулдашууларга карабастан чек ара аймактарында чыңалуунун мындан ары да күчөшүнүн жогорку ыктымалдыгы сакталууда. Ооганстандан, атап айтканда, Панжер провинциясынан согуштук операцияларда тажрыйбасы бар качкындарды, ошондой эле жарандык турмушка аралашып кеткен жана дагы деле Кыргызстанга чектеш

аймактарда жашап жаткан эл аралык террористтик уюмдардын мурдагы согушкерлерин колдонуу мүмкүнчүлүгү бар.

Учурда дүйнөлүк саясий чөйрөдө олуттуу өзгөрүүлөр болуп жатат. Бул процесстер дүйнөлүк саясатта эле трансформация эмес, анын кардиналдуу өзгөрүшү болуп жаткандыгын белгилейт. Бардык жерде, конфликттердин ар кандай түрлөрү жаңыланууда. Жаратылыш ресурстарынын тартыштыгы барган сайын мамлекеттердин ортосундагы карама-каршылыктардын курчушуна себеп болуп жатат.

Белгилей кетиш керек, 2021-жылдын апрель айында Тажикстандын куралдуу күчтөрү Баткен облусуна негизсиз эле масштабдуу агрессия жасады, анын кесепетинен 36 жараныбыз курман болуп, өлкөгө олуттуу материалдык зыян келтирилди. Эки мамлекеттин ортосундагы конфликттин комплекстүү негизи бар. Биринчиден, сөз болуп жаткан мамлекеттерде мамлекеттик чек араны демаркациялоо жана делимитациялоо маселелери чечилбей, чек араны тактоо жараяны 30 жылдан ашык убакыттан бери жүрүп келет. Бирок, аймактын татаал географиялык жана этносаясий өзгөчөлүктөрү, тактап айтканда, тоолуу рельефи жана ар түрдүү этникалык курамы аймактык маселелерди чечүү процессин татаалдандат. Бирок калктуу пункттарды бойлото чек ара тилкелеринин жана транспорттук коммуникациялардын чечилбегендиги чыр-чатактын тынымсыз чыгышынын негизги себептеринин бири болуп саналат. Кырдаалды суу бөлүштүрүү жана камсыздоо көйгөйлөрү курчутуп жатат.

2022-жылы 14-, 15- жана 16-сентябрында Баткен облусунда Тажикстан менен Кыргызстандын ортосунда масштабдуу аскердик кагылышуу болуп, мурда сүйлөшүлгөн бардык макулдашууларга карабай, тажик тарап, кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасынын бардык периметри боюнча чек аралык жана жарандык объекттерге чабуул жасады. Анын кесепетинен 140 миңге жакын жараныбыз чек арага жакын калктуу конуштардан эвакуацияланып, жарандык жана аскердик объекттерге, үйлөргө, административдик

имараттарга, мектептерге, чек ара тозотторуна чоң материалдык зыян келтирилди.

Президент Садыр Жапаровдун БУУнун Башкы Ассамблеясынын 77-сессиясынын жалпы дебаттарында сүйлөгөн сөзүндө «...Тажикстандын мындай кадамын себепсиз жасаган куралдуу агрессиялык жүзүкаралык акциясы деп баалап, бүгүнкү күндө чек арага жакын райондордо коопсуздукту жана туруктуулукту камсыз кылуу боюнча кечиктирилгис чараларды көрүү, жергиликтүү калк арасында чыналууну күчөтүүгө багытталган ар кандай аракеттерге бөгөт коюу, эки мамлекеттин ортосундагы ишенимди бекемдөө маселелери абдан маанилүү болуп турат» деп адилеттүү белгилеген [37].

Чек ара мейкиндигиндеги учурдагы кырдаалды талдоо мамлекеттин чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун, заманбап чакырыктарга жана коркунучтарга өз убагында жана адекваттуу жооп кайтарууга жөндөмдүү бүтүндөй системанын калыптанышына жана туруктуу иштешине бирдиктүү мамилелерди ченемдик жактан консолидациялоо зарылдыгын көрсөтөт. Ошентип, «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Мыйзамы мамлекеттик чек ара саясатынын жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын талаптагыдай коргоонун уюштуруучулук-укуктук негиздерин белгилейт жана бекемдейт. Ошону менен бирге Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын коргоо чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган тарабынан Концепциянын же «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара саясатынын негиздеринин» долбоорун иштеп чыгуу зарыл деп эсептейбиз, анда чек ара саясатын ишке ашыруунун максаты, негизги принциптери, милдеттери жана багыттары боюнча фундаменталдуу көз караштардын тутуму болуусу шарт. Албетте, чек ара саясаты мамлекеттин тышкы жана ички саясатынын бир бөлүгү катары өлкөнүн улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү болгон чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун ажырагыс системасын түзүүгө багытталышы керек. Аны түзүү өлкөдө, аймактарда жана дүйнөдө болуп өткөн социалдык-

экономикалык жана саясий өзгөрүүлөрдүн контекстинде Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара саясаты чөйрөсүндө так структураланган, илимий негизделген улуттук стратегияга ээ болуу зарылчылыгы келип чыкты. Чек арадагы коркунучтарды алдын алуу максатында Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан бекитилген 2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук программасын жана 2021-2025-жылдарга Кыргыз Республикасынын өзгөчө статуска ээ болгон айрым чек арага чектеш аймактарынын коопсуздугун жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүн камсыз кылуу боюнча мамлекеттик программаны ишке ашыруу менен чек ара зонасында улуттук кызыкчылыктарды коргоонун натыйжалуулугун жогорулатуу керек.

Бул жагынан алганда Россиянын тажрыйбасы индикатордук болуп саналат. Анткени, «Россия Федерациясынын чек ара саясатынын негиздери» жана «Россия Федерациясындагы чек ара кызматташтыгынын концепциясы» иштелип чыккан жана кабыл алынган. Казакстан Республикасында Улуттук коопсуздук комитети тарабынан иштелип чыккан Казакстан Республикасынын Президентинин «Республиканын чек ара саясатынын концепциясын бекитүү жөнүндө» жарлыгынын долбоорун иштеп чыгып, учурда коомдук талкууга коюлду. Мамлекеттер аралык деңгээлде КМШ Мамлекет башчыларынын Кеңешинин 2005-жылдын 26-августундагы чечими менен «КМШга мүчө-мамлекеттердин макулдашылган чек ара саясатынын концепциясы» бекитилген.

Чек ара мамилелериндеги чыңалууну басаңдатуунун негизги шарты Кыргызстан менен Тажикстандын мамлекеттик чек ара сызыгын делимитациялоо жана андан кийин демаркациялоо процессин аяктоо болуп саналат. Чек аранын талаштуу тилкелеринин түзүлүшүнүн татаал түзүлүшүн жана тарыхын эске алганда, бул маселени чечүү абдан кыйын болот. Кыргыз Республикасы менен Тажикстан Республикасынын мамлекеттик чек ара сызыгын юридикалык жактан каттоо маселесин чечүү боюнча төмөнкү сунуштарды белгилегибиз келет:

- калктын социалдык-экономикалык абалын жакшыртуу боюнча Баткен облусун өнүктүрүү программасын ишке ашырууну тездетүү, ансыз өлкөнүн чек арасын жана улуттук коопсуздугун камсыз кылуу мүмкүн эмес;

- облустун жетекчилигине, райондун, айыл өкмөт башчыларына жана акимдерине эл аралык дипломатиянын негизги маселелери, кызматкерлердин оор кырдаалда жигердүү аракеттенүү, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү жана чек ара аймагында коопсуздукту камсыз кылуу боюнча сабактарды пландуу түрдө өткөрүү;

- чек ара аймактарында тынчтыкты орнотуу маселелери боюнча Кыргызстандагы эл аралык уюмдардын программаларынын жана долбоорлорунун натыйжалуулугуна талдоо жүргүзүү;

- ЖККУнун Уставында ЖККУга мүчө өлкөлөрдүн ортосундагы чек ара талаштарын чечүү механизмин иштеп чыгууну демилгелөө;

- мамлекеттик чек араны өнүктүрүү (мамлекеттик чек аранын сыпатталган участкасында инженердик тосмолорду куруу) жана чек ара мейкиндигинде укуктук режимдердин натыйжалуу иштеши үчүн шарттарды түзүү, заманбап чек ара жана социалдык инфраструктураны түзүү;

- мамлекеттик чек араны коргоо чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органды куралдардын, аскердик жана атайын техниканын заманбап түрлөрү, контролдун жана чек араны кайтаруунун материалдык-техникалык каражаттары менен камсыз кылуу;

- чек ара коопсуздугун камсыздоо маселелерин тез арада чечүү боюнча органдардын, уюмдардын, коомдук бирикмелердин жана жарандардын ишин координациялоо үчүн Кыргыз Республикасынын Президентинин ыйгарым укуктуу өкүлчүлүгүнө караштуу Баткен облусунда чек ара маселелери боюнча Кризистик кырдаалдарда башкаруу борбору туруктуу негизде түзүү;

- улуттук коопсуздукка жаңы чакырыктарды жана коркунучтарды эске алуу менен Кыргыз Республикасынын жаңы Аскердик доктринасынын долбоорун иштеп чыгуу;

- өзгөчө статуска ээ болгон чек арадагы калктуу конуштардын коопсуздугун камсыздоо жана туруктуу өнүктүрүү үчүн социалдык-экономикалык шарттарды түзүү.

Ошондуктан, мамлекеттин аймагынын бүтүндүгү жана кол тийбестиги мамлекеттик чек ара институтунун калыптанышын жана өнүгүшүн гана эмес, ошондой эле Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо чөйрөсүндөгү мыйзамдардын бүтүндөй тутумун алдын ала аныктаган маанилүү фактор болуп саналат.

Учурда Кыргыз Республикасынын мыйзамдары коргонуу жана жалпысынан мамлекеттик коопсуздук маселелерине, ошондой эле чек арада коопсуздукту камсыз кылууга олуттуу көңүл бурат. Өлкөнүн суверенитетин жана бүтүндүгүн коргоого тиешелүү жоболор өлкөнүн башкы мыйзамынын – Конституциянын текстинде бекемделгени мунун ачык ырастоосу болуп саналат.

Демек, жогоруда айтылгандарды кыскача жыйынтыктоо үчүн тыянак катары автор төмөнкүлөрдү белгилейт:

1. Жогоруда баяндалгандарды эске алуу менен автор, «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы» түшүнүгүнө төмөнкүдөй аныктама берүү туура деп эсептейт. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы – бул мамлекеттин жер-суу аймактарына, аба мейкиндигине чек ара сызыгы боюнча Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгүнүн чектерин аныктоочу реалдуулукта тартылган сызык же вертикалдуу жер үстүндөгү, дарыялардагы, көлдөрдөгү жана суу бетиндеги, жер астындагы жана аба мейкиндигиндеги чеги, ошондой эле ал аркылуу өткөн элестүү вертикалдуу мейкиндиктер жана тегиздик.

2. Бул параграфта, автор мамлекеттик чек аранын жалпы аныктамасын гана эмес, мамлекеттик чек аралардын конкреттүү түрлөрүнүн: кургактагы, абадагы, деңиздеги, дарыядагы жана көлдөгү чек аралардын аныктамаларын сунуштайт. Кургак чек ара эки мамлекеттин ортосунда түзүлгөн келишимдердин негизинде кургактык аймагы аркылуу өтүүчү чек ара катары

таанылат. Аба чек арасы кургактык, деңиз жана суу чек араларынын сызыгын бойлой өткөн жана мамлекеттин аба чегин билдирген вертикалдуу тегиздик катары каралууга тийиш. Дарыянын чек арасы - дарыянын ортосунан кеме жүрүүгө мүмкүн болбосо же кеме жүрүүгө ыңгайлуу болсо бойлой өткөн шарттуу сызык. Көлдүн чек арасы - мамлекеттик чек аранын чыгуучу жерлерин көл жээгине туташтыруучу бирдей алыстыктагы, ортоңку, түз же башка сызыкты түшүнөбүз.

1.2. Чек ара коопсуздугу Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү катары.

Кыргыз Республикасынын ажырагыс бөлүгү болуп саналган азыркы дүйнөдө улуттук коопсуздукту камсыз кылуу маселеси ар бир мамлекеттин турмушундагы эң актуалдуу маселе болуп саналат. Ошол эле учурда, бул көйгөй, илимий көз карашта эң аз изилденген тармак бойдон калууда. Мунун себептери такыр эле бул багыттагы окумуштуулардын илимий кызыгуусунун же илимий изилдөөлөрдүн жоктугунан келип чыккан эмес. Негизги кыйынчылык изилдөө объектинин өтө аз изилденгенинде.

«Улуттук коопсуздук» термини деген эмнени билдирет? «Улуттук коопсуздук» деген терминди чечмелөөдөн мурун, биз «коопсуздук» терминин талдап алышыбыз керек, анткени анын тарыхый тамыры терең. Ал адам баласы менен бир убакта адегенде физиологиялык, андан кийин социалдык аспектиде жашоону камсыз кылуунун негизги мүнөздөмөсү катары пайда болгон. «Коопсуздук» деген жалпы түшүнүк көптөгөн юридикалык процесстерге карата колдонулат. Ал белгилүү бир учурга мүнөздүү болгон субъектин коопсуздугунун спецификалык өзгөчөлүктөрүн гана чагылдырбастан, ошондой эле аны ар кандай чөйрөлөрдө колдонууга мүмкүндүк берген жалпы нерсени камтыйт.

«Коопсуздук» термининин түшүнүгүнө ар кандай сөздүктөрдө ар башкача белгиленген. Маселен, В.И. Дальдын пикири боюнча «коопсуздук - бул коркунучтун жоктугу, сактоо, ишенимдүүлүк» дегенди түшүндүрөт [38. 67-б.]. Ал эми, Брокгауз Ф.А. жана И.А. Ефрон энциклопедиялык сөздүктө «Коопсуздук айрым жарандарга да, жалпы эле коомго да, мамлекетке да коркунуч туудурган коркунучтарды алдын алуу аркылуу түзүлөт. Коопсуздук бир катар чараларды ишке ашыруу менен камсыз кылынат» деп белгилеген. [39. 304-б.]. Бирок, диссертациялык изилдөөдө коопсуздук категориясынын мындай лингвистикалык чечмелөө жетиштүү эмес, анткени

коркунучтун жоктугу кандайдыр бир идеалдуу кырдаалга жетишүүнү билдирет. Бирок чыныгы жашоодо ар дайым ар түрдүү мүнөздөгү коркунучтар болуп келген, бар жана боло берет. Демек, коопсуздуктун экинчи түрү «коркунучтардан чыныгы коргоо, аларга ишенимдүү туруштук берүү жөндөмдүүлүгү» деп айырмаланат. Дал ушул мамилеге ылайык коопсуздук түшүнүгү 2003-жылдын 26-февралында № 44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 1-беренесинде коопсуздукту «инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын ички жана тышкы коркунучтардан коргоонун абалы» деп аныктайт [40]. Биздин оюбузча, коопсуздукту коркунучтардан коргонуу абалы катары чечмелөө, толук туура эмес экенин белгилей кетүү керек. Анткени, эгерде жогоруда аталган кызыкчылыктарды гана сактоо менен коопсуздукту мындай түшүнүү чындыгында өнүгүүгө тоскоол болоору жана акыры мамлекеттик системанын бузулушуна алып келери айдан ачык.

Окумуштуу Ю.В. Серегин өз илимий изилдөөсүндө «демек, өнүгүүнүн негизинде өзүн-өзү сактоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон коомдук система гана коопсуз» деп адилеттүү белгилейт [41.246-б]. Демек, бул абал мамлекеттик система коркунучта эмес дегенди билдирбейт. Тескерисинче, коркунучтар болгондо гана мамлекеттик система өнүгө алат.

«Коопсуздук» термини идеологиянын жана мамлекеттин негизги саясатынын маңызына туура келиши керек. Бирок кээ бир көп улуттуу мамлекеттер «улуттук коопсуздук» деген терминди карманып, ага кеңири мазмунду киргизишкен. Мына ошондуктан, мамлекеттердин улуттук коопсуздук тармагына тийиштүү мыйзамдарында коопсуздуктун негизги үч түрү каралаган: *инсан, коом жана мамлекет*. Анткени, коомдук түзүлүштөгү алардын орду жана ролу, ички жана тышкы коркунучтардын деңгээли менен аныкталган.

Эл аралык укукта «улуттук коопсуздук» термини биринчи жолу 1919-жылы Улуттар Лигасынын Статутунун 8-беренесинин 1-пунктунда эл аралык

тынчтыкты сактоо максатында уюмдун бардык мүчөлөрү «өздөрүнүн улуттук кызыкчылыктарын улуттук коопсуздука шайкеш келтирүү...» текстинде колдонулган [42. 79-б.].

Юридикалык адабияттарда «улуттук коопсуздук» түшүнүгүнө окумуштуулар арасында бирдиктүү аныктама берүү иштелип чыга электигин белгилей кетүү керек. Окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүндө берилген көптөгөн аныктамаларды талдоодо, «улуттук коопсуздук» термининде философиялык аныктама жок экендигин байкаса болот. Бирок, И.К. Харичкиндин ою боюнча «улуттук коопсуздуктун аныктамаларынын өзүлөрүнүн мааниси жагынан кыйла жакын болуп, кыйла даражада ар кандай курамдык кубулуштарды бөлүп көрсөтүшөт, алар акырында коопсуздук чараларын иштеп чыгууга да, аларды ишке ашырууга да таасирин тийгизет»[43.6-б.].

Жогоруда белгиленгендей, «улуттук коопсуздук» термини эки ача түшүнүктү берип, батыш лексиконунан алынып, кийинчерээк саясий, анан илимий изилдөө иштерине киргизилгендигин белгилеп кетсек болот. «Улуттук коопсуздук» түшүнүгүндөгү биринчи сөз тигил же бул мамлекетке карата, анда жашаган жарандарга, ар түрдүү улуттун өкүлдөрүнө карабастан түшүнүлөт. Мында улуттук коопсуздук бардык көрүнүштөрүндө жана формаларында мамлекет тарабынан уюшулган коомдун коопсуздугу менен аныкталат. Бул түшүнүктө тигил же бул өлкөнүн кандайдыр бир коомдук субъектинин ар кандай коопсуздугу улуттук коопсуздуктун мазмунуна кирет.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ №570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясында» улуттук коопсуздук түшүнүгү этникалык өзгөчөлүктөргө байланышпаган мааниде да колдонулат. Аталган документке ылайык улуттук коопсуздук «инсандын, коомдун жана мамлекеттин жашоого маанилүү кызыкчылыктарынын тышкы жана ички коркунучтардан корголушунун кепилдик кылынган абалы катары түшүнүлөт»[44]. Бул аныктама улуттук коопсуздукту улуттук мамилелер

менен («көп улуттуу эл») байланыштырууга жана бул коопсуздукту тигил же бул улут менен байланыштыруудан качууга аракет кылат.

Бирок, көрүнүктүү философ А.Л. Романович «маселе терминдерде эмес, анын артында катылган мазмунда» деп адилеттүү белгилейт [45.67-б.]. Буга ылайык, биздин оюбузча, акыркы жыйырма жылдыкта «улуттук коопсуздук» деген термин кеңири колдонула баштады жана жаңы терминди ойлоп таап, сунуштоонун мааниси деле жок.

Улуттук коопсуздукту камсыз кылуу маселелерин изилдеген окумуштуулардын көбү жогорудагыдай аныктамаларды беришкен. Мына ошондуктан, биздин оюбуз боюнча, «улуттук коопсуздук» термини инсандын, коомдун жана мамлекеттин жашоосунун бардык чөйрөлөрүндөгү ички кызыкчылыктардан коргоонун абалын жана ички жана тышкы коркунучтарды алдын алуу өлкөнүн бүтүндүгүн жана ички туруктуулугун камсыздоого, эл аралык мамилелерде көз карандысыз жана толук укуктуу субъект катары аракеттенүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылган позициясы менен эгемендүү жана прогрессивдүү өнүгүүгүгө багыт алышын мүнөздөөгө болот.

Бул изилдөөнүн максаты «улуттук коопсуздук» терминине болгон бардык аныктамаларын изилдөө жана талдоо эмес. Диссертант, изилдөөнүн жүрүшүндө улуттук коопсуздуктун адамдын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук таламдарын, өлкөнүн туруктуу прогрессивдүү өнүгүүсүн камсыз кылуу, ички жана тышкы коркунучтардан коргонуу абалы катары кеңири таралган формуласын колдонот.

Кыргыз Республикасында инсандын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылуу боюнча расмий түрдө кабыл алынган көз караштардын системасы катары иш алып барган Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ №570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясын» жана 2003-жылдын 26-февралында №44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын талдоодо улуттук

коопсуздуктун компоненттеринин ортосундагы өз ара байланышты жана түзүмүн так аныктоого, мүмкүндүк берет.

Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө коопсуздук көйгөйлөрүн кароодо «коопсуздук объектилери» жана «коопсуздуктун субъекттери» түшүнүктөрү негизги болуп саналат. 2003-жылдын 26-февралында №44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 1-беренесинде коопсуздуктун негизги объектилерине төмөнкүлөр кирет: инсан - анын укуктары жана эркиндиктери; коом - анын материалдык жана руханий баалуулуктары; мамлекет – анын конституциялык түзүлүшү, эгемендиги жана аймактык бүтүндүгү [46].

Мыйзамда «коопсуздуктун субъектилери» түшүнүгү али формалдуу түрдө бекитиле элек, бирок «улуттук коопсуздуктун субъекттери» түшүнүгү кеңири колдонулат. Аталган мыйзамга ылайык, «улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун субъекттери» болуп мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлиги бутактарынын органдары аркылуу бул жааттагы милдеттерди жүзөгө ашыруучу мамлекет болуп саналат. Коопсуздуктун башка субъекттерине «жарандар», «коомдук жана башка уюмдар жана бирикмелер» кирет. Ошентип, мамлекет, коом жана инсан коопсуздуктун объектиси да, субъекти да болуп саналат.

Биз азыр улуттук коопсуздуктун негизги объектиси жана субъекти катары адам – эң жогорку баалуулук деп эсептейбиз. Инсандын коопсуздуктун камсыз кылуу бардык башка типтеги жана деңгээлдеги коопсуздукту камсыз кылуунун шарты болуп калат. Экинчи жагынан, инсандын позициясы коомдун жана мамлекеттин абалы менен аныкталат.

Адам улуттук коопсуздуктун субъектиси болуу менен, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыгын көз жаздымда калтырбастан мыйзам чегинде иш алып баруу менен өзүнүн жеке коопсуздуктун жарым-жартылай гана камсыздай алат. Ыктыярдуу негизде иштеген мамлекеттик эмес уюмдар кандайдыр бир деңгээлде калктын айрым топторунун коопсуздуктун камсыздай алат. Улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун негизги куралы –

мамлекет. Улуттук кызыкчылыктарды сактоо менен улуттук коопсуздукту камсыз кылуу мамлекеттин негизги милдети гана эмес, жоопкерчилиги да болуп саналат.

Кыргыз Республикасы кыргыз элинин улуттук мурастарына жана улуттук баалуулуктарына негизделгендиктен, өлкөбүз өзүнүн түпкү, тарыхый жактан калыптанган кызыкчылыктары бар көптөгөн улуттар жашаган мамлекет экендигин эске алуу менен Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарынын диапозону экономикалык, социалдык, экологиялык, аскердик, саясий, идеологиялык жана ар кандай чөйрөлөрдү камтыйт.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20 декабрындагы ПЖ №570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы» улуттук коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндөгү улуттук кызыкчылыктарды бекиткен [47]. Бул жеке адамдардын жана коомдун салыштырмалуу туруктуу өзгөчөлүктөрүн чагылдырган жана ар кандай субъекттин мүнөзүн, жашоо максатын, өнүгүүсүн жана мамлекеттин коопсуздугун аныктаган турмуштук маанилүү кызыкчылыктар. 2003-жылдын 26-февралында №44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 1-беренесинде турмуштук маанилүү кызыкчылыктар так аныкталып, аларды канааттандыруу инсандын, коомдун жана мамлекеттин прогрессивдүү өнүгүшүнүн мүмкүнчүлүктөрүн ишенимдүү камсыз кылынаары ачык белгиленген [48].

Мамлекеттин кызыкчылыктарын ишенимдүү коргоого умтулган улуттук коопсуздукту камсыз кылуу субъекттеринин негизги максаты коркунучтарды талдоо жана баалоо, алдын алуу жана аларды зыянсыздандыруу боюнча чаралардын комплексин иштеп чыгуу болуп саналат.

Бүгүнкү күнгө чейин ата-мекендик илимий адабияттарда, чет элдик адабияттарда «коркунуч» түшүнүгүнө бирдиктүү мамиле иштелип чыккан

эмес. Колдонуудагы аныктамаларды талдоо көрсөткөндөй, алардын ар бири тигил же бул түрдө зыян келтирүү, коркунуч жаратуу, кол салуу, терс таасир тийгизүү, кийлигишүү катары чагылдырылган. «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 3-беренесинде улуттук коопсуздукка коркунуч – бул инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарына коркунуч туудурган шарттар менен факторлордун жыйындысы деп так белгиленген. Бул аныктамадагы негизги сөз «коркунуч» болуп саналат. Мыйзамда келтирилген аныктаманы бир аз түшүндүрүп айтсак, улуттук коопсуздук коркунучу – бул коркунучтуу себептердин жана шарттардын жыйындысы деп айта алабыз.

Коркунучтарды коопсуздук объектилеринин жашоо-турмуштук ишинин чөйрөлөрү жана аймактары боюнча классификациялоо өзгөчө практикалык мааниге ээ. Мунун негизинде коркунучтар улуттук кызыкчылыктар сыяктуу бөлүнөт – экономикалык, ички саясий, аскердик, **чек ара** жана башка чөйрөлөрдө.

Коркунучтарды мындай бөлүп кароо улуттук коопсуздукту камсыз кылуу тутумун уюштурууда жана анын иштешинин негизги багыттарын аныктоодо маанилүү. Ошону менен бирге ушул негизде коркунучтун түрлөрүн аныктоо адамдын, коомдун жана мамлекеттин жашоосунун ар бир өз алдынча чөйрөсү үчүн тактоого мүмкүндүк берет.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясында улуттук коопсуздукка коркунучтар ушул классификациялык негизге ылайык ачыкталып, коркунуч булагынын жайгашкан жерине жараша улуттук коопсуздугуна келтирилген негизги тышкы жана ички коркунучтары болушу мүмкүн.

Бул классификациянын негизи болуп коркунучту жараткан коркунуч булагынын мамлекеттик тиешелүүлүгү саналат. Эгерде коркунуч башка мамлекеттен же чет элдик жарандардан келип чыкса, алар кайсы жерде болбосун, анда коркунуч тышкы деп таанылат, ал эми коркунуч мамлекеттин ичинен же өз жарандардан келип чыкса, анда бул ички коркунуч болуп

саналат. Коопсуздук коркунучтарын мындай бөлүштүрүү практикалык мааниге ээ, бирок азыркы учурда көптөгөн коркунучтардын таасири трансчек аралык болуп саналат. Мына ошондуктан, коркунучтардын ар кандай түрлөрүн аныктоо эң курч, биринчи кезектеги коркунучтарды максаттуу түрдө аныктоого мүмкүндүк берет, алардын өз убагында алдын алуу улуттук коопсуздукту жана анын айрым түрлөрүн камсыз кылуу боюнча иш-чаралардын натыйжалуулугун жогорулатат.

Улуттук коопсуздук теориясында «коркунуч» категориясы «турмуштук кызыкчылыктар» категориясынан кем эмес мааниге ээ. Улуттук коопсуздук – инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү таламдарынын бул кызыкчылыктарга коркунучтар менен өз ара аракеттенүү жана карама-каршы туруу процесстери тынымсыз жүрүп жаткан татаал көп деңгээлдүү функциялык тутум.

Белгилүү болгондой, ар кандай тутум анын түзүмүн түзгөн, бири бирине өз ара тыгыз байланышкан жана өз ара бири бири менен аракеттенүүчү бир катар элементтерди камтыйт. Философиялык сөздүктөрдө түзүм *латындын structura* деген сөзүнөн которгондо *түзүлүш* дегенди түшүндүрөт [49.462-б.]. Биздин оюбузча бул элементтеринин ортосундагы туруктуу мамилелердин, ошондой эле бул мамилелердин мыйзамдарынын биримдиги катары аракеттенүүчү тутумдун түзүмү жана уюштуруунун ички формасы катары түшүнсөк болот.

Улуттук коопсуздуктун түзүмүнүн классификациясы коопсуздукту камсыз кылуу субъектилеринин ишинин багыттарын так аныктоого, тигил же бул түрдөгү мүнөздөмөлөрдүн негизинде улуттук коопсуздукту камсыз кылуу маселелерин чечүүгө теориялык мамилелерди иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.

2003-жылдын 26-февралында №44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамында улуттук коопсуздуктун негизги түрлөрү бөлүнүп каралаган эмес. Автордун пикири

боюнча, улуттук коопсуздукту классификациялоо эң олуттуу жана жалпы белгилерге негизделиши керек.

Буга чейин белгиленгендей, Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук концепциясында улуттук коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндөгү негизги 13 улуттук кызыкчылыктар белгиленген. Алар мамлекетибиздин экономикалык, ички саясий, социалдык, руханий, эл аралык, маалыматтык, аскердик, чек ара, экологиялык кызыкчылыктары болуп саналат. Бирок, бул тизме акыркысы же толук эмес. Улуттук кызыкчылыктардын аныкталган багыттарына ылайык улуттук коопсуздуктун түрлөрү экономикалык, ички саясий, социалдык, руханий, эл аралык, маалыматтык, аскердик, экологиялык, чек ара жана коопсуздуктун башка түрлөрүнө бөлүнөт.

Илимий изилдөөлөрдүн багыттарына жана айрым авторлордун пикирлерине жараша коопсуздуктун түрлөрүн баш аламан көбөйтүү туура эмес экендигин белгилей кетүү керек, анткени алар, эреже катары, Концепцияда белгиленгендерден келип чыгат жана кошумча талаптарды талап кылбайт.

Автордун Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздуктунун түзүмүндө коопсуздуктун ар кандай түрлөрүн, анын ичинде чек ара коопсуздуктун аныктоодо болгон жана учурда колдонулуп жаткан ыкмаларды изилдөө бул маселеге бирдиктүү жалпы кабыл алынган мамилелер жок экендигин көрсөттү. Бүгүнкү күнгө чейин, көптөгөн авторлор, улуттук коопсуздуктун түрлөрүн классификациялоодо алар чек ара коопсуздуктуна жетиштүү көңүл бурушкан эмес, көбүнчө аны аскердик коопсуздуктун бир бөлүгү катары үстүртөн карашкан. Кээ бир авторлор, тескерисинче, чек ара коопсуздукту улуттук коопсуздуктун «негизги түрү» деп белгилешсе [50.24-б.], ал эми орус окумуштуусу Сергеев В.В. өзүнүн диссертациялык изилдөөсүндө «чек ара коопсуздукту бул улуттук коопсуздуктун көз карандысыз түрү» деп атаган [51.117-б.].

Биздин оюбузча чек ара коопсуздугун улуттук коопсуздуктун «өз алдынча түрү» катары аныктоо, туура эмес болуп калат. Анткени улуттук коопсуздуктун түзүмүндө чек ара коопсуздугун аныктоонун негизин улуттук кызыкчылыктар жана аларга каршы пайда болгон коркунучтар менен байланышкан коомдук мамилелердин чек ара чөйрөсү түзөт.

Чек ара коопсуздугу – бул улуттук, аймактык жана глобалдык деңгээлдеги ар кандай субъекттердин өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы. Мындан тышкары, азыркы шарттарда бул өз ара аракеттенүү барган сайын татаал жана системалуу мүнөзгө ээ болууда, мында улуттук коопсуздуктун ар бир компоненти башка компоненттерди түзүүнүн шарты болуп саналат [52.18-б.]. Бул жерде улуттук коопсуздуктун түрү иш-аракеттин аймактык жана мейкиндик факторлору менен эмес, коркунучтун түрлөрү, колдонулган күчтөр жана каражаттар, коомдук мамилелердин чөйрөлөрү менен аныктала турганынан белгилешибиз керек. Мунун негизинде улуттук коопсуздуктун аскердик, экономикалык, саясий, экологиялык, руханий жана башка түрлөрү бөлүнөт. Ал эми, чек ара коопсуздугу, жогоруда айтылган факторлордон тышкары, Кыргыз Республикасынын чек ара мейкиндигинде улуттук кызыкчылыктардын коопсуздугу менен мүнөздөлөт. Демек, чек ара коопсуздугу улуттук коопсуздуктун башка түрлөрүнө түздөн-түз таасирин тийгизет. Буга байланыштуу, автор чек ара коопсуздугу – бул Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун бир түрү катары эмес, ал улуттук коопсуздуктун башка түрлөрүнүн мазмунуна кирген жана анын объектиси болгон улуттук коопсуздуктун татаал түрү болуп саналат деп эсептейт.

Чек ара коопсуздугун Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун ажырагыс бөлүгү катары бөлүп алуу мамлекеттик чек ара коопсуздугунун маңызын аныктоону, аны камсыз кылуунун мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана принциптерин ачууну, тиешелүү жеке теориянын концептуалдык аппаратын иштеп чыгууну, чек ара коопсуздугунун көлөмүн жана объекттерин аныктоону, чек ара коопсуздугунун көйгөйлөрүн чечүү

боюнча ишмердүүлүктү жөнгө салуучу зарыл мыйзамдык жана ченемдик укуктук актыларды кабыл алууну талап кылат.

Коопсуздуктун жалпы теориясы да, мамлекеттик чек араны коргоо теориясы да, Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгү жарыяланганга чейин, заманбап шарттарда чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана принциптерин изилдөөгө тийиштүү көңүл бурулган эмес.

1999-жылдын 19-мартында №27 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын кабыл алынышы менен кырдаал түп-тамырынан бери өзгөрдү. Анда мамлекеттик чек араны белгилөөдө жана өткөрүүдө жана андагы укуктук мамилелерди жөнгө салууда мамлекеттин коопсуздугун жана эл аралык коопсуздукту камсыз кылуу принцибинин жетекчиликке алуу талабы белгиленген. Ал эми, 2015-жылдын 16-майында №98 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесине ылайык мамлекеттик чек араны кайтаруу Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун камсыз кылуунун жалпы мамлекеттик тутумунун ажыралгыс бөлүгү катары аныкталат.

Жогоруда аталган ченемдик-укуктук актылар Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук тутумунда чек ара коопсуздугунун ордун аныктайт. Бирок, чек ара коопсуздугун жөнгө салуучу негизги актылар чек ара коопсуздугунун так аныктамасын камтууга, аны камсыз кылуу боюнча милдеттерди жана функцияларды конкреттүү түрдө формулировкалоого так берилген эмес. Мыйзам чыгаруучу «чек ара коопсуздугу» түшүнүгүн аныктабастан, аны иш жүзүндө «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо жана коопсуздугун камсыздоо жана жаратылыш ресурстары» деген сөз менен алмаштырат.

Мындай жыйынтыка чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мыйзамдык базанын ачык-айкын жетишсиз изилдөөлөрү жана иштеп

чыгуулары да шарт түзөт. Мамлекеттин чек ара чөйрөсүнө тиешелүү илимий-теориялык иштердин жетишээрлик көптүгүнө карабастан, мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыздоо субъекттеринин ишмердүүлүгүн деталдуу түрдө жөнгө салуучу ченемдик-укуктук базаны иштеп чыгуу, чек ара чөйрөсүндө улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун стратегиялык линиясы толук бүтө элек.

Чек ара коопсуздугу чек ара тармагындагы баардык коомдук мамилелерге жайылтылат. Ошондуктан чек ара коопсуздугунун аныктамасын түзүү үчүн зарыл болгон концептуалдык аппаратты тактоо максатка ылайыктуу.

Кыргыз Республикасынын чек ара саясаты улуттук саясаттын жана улуттук коопсуздук концепциясынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Чек ара саясатынын негизин өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун максаттары, милдеттери, принциптери, негизги багыттары жана механизми боюнча расмий кабыл алынган көз караштар түзөт. Ал чек ара аймагында улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун маанилүү каражаты болуп эсептелет. Жалпысынан алганда, чек ара саясаты мамлекеттик чек аранын туруктуулугун чыңдоо, актуалдуу чек ара маселелери боюнча зарыл чаралардын комплексин ишке ашыруу, мамлекеттик чек ара чөйрөсүндөгү мамлекеттик органдардын жана башка мамилелердин субъекттеринин иш-аракети катары аныкталышы мүмкүн. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында жана чек ара аймагында, КМШнын тышкы чек араларында инсандын, коомдун, мамлекеттердин кызыкчылыктары, чек ара аймактарында улуттук жана жамааттык коопсуздукту камсыз кылуу негизги милдет.

Чек ара мейкиндиги – бул азырынча ачык жана жалпы кабыл алынган аныктаманы ала элек категория. Илимий адабияттарда бул түшүнүктүн ар кандай чечмелөөлөрүн таба алабыз. Варианттардын бирине ылайык, чек ара мейкиндиги «коңшу мамлекеттердин кошулган жеринде түзүлүп, анын чегинде өзгөчө социалдык аймак катары чечмеленет» [53.17-б.]. Биздин

оюбузча, бул аныктамада көрсөтүлгөн аймакты чек ара мейкиндигине классификациялоонун так критерийлерин белгиленбейт жана бул аймактын так чектери да көрсөтүлгөн эмес. Мамлекеттик чек ара мейкиндигине коңшу мамлекеттердин чек ара аймактары кирет деген жыйынтыкка келе алабыз. Мындай мамиле теориялык-методологиялык жактан да, эл аралык укуктук көз караштан да таптакыр жол берилгис. Автордун айтымында, чек ара мейкиндигин аныктоо социалдык-географиялык аспектилерди гана камтыбастан, так саясий-укуктук критерийлерди да так көрсөтүшү керек. [54.35-б.].

Чек ара мейкиндигине эң алгылыктуу аныктама сунуштаган окумуштуу А.С. Щербаковдун пикиринде «Чек ара мейкиндиги мамлекеттик улуттук кызыкчылыктарга жана эл аралык мыйзамдарга ылайык белгиленген чек ара аймактарынын, аба, суу, деңиз, суу астындагы мейкиндиктердин бир бөлүгү катары аныкталышы мүмкүн» деп адилеттүү белгилейт [54.77-б.]. Мына ошондуктан, автордун пикиринде чек ара мейкиндиги - бул Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын бойлой жайгашкан чек арага чектеш аймактардын жана башка курама физикалык-географиялык компоненттеринин тиешелүү бөлүгү, анын чегинде анын эгемендиги жана улуттук коопсуздугу камсыз кылынат.

Учурда Кыргыз Республикасынын чек ара мейкиндигинде жалпы улуттук мүнөздөгү негизги көйгөйлөр, кыйынчылыктар жана карама-каршылыктар топтолгон. Маселен, куралдуу жана диний кагылышуулар, сепаратизм, өлкөнүн аймактык бүтүндүгүнө коркунучтар, экономикалык жана демографиялык экспансия, тышкы басымдын ар кандай түрлөрү (саясий, экономикалык ж.б.), трансчегаралык уюшкан кылмыштуулук, изоляциялык тенденциялар, демографиялык жылыштар жана башкалар. Мунун баары адамдын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук таламдарын өлкөнүн чек арага жакын аймактарында топтолгон коопсуздук коркунучтарынан коргоонун биринчи кезектеги зарылдыгын көрсөтүп турат. Бирок чек ара коопсуздугун камсыз кылуу Кыргыз Республикасынын чек ара

мейкиндигине кирген объектилерди коргоо жана коопсуздугун камсыздоо менен эле чектелбейт. Демек, чек ара мейкиндиги дагы эле чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча иш-чараларды ишке ашыруу үчүн белгилүү физикалык-географиялык чектерди белгилейт. Ошондуктан, чек ара коопсуздугун аныктап жатканда, «чек ара чөйрөсү» деген жалпы терминди колдонуу максатка ылайыктуу.

Юридикалык адабияттарда чек ара чөйрөсү мамлекеттер аралык мамилелердин, инсандын, коомдун жана мамлекеттердин турмушунун бир бөлүгү катары жана мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашырууга түздөн-түз байланышкан жана чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган мамлекеттик кызматтын атайын органдарынын жана улуттук коопсуздук тутумунун иштеши менен аныкталат [55.7-б.]. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чараларды ишке ашыруунун мейкиндик-географиялык чектерин аныктоо менен чек ара коопсуздугунун максатын, милдеттерин жана негизги компоненттерин бөлүп көрсөтүү жана коопсуздуктун бул түрүнүн аныктамасын түзүү зарыл. Акыр-аягы, чек ара коопсуздугу чек ара аймагында инсандын, коомдун жана мамлекеттин маанилүү кызыкчылыктарын коргоо аркылуу улуттук жана эл аралык коопсуздуктун туруктуу өбөлгөлөрүн камсыз кылууга багытталган. Демек, чек ара коопсуздугунун негизги максаты катары Кыргыз Республикасынын эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн чыңдоону, мамлекеттик чек арадагы жана чек ара мейкиндиктериндеги абалдын туруктуулугун, коркунучтарды, инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук таламдарын ишке ашыруу үчүн чек ара чөйрөсүндө жагымдуу шарттарды түзүүнү, азыркы жана потенциалдуу чек ара коопсуздугунун тутумун курууну белгилей алабыз.

Автор чек ара коопсуздугунун негизги объекттери катары чек ара зонасында инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын белгилеген.

Ал эми мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги субъекттери болуп төмөнкүлөр саналат:

- мамлекеттик бийлик органдары;
- жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары;
- коомдук бирикмелер (уюмдар);
- Кыргыз Республикасынын жарандары.

Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун мазмуну чек ара аймагындагы улуттук кызыкчылыктар жана аларга каршы турган чек ара коопсуздугуна коркунучтар, ошондой эле коопсуздуктун бул түрүн камсыз кылуу боюнча бүткүл тутумун бул коркунучтарга каршы туруу боюнча максаттуу иш-аракеттери менен аныкталат.

Чек ара коопсуздугунун мазмунунун негизги компоненти болуп чек ара аймагындагы Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугуна жана кызыкчылыктарына коркунуч саналат. Автордун ою боюнча, көйгөйлөргө, атап айтканда, мамлекеттин чек ара коопсуздугун камсыздоого саясий-укуктук мамиленин негиздерин аныктаган документтерде «улуттук коопсуздукка коркунуч жана Кыргыз Республикасынын чек ара чөйрөсүндөгү кызыкчылыктары» деген түшүнүктүн так аныкталбаганынан улам келип чыккан. Ошентип, чек ара аймагындагы улуттук коопсуздукка жана Кыргыз Республикасынын кызыкчылыктарына коркунуч, автордун пикири боюнча, эл аралык жана ички кырдаалды туруксуздаштырууга жөндөмдүү шарттардын, факторлордун (күчтөрдүн) жыйындысы катары аныкталышы мүмкүн.

Чек ара аймагындагы улуттук коопсуздукка коркунучтар сакталып эле калбастан, масштабы, түрү жана интенсивдүүлүгү боюнча өсүү тенденциясын баса белгилеп кетүү зарыл. Мына ошондуктан, жогоруда аталган коркунучтарды болтурбоо жана нейтралдаштыруу максатында мамлекет тарабынан биринчи кезекте, чек ара саясатынын негиздерин өнүктүрүү жана расмий укуктук жактан бекемдөө абдан маанилүү.

Жогоруда айтылгандардын баарын эске алуу менен биз Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугуна аныктама бере алабыз. Демек, чек ара коопсуздугу – бул чек ара аймагында өз ыйгарым укуктарынын чегинде

чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттери менен жетишилген инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү таламдарын чек ара мейкиндигинде реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун абалын түшүнөбүз.

Бул аныктамадан көрүнүп тургандай, мамлекеттин чек ара коопсуздугу өзүнүн салыштырмалуу көз карандысыз предметине ээ жана улуттук кызыкчылыктарды коргоону, мамлекеттин жашоо жөндөмдүүлүгүн, аны өнүктүрүү үчүн шарттарды жана аймактагы жарандардын жыргалчылыгын жогорулатууну камсыз кылат.

Улуттук коопсуздукка жана Кыргыз Республикасынын чек ара аймагындагы кызыкчылыктарына коркунучтарды болтурбоо үчүн бир катар көйгөйлөрдү чечүү зарыл, алардын негизгилери:

— чек ара мейкиндигинде инсандын, коомдун жана мамлекеттин ыйгарым укуктарын аныктаган жана ишмердүүлүгүн жөнгө салуучу зарыл ченемдик укуктук базаны түзүү жана өркүндөтүү;

— мамлекеттер аралык кызматташтыкты өнүктүрүү;

— башка мамлекеттердин Кыргыз Республикасынын аймагына экономикалык, демографиялык жана маданий-диний экспансиясына каршылык көрсөтүү;

— трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка, ошондой эле мыйзамсыз миграцияга бөгөт коюу;

— Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине мүчө мамлекеттердин чек ара мейкиндигинин коопсуздугун камсыз кылуу боюнча жамааттык чараларды ишке ашыруу.

Кыязы, Кыргыз Республикасынын укуктук мамлекет катары калыптануу шарттарында чек ара аймагындагы коомдук мамилелерди жөнгө салуучу ченемдик-укуктук базаны түзүү жана өркүндөтүү артыкчылыктуу милдети болуп саналат.

Бул көйгөйдү чечүү чек ара коопсуздук тутумунун бардык багыттарын эң натыйжалуу ишке ашырууга мүмкүндүк берет жана Кыргыз Республикасынын чек ара аймагындагы улуттук кызыкчылыктарына негизги коркунучтарды жоюуга жардам берет. Бул акыры улуттук жана эл аралык коопсуздуктун жогорку деңгээлине жетишүүгө өбөлгө түзөт.

Ошентип, жогоруда айтылгандарды кыскача жыйынтыктоо үчүн кортунду катары автор төмөнкүлөрдү белгилеп коюуну туура көрөт:

1. Учурда Кыргыз Республикасы динамикалуу өнүгүп жаткан экономиканын, күчтүү социалдык укуктук мамлекеттин, демократиялык баалуулуктардын жана жагымдуу эл аралык чөйрөнүн негизинде күчтүү мамлекетти курууга умтулуп жатканда, өлкөнүн кызыкчылыктарына ар кандай коркунучтардын таасири тийбей койгон жок. Мындай шарттарда өлкөнүн улуттук коопсуздуктун камсыз кылуу боюнча чаралардын ролу зор мааниге ээ. Аны коомдук турмуштун бардык негизги чөйрөлөрүндө жана эл аралык аренада чындоо боюнча иш-аракеттердин заманбап теориялык, методологиялык, саясий жана укуктук негиздерин иштеп чыгуу талап кылынат. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугу - бул адамдын, коомдун жана мамлекеттин турмушунун ар кандай чөйрөлөрүндөгү маанилүү кызыкчылыктарын ички жана тышкы коркунучтардан коргоо, өлкөнүн туруктуу прогрессивдүү өнүгүүсүн камсыз кылуу болуп саналат.

2. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугу башка мамлекеттер сыяктуу эле татаал түзүлүшкө ээ. Ал ар кандай негиздер боюнча классификацияланышы мүмкүн болгон коопсуздуктун ар кандай түрлөрүн камтыйт. Улуттук коопсуздукту классификациялоо кыйла олуттуу жана жалпы белгилери боюнча негизделиши керек - булар коопсуздуктун объекттери, ошондой эле өлкөнүн негизги улуттук кызыкчылыктары топтолгон жана бул кызыкчылыктарга ар кандай коркунучтар көрүнгөн турмуштук ишмердиктин чөйрөлөрү. Коопсуздуктун объектисине жараша улуттук коопсуздук төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт: мамлекеттик, коомдук, жеке коопсуздук. Ал эми, өлкөнүн негизги улуттук кызыкчылыктары

топтолгон жана бул кызыкчылыктарга ар кандай коркунучтар байкалган жашоо ишмердүүлүгүнүн чөйрөсүнө жараша улуттук коопсуздуктун эң маанилүү компоненттери төмөнкүдөй бөлүнөт, мисалы: экономикалык, ички саясий, социалдык, руханий, эл аралык, маалыматтык, аскердик, экологиялык, чек ара коопсуздугу жана коопсуздуктун башка түрлөрү.

3. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун компоненттеринин тутумундагы чек ара коопсуздугу улуттук коопсуздуктун татаал түрү болуп саналат. Анын түзүмү улуттук коопсуздуктун түзүмү сыяктуу эле экономикалык, саясий, экологиялык, социалдык, аскердик жана башка компоненттерди камтыйт. Бардык башка аймактарда өлкөнүн коопсуздугу көпчүлүк учурда чек ара коопсуздугун эффективдүү жана максаттуу камсыз кылуудан көз каранды болот.

4. «Чек ара коопсуздугу» түшүнүгү бүгүнкү күндө коопсуздук теориясында, юридикалык адабияттарда, илимий изилдөө иштеринде жана ченемдик-укуктук актыларда колдонулган маанилүү жана актуалдуу категориялардын бири болуп саналат. Бул Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарын тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун объективдүү зарылчылыгы менен шартталган.

5. Өзүнүн маңызы боюнча чек ара коопсуздугу - бул чек ара аймагында өз ыйгарым укуктарынын чегинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттери менен жетишилген инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү таламдарын чек ара мейкиндигинде реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун абалы.

1.3. Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму.

Чек ара аймагындагы тышкы жана ички коркунучтардан өлкөнүн улуттук коопсуздугун камсыз кылуу коомдун, мамлекеттин, жарандардын тикелей милдети жана ошол эле учурда чек ара коопсуздугунун негизги субъекттеринин максаттуу, масштабдуу жана көп кырдуу ишмердүүлүгү болуп саналат. Бул муктаждыкты ишке ашыруу субъекттердин күч-аракетин бириктирүүнү, алардын функцияларын жана мамилелерин тартипке келтирүүнү, жашоонун ар кандай чөйрөлөрүндө пайда болгон коркунучтарга каршы туруу үчүн шарттарды өзгөртүүдө алардын мүмкүнчүлүктөрүн максаттуу пайдаланууну камтыган тийиштүү түрдө уюштурулган тутумду түзүүнү аныктайт.

Биринчи кезекте, биздин оюбузча чек ара коопсуздугун камсыздоого так мүнөздөмө беришибиз шарт. Ошондуктан, чек ара коопсуздугу Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун татаал түрү экендигине таянып, диссертант «чек ара коопсуздугун камсыз кылуу» түшүнүгүн аныктоодо бир нече окумуштуулардын көз караштарына талдоо жүргүзгөн. Маселен, окумуштуу А.В. Опалев тарабынан редакцияланган «Россия Федерациясынын улуттук коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздери» деген монографияда «бул мамлекеттик органдардын, коомдук институттардын жана айрым жарандардын өлкөбүздүн улуттук кызыкчылыктарын тышкы жана ички коркунучтардан ишенимдүү коргоого жана аларга натыйжалуу каршы турууга багытталган системалуу иш-аракети» деп белгилеген [56.73-б]. Демек, автордун ою боюнча, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу менен мамлекеттик органдардын, коомдук мекемелердин жана айрым жарандардын өлкөнүн улуттук кызыкчылыктарын чек ара аймагында пайда болгон тышкы жана ички коркунучтардан ишенимдүү коргоого багытталган тутумду иш-аракеттерин түшүнөт.

Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги максаты - инсандын, коомдун жана мамлекеттин өнүгүшү үчүн жагымдуу шарттарды түзө турган, анын объекттеринин улуттук кызыкчылыктарын коргоонун зарыл деңгээлин түзүү жана колдоо. Бул максатка бир катар көйгөйлөрдү ийгиликтүү чечүү аркылуу жетишилет.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча негизги милдеттерден тышкары, аларга карата көмөкчү мүнөздөгү иш-чаралардын түрлөрү бар. Алар негизинен эки түргө бөлүнөт: *негизги жана көмөкчү* [57.77-б.]. Биринчи кезекте чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча негизги милдеттерди белгилеп кетүү зарыл. Алардын ичинде негизги милдеттерге биринчиден, чек ара коопсуздугуна коркунучту аныктоо, экинчиден, бул коркунучка каршы туруу. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча көмөкчү милдеттердин бул түрлөрүнө *биринчиден*, чек араны коргоо процессин башкаруу, *экинчиден*, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу үчүн күчтөрдү жана каражаттарды тандоо, даярдоо жана жайгаштыруу, *үчүнчүдөн*, чек араны коргоо боюнча иш-чараларды материалдык-техникалык, финансылык жактан камсыз кылуу, *төртүнчүдөн*, чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо кирет.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча көмөкчү милдеттердин ичинен чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо милдети эң чоң роль ойнойт. Ошондуктан, изилдөөнүн жүрүшүндө «чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо» түшүнүгүнө аныктама берүү зарыл. Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо – бул чек ара мейкиндигинде коомдук мамилелерди түзүү, өзгөртүү же жөнгө салуу аркылуу бирдиктүү тартипти камсыз кылууга багытталган формалдуу түрдө аныкталган жүрүм-турум эрежелерин түзүү, ченемдик-укуктук актыларды кабыл алуу жана жокко чыгаруу боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын максаттуу ишмердүүлүгүн түшүнөбүз. Чек ара коопсуздугун укуктук жактан камсыз кылуу көмөкчү милдет болсо да, анын артыкчылыктуу мааниге ээ экенин да белгилей кетүү керек. Себеби, тиешелүү мыйзамдык база, укуктук мамлекетте чек ара

коопсуздугунун укуктук жөнгө салуу механизми болмоюнча, чек араны натыйжалуу коргоого жетишүү мүмкүн эмес. Мына ошондуктан, чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумун жакшыртуу жана артыкчылыктуу өнүктүрүү мамлекетте улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун негизги багыты катары белгиленет.

Белгилүү болгондой, илимде «тутум» түшүнүгүнүн ар кандай аныктамалары кездешет. Биз авторлорду жана аныктамаларды өзүбүз тандабайбыз, анткени аталган концепциянын ар кандай аныктамаларын изилдеген адистин китебинде бизден толугу менен өз алдынча берилген тандоону колдонсок, биздин корутундубуздун ишенимдүүлүгү жогорулайт деп ойлойбуз. Бул жерде биз В.Н. Садовскийдин илимий эмгегиндеги аныктамага токтололу. В.Н.Садовский Вебстердин сөздүгүнөн биринчи аныктаманы келтирет: «Тутум – бул көп, адатта, ар кандай факторлор менен формулировкаланган жана жалпы планга ээ же жалпы максатка жетүү үчүн кызмат кылган татаал биримдик» [58.103-б]. Ошол эле учурда биримдик башка тутумдарга карата анын ичинде өз ара байланышкан элементтердин жыйындысы пайда болушун жана ошого жараша бир бүтүн катары кабыл алынышын билдирет.

Улуттук коопсуздук тутумдуу сапат. Эреже катары, улуттук коопсуздуктун абалы аскердик коркунучтар же мамлекеттер аралык мамилелердин чыңалуусу менен байланышкан. Бирок, ал татаал түзүлүшкө ээ, ар кандай элементтерден турат, алардын өз ара байланышы жана өз ара аракети «системалык эффект» катары белгиленүүчү абалды пайда кылышы керек.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык «чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму» түшүнүгү эки аспектини камтыйт: *тиешелүү түзүмдөрдүн болушу жана бул маселелер боюнча чечимдерди кабыл алуу жана ишке ашыруу үчүн белгилүү бир процесс.* Бул чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумуна жана аны улуттук коопсуздук тутумунун ажырагыс бөлүгү катары аныктоого мүмкүндүк берет. Мына ошондуктан,

чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму – бул мыйзамдарга, ошондой эле чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу концептуалдык негиздерге жана ченемдик-укуктук актыларга ылайык өз ара байланышкан мамлекеттик органдардын, мамлекеттик, коомдук жана башка уюмдардын жана бирикмелердин, аны камсыз кылууда чек ара коопсуздугунун максаттарына катышкан жарандардын жыйындысы болуп саналат. Чек ара коопсуздугунун камсыздоо тутумуна мындай аныктама берүү каралып жаткан тутумдун түзүмүн так аныктоого жана төмөнкүдөй бөлүп кароого мүмкүндүк берет: *концептуалдык, институттук, ченемдик-укуктук.*

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоонун *концептуалдык тутуму* чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумун уюштурууда жана өнүктүрүүдө улуттук кызыкчылыктарга карата жарлаган коркунучтарды жок кылуу же минималдаштыруу, ошондой эле бул процессте субъективдүү аспектилердин күчөшүнө жол бербөө үчүн зарыл шарт болуп саналат. Концептуалдык тутум бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ №570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы» менен бекитилген. Бул документте чек ара мейкиндигинде инсандын, коомдун жана мамлекеттин улуттук кызыкчылыктарын камсыз кылуу боюнча расмий кабыл алынган көз караштардын ролун аткарып, чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги багыттары боюнча мамлекеттик чек ара саясатынын негизин түзөт. Саясий жана уюштуруу документ болуп саналган Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы тийиштүү аткаруу бийлигинин органдарына мыйзамда белгиленген негизде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча милдеттерди тикелей, кыйшаюусуз ишке ашыруу боюнча буйруктарды камтыйт.

Ал эми, *институционалдык тутум* Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 1999-жылдын 19-марттында №27 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз

Республикасынын Мыйзамы, 2003-жылдын 26-февралында №44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы, 2022-жылдын 5-июлунда №57 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы жана башка ченемдик-укуктук актылар менен аныкталат.

Биздин оюбузча «чек ара коопсуздугу тутуму» түшүнүгүн «чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму» түшүнүгү менен чаташтырбоо керек. Анткени, «чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму» түшүнүгү «чек ара коопсуздугу тутуму» түшүнүгүнө караганда кененирээк экени айдан ачык. Окумуштуу А.И.Стахов, «бул категория коопсуздук коркунучтарына каршы туруу үчүн укуктук каражаттардын бардык арсеналын, анын ичинде коопсуздук жаатындагы мыйзамдарды камтыйт» - деп адилеттүү белгилейт [59.97-б].

Юридикалык адабиятта коопсуздукту камсыз кылуу – бул коопсуздук объектилерин коргоонун зарыл деңгээлин түзүүгө жана колдоого багытталган инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук таламдарына карата коркунучтарга адекваттуу мамлекеттик саясатты, ченемдик-укуктук, уюштуруучулук, укук коргоо жана башка мүнөздөгү иш-чараларды жана каражаттарды ишке ашыруу» [60.24-б]. Демек, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу – бул мамлекеттик жана коомдук мекемелердин, ошондой эле жарандардын өз өлкөсүнүн кызыкчылыктарын коргоонун зарыл шарты катары чек ара коопсуздугуна коркунучтарды аныктоо, болтурбоо жана аларга каршы туруу боюнча максаттуу иш-аракети.

Ярочкин В.И. жана Бузанов Я.В. өз компетенциясынын чегинде инсандын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылуучу мамлекеттик органдардын жана административдик ведомстволордун төмөнкү баскычтарын бөлүп көрсөтөт: [61.122-б]. а) коопсуздукту камсыз кылуунун негизги багыттарын жана механизмдерин мыйзамдык деңгээлде аныктоочу мыйзам чыгаруу органдары; б) улуттук коопсуздуктун

стратегиясын жана аны ишке ашырууну аныктоочу аткаруу бийлиги органдары; в) укуктук коопсуздук чөйрөсүндөгү мыйзамдардын так аткарылышын камсыз кылуучу сот органдары; г) административдик-укуктук режимдерди ишке ашыруучу органдар: мамлекеттик чек араларды коргоо; бажы контролу; салык органдары; мамлекеттик сырларды коргоо ж.б.; д) чалгындоо кызматтарынын тутуму.

Биздин оюбузча, чек ара коопсуздугун камсыздоо органы – бул өз ыйгарым укуктарынын чегинде инсанды, коомду жана мамлекетти улуттук кызыкчылыктардын ички жана тышкы коркунучтарынан коргоону, аларды аныктоо, зыянсыздандыруу жана болтурбоо боюнча чараларды ишке ашыруучу адистештирилген мамлекеттик орган же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы жана алардын кызмат адамдары саналат. Коопсуздукту камсыздоочу мамлекеттик органдар Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарына коркунуч туудурган коркунучтарды болтурбоо, аныктоо жана бөгөт коюу, өлкөнүн коргонуу жөндөмдүүлүгүн, коомдук коопсуздукту жана укук тартибин камсыз кылуу, ошондой эле өлкөнүн улуттук кызыкчылыгына коркунуч туудурган башка аракеттерди жана окуяларды болтурбоо милдети жүктөлөт. Коопсуздук органдары формалдуу түрдө мамлекет тарабынан аныкталган атайын компетенцияга ээ. Бул органдар өзгөчө коргоо функцияларын аткарышат.

2003-жылдын 26-февралы № 44 «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 8-беренесине ылайык улуттук коопсуздук тутумун мыйзамга ылайык улуттук коопсуздукту камсыз кылууга катышкан Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлик органдары, мамлекеттик, коомдук жана башка уюмдар менен бирикмелер, жарандар, ошондой эле коопсуздук чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу мыйзамдар түзөт [62]. Демек, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу субъекттери болуп жеке адам, коом жана жалпысынан мамлекет эмес, конкреттүү мамлекеттик органдар, жеке жана юридикалык жактар – жарандар, уюмдар жана бирикмелер саналат.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуучу конкреттүү мамлекеттик органдарды иштин аймактык масштабы боюнча эки негизги деңгээлге бөлүп карасак болот: *биринчи*, борбордук мамлекеттик бийлик органдары (бүт өлкөнүн аймагы боюнча иштейт), *экинчи*, жергиликтүү мамлекеттик администрациялар (облустун, райондун аймагында иштейт).

Борбордук мамлекеттик бийлик органдары мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыз кылуу тармагында Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана мыйзамдарда каралган ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат.

Биздин оюбузча, жеке жана юридикалык жактардын административдик, чарбалык, уюштуруучулук, административдик жана башка иштерине кийлигишүү мүнөзүнө жараша коопсуздук органдары *жалпы камсыз кылуучу коопсуздук органдарына* жана *түздөн-түз коопсуздукту камсыз кылуучу органдарына* бөлүнөт.

Жалпы камсыз кылуучу коопсуздук органдарына администрациялык, экономикалык, уюштуруучулук-башкаруучулук жана башка иштерге тике кийлигишүүгө байланышпаган жалпы милдеттүү шарттарды жана коопсуздук талаптарын белгилөө жана сактоону камсыз кылуу ыйгарым укуктары берилген мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары кириши керек. Булар мыйзам чыгаруучу органдар, сот органдары, прокуратура органдары ж.б.

Түздөн-түз коопсуздукту камсыз кылуучу органдарга мамлекеттик органдарды жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын, алардын тутумдук субъекттерин жана жеке адамдардын административдик, чарбалык, уюштуруу-башкаруу жана башка иштерине түздөн-түз кийлигишүү менен байланышкан коопсуздуктун жалпы милдеттүү шарттарын жана талаптарын сактоону камсыз кылууга ыйгарым укук берилген кызмат адамдары кириши керек.

Жогоруда көрсөтүлгөн мүнөздөмөлөрдүн жана коопсуздук чөйрөсүндөгү мыйзамдарды талдоонун негизинде чек ара коопсуздугун

камсыз кылуу органдарынын курамына Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети, сот органдары, прокуратура органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун органдары жана бул органдардын кызмат адамдары кирет.

Кыргыз Республикасынын Президенти Конституциянын кепилдиги болуп, белгиленген тартипте Кыргызстандын эгемендигин, анын көз карандысыздыгын жана мамлекеттик бүтүндүгүн коргоо боюнча чараларды көрөт, мамлекеттик чек араны коргоону камсыз кылуу, мамлекеттик органдардын, анын ичинде мамлекеттик органдардын макулдашып өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылат.

Президенттин ченем чыгаруу ишмердүүлүгүнүн натыйжалуу далили катары *биринчиден*, мамлекет башчысы чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында жарлыктарды чыгарат. *Экинчиден*, чек ара саясаты жаатында фундаменталдык документтерди иштеп чыгуу менен бекитет мисалы, Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ № 570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясын» атасак болот [63]. Аталган документте чек аралардын кол тийбестигин жана мамлекеттин аймактык бүтүндүгүн камсыз кылуу боюнча расмий кабыл алынган көз караштардын системасы белгиленген. *Үчүнчүдөн*, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы аткаруу бийлигинин органдарынын тутумун жана түзүмүн бекитүү жана алардын макамын аныктоо.

Кыргыз Республикасынын Президенти өзүнүн конституциялык ыйгарым укуктарынын чегинде улуттук коопсуздукту, анын ичинде камсыз кылуучу органдарды жана күчтөрдү башкарат, ар кандай чөйрөлөрдө, анын ичинде мамлекеттик чек араны коргоо тармагында коопсуздукту камсыз кылуу боюнча иш-аракеттерге ыйгарым укук берет, органдарды жана коопсуздукту кайра түзөт жана жокко чыгарат. Мисалы, Кыргыз

Республикасынын Президенти Коопсуздук Кеңешин түзөт жана жетектейт. Коопсуздук Кеңеши 2017-жылдын 17-июнунда №107 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңеши жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык [64], адамдын, коомдун жана мамлекеттин улуттук кызыкчылыктарын ички жана тышкы коркунучтардан коопсуздугун камсыз кылуу, улуттук коопсуздукту камсыз кылуу жаатында бирдиктүү мамлекеттик саясатты жүргүзүү жана чек ара коопсуздугун камсыздоону өнүктүрүү стратегиясынын маселелери боюнча Президенттин чечимдерин даярдоочу конституциялык орган болуп саналат.

Жогорку Кеңеш Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негизинде чек ара саясаты чөйрөсүндө мыйзамдык базаны түзөт жана улуттук кызыкчылыктарын коргоо жана коопсуздугун камсыз кылуу жаатында мамилелерди мыйзамдык жөнгө салууну камсыз кылат [65].

Парламенттин чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында негизги мыйзам чыгаруу функциялары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо жана анын иштөө режимин камсыз кылуу чөйрөсүндө мыйзамдык жөнгө салууну ишке ашыруу, мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын чек ара саясаты жаатындагы ишинин негизги принциптерин жана негиздерин белгилөө жана бажылык жөнгө салууга, мамлекеттик чек арасынын абалына жана коргоосуна тиешелүү мыйзамдарды жана ченемдик укуктук актыларды кабыл алуу.

2021-жылдын 11-октябры №122 «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамга ылайык *Министрлер кабинети* мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу жаатындагы мамлекеттик саясатты иштеп чыгууга жана ишке ашырууга катышат, чек ара саясатынын негизги багыттарын ишке ашыруу боюнча өзүнө баш ийген аткаруу бийлигинин органдарынын ишине жетекчилик кылат, чек ара маселелери боюнча эл аралык сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт жана чек ара саясаты чөйрөсүндө берилген

ыйгарым укуктарга ылайык ведомстволор аралык келишимдерди түзөт жана чек ара саясатын ишке ашырууда каржылоонун жана материалдык-техникалык камсыздоонун стандарттарын белгилейт [66].

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети өлкөнүн коргонуусун, мамлекеттик коопсуздугун камсыз кылуу, кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча чараларды ишке ашырат, ошондой эле өз компетенциясынын чегинде аткаруу бийлигинин атайын ыйгарым укуктуу органынын коргоо жана коопсуздук чөйрөсүндөгү ишин координациялайт. Мындан тышкары, Министрлер Кабинети Улуттук коопсуздук концепциясын ишке ашырууну, каралып жаткан чөйрөдө мамлекеттик максаттуу программаларды ишке ашырууну камсыз кылат, күчтөрдү, каражаттарды жана улуттук коопсуздук органдарын зарыл финансылык жана материалдык ресурстар менен камсыз кылуу боюнча чараларды көрөт.

Чек ара аскерлеринин ролун күчөтүүгө жана мамлекеттик чек араны коргоону жакшыртууга олуттуу таасирин тийгизген, Министрлер Кабинети тарабынан кабыл алынган укуктук документтердин ичинен төмөнкүлөрдү белгилей кетүү керек:

1. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттарын түзүү, ачуу, иштетүү жана жабуунун уюштуруучулук, финансылык, экономикалык жана башка негиздерин аныктоочу токтомдор. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2016-жылдын 4-апрелиндеги № 172 токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын чек ара режиминин жана чек аралык тилке режиминин эрежелерин белгилесек болот [67]. Аталган документ чек арага жакын аймакта жана чек ара тилкесинде жарандардын кирүү (өтүү), чыгуу, убактылуу болуу, орун которуу, жашоо, жумуштарды аткаруу, чарбалык, өнөр жайлык жана башка иштерди жүргүзүүнүн, коомдук-саясий, маданий жана башка иш-чараларды өткөрүү тартибин аныктайт.

2. Мамлекеттик чек арасын коргоодо, анын ичинде суу астындагы чөйрөдө жана аба мейкиндигинде курал-жарактарды жана аскердик техниканы колдонуунун тартибин бекиткен токтомдор жана башкалар.

Жогоруда баяндалган ченемдик укуктук актылар чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатында Кыргыз Республикасынын бардык мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлик органдарынын туруктуу жана максаттуу ишин көрсөтөт.

Кыргыз Республикасынын башка аткаруу бийлигинин органдары да мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы ыйгарым укуктарга ээ, алар колдонуудагы мыйзамдарга ылайык Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын иштешин камсыз кылуу механизмнин курамына кирет. Маселен, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 20-февралындагы N 113 токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги жөнүндө жобого ылайык Тышкы иштер министрлиги эл аралык мамилелер чөйрөсүндө башкаруу функцияларын жүзөгө ашыруучу аткаруучу орган катары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоону тышкы саясий жана эл аралык укуктук камсыздоо милдеттерини жана функцияларын жүзөгө ашырат [68]. Тактап айтканда, Тышкы иштер министрлиги мамлекеттик чек араны белгилөө жана бекемдөө, мамлекеттик чек ара режимин белгилөө боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, чек ара өкүлдөрү же Коргоо министрлиги тарабынан чечилбеген чек ара чатактарын жөнгө салууда Министрлик өзүнүн компетенциясынын чегинде Кыргыз Республикасынын жарандарынын, чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын Кыргыз Республикасына кирүү жана Кыргыз Республикасынан чыгуу укугуна документтерди берет.

Андан сырткары, 2009-жылдын 24-июлунда кабыл алынган №242 «Коргоо жана Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамындагы талаптарга ылайык Коргоо министрлиги аба мейкиндигинде жана суу астындагы чөйрөдө мамлекеттик

чек арасын коргоону, ошондой эле кургактагы мамлекеттик чек араны жана чек арадагы дарыялар, көлдөр жана башка суу объектилерин коргоого Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүнүн катышуусун камсыз кылат [69]. Зарыл болгон учурда Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги өз компетенциясынын чегинде мыйзамдарынын жана ведомстволор аралык келишимдердин негизинде мамлекеттик чек ара жана мамлекеттик чек аранын режимин бузуу менен байланышкан инциденттерди чечет, чек ара органдарына жана КРнын УКМКнын кызматкерлерине ресурстук, чалгындоо жана башка колдоо көрсөтүүдө жардам көрсөтөт.

Мамлекеттик чек арада бажы, иммиграция, санитардык-карантиндик, ветеринардык, фитосанитардык, транспорттук жана башка контроль түрлөрүн жүзөгө ашыруучу аткаруу бийлигинин органдары мамлекетте адамдын жана коомдун экономикалык, экологиялык жана башка кызыкчылыктарын коргоо боюнча чараларды уюштурат жана ишке ашырат. Зарыл учурларда жеке жактардын мамлекеттик чек араны кесип өтүүнүн, ал аркылуу транспорт каражаттарын, жүктөрдү, товарларды жана жаныбарларды өткөрүүнүн белгиленген эрежелерин сактоосун контролдоону камсыз кылуу максатында бул органдар мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында өткөрүү пункттарын түзүшөт.

Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлиги коомдук тартипти камсыз кылуу чөйрөсүндө уюштуруучу орган болуу менен Кыргыз Республикасынын чек арага жакын аймактарындагы мыйзамдуулуктун жана тартиптин абалы жөнүндө чек ара органдарына маалымдайт, ошондой эле республикалык же эл аралык массалык иш-чараларды өткөрүүдө коомдук тартипти камсыз кылат.

Министрликтин ишинин маанилүү багыты болуп ички аскерлердин жана ички иштер органдарынын Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоого катышуусун камсыз кылуу жана мамлекеттик чек арасынын иштөө режиминин сакталышын көзөмөлдөө саналат.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек аранын коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик органдарынын тутуму мамлекеттик органдардын, ошондой эле укуктук жөнгө салуунун ушул чөйрөсүндө ыйгарым укуктарга ээ болгон тиешелүү кызмат адамдарынын жыйындысы катары түшүнүлөт. Каралып жаткан параграфта чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруу жаатында башкаруу чечимдерин кабыл алууга ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын чөйрөсүн аныктайт, ага Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы, Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги, Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлиги, Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги, мамлекеттик башкаруунун бажы, миграция, санитардык-карантиндик, ветеринардык, фитосанитардык, транспорттук жана башка түрлөрүн жүзөгө ашыруучу аткаруу бийлигинин органдары кирет.

Бул органдардын жана кызмат адамдарынын конституциялык-укуктук статусу Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негизинде кабыл алынган жана саясий, экономикалык жана башка кызыкчылыктарды коргоо боюнча милдеттердин толук аткарылышын камсыз кылуучу, ар кандай юридикалык күчкө ээ болгон тиешелүү ички ченемдик укуктук актыларда белгиленет.

Алардын бирине мыйзамдуу түрдө *жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары* кириши мүмкүн, алар чек ара саясатын жүргүзүүдө Кыргыз Республикасынын Конституциясына, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына жана Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу маселелерин чечүүнү жөнгө салуучу башка ченемдик укуктук актыларга ылайык ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырышат.

2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 40-беренесине ылайык, чек арага чектеш райондордун жергиликтүү мамлекеттик администрациялары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук кызматынын чек ара органдарына, ар кандай түрдөгү мамлекеттик органдарга мамлекеттик чек арадагы көзөмөлдү жүргүзүүгө, алардын мыйзамдуу көрсөтмөлөрүн аткарууга, алардын иши үчүн зарыл болгон маалыматтарды берүүгө, жарандардын мамлекеттик чек араны жана чек ара аймактарын коргоого ыктыярдуу катышуусу үчүн шарттарды түзүүгө көмөк көрсөтөт. Мындан тышкары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары чек ара аймагында өлкөнүн улуттук кызыкчылыктарын козгогон жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүү аркылуу чек ара коопсуздугун камсыз кылууга катышат.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылууда *коомдук бирикмелердин, уюмдардын жана Кыргыз Республикасынын жарандарынын* орду чоң. Маселен, аларга төмөнкүдөй мамлекеттик чек арасынын режиминин, чек ара режиминин жана мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарындагы режимдин сакталышын контролдоону, мамлекеттик чек арасын мыйзамсыз кесип өтүүгө аракет кылган же жасаган адамдарды издөөгө катышуу ж.б. милдеттер жүктөлгөн.

Чек араны коргоо объектилеринин турмуштук таламдарын ишенимдүү коргоо аны натыйжалуу камсыз кылганда гана мүмкүн болот. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу - мамлекеттик органдардын, коомдук мекемелердин жана айрым жарандардын өлкөнүн улуттук кызыкчылыктарын чек ара аймагында пайда болгон тышкы жана ички коркунучтардан ишенимдүү коргоого жана аларга натыйжалуу каршы турууга багытталган системалуу иш-аракети. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги максаттары: биринчиден, чек ара коопсуздугуна коркунучту аныктоо, экинчиден, бул коркунучка каршы туруу. Алар, өз кезегинде, жардамчы милдеттерди чечүү аркылуу ишке ашырылат, мисалы: процессти башкаруу;

күчтөрдү жана каражаттарды тандоо, даярдоо жана жайгаштыруу; чек ара коопсуздугун камсыздоону материалдык-техникалык, каржылык жана укуктук жактан камсыз кылуу.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги багыты анын системасын өнүктүрүү болуп саналат. Чек араны коргоо системасы үч кичи системаны камтыйт: *концептуалдык*, ал борбордук деңгээлдеги негизги концептуалдык жана доктриналдык актылар менен чагылдырылган, чек ара аймагында инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук таламдарын камсыз кылуу боюнча расмий кабыл алынган көз караштарды камтыган, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу багыттары мамлекеттик чек ара саясатынын негизи болуп саналат. *Институционалдык*, алардын негизги звенолору түздөн-түз чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун субъекттери болуп саналган, мамлекеттик органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, чек ара аймагында өлкөнүн кызыкчылыктарын коргоого чакырылган коомдук бирикмелер, уюмдар жана жарандары. *Ченемдик укуктук*, өлкөдөгү эл аралык келишимдердин жана макулдашуулардын колдонуудагы системасы жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу үчүн укуктук негиз болуп кызмат кылган ченемдик укуктук актылар.

Ошентип, автор бул изилдөөнүн биринчи бөлүмүндөгү негизги тыянактар катары төмөнкүлөрдү баса белгилеген:

1. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугу татаал мүнөзгө жана татаал түзүлүшкө ээ. Ал ар кандай негиздер боюнча классификацияланышы мүмкүн болгон коопсуздуктун ар кандай түрлөрүн камтыйт. Улуттук коопсуздукту классификациялоо кыйла олуттуу жана жалпы белгилери боюнча негизделиши керек - булар коопсуздуктун объекттери, ошондой эле өлкөнүн негизги улуттук кызыкчылыктары топтолгон жана бул кызыкчылыктарга ар кандай коркунучтар байкалган чөйрөлөр же чөйрөлөр.

2. Коопсуздуктун объектисине жараша улуттук коопсуздуктун төмөнкүдөй түрлөрү бөлүнөт: мамлекеттик, коомдук, жеке коопсуздук. Өлкөнүн негизги улуттук кызыкчылыктары топтолгон жана бул

кызыкчылыктарга ар кандай коркунучтар байкалган жашоо ишмердүүлүгүнүн чөйрөсүнө жараша улуттук коопсуздуктун эң маанилүү компоненттери бөлүнөт, мисалы: экономикалык, ички саясий, социалдык, руханий, эл аралык, маалыматтык, аскердик, экологиялык, чек ара жана коопсуздуктун башка түрлөрү.

3. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун компоненттеринин тутумундагы чек ара коопсуздугу улуттук коопсуздуктун татаал түрү болуп саналат. Анын түзүмү улуттук коопсуздуктун түзүмү сыяктуу эле экономикалык, саясий, экологиялык, социалдык, аскердик жана башка компоненттерди камтыйт. Бардык башка аймактарда өлкөнүн коопсуздугу көпчүлүк учурда чек ара коопсуздугун эффективдүү жана максаттуу камсыз кылуудан көз каранды болот.

4. «Чек ара коопсуздугу» түшүнүгү бүгүнкү күндө коопсуздук теориясында, юридикалык адабияттарда, илимий изилдөө иштеринде жана ченемдик-укуктук актыларда колдонулган маанилүү жана актуалдуу категориялардын бири болуп саналат. Бул Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарын тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун объективдүү зарылчылыгы менен шартталган.

5. Өзүнүн маңызы боюнча чек ара коопсуздугу - бул чек ара аймагында өз ыйгарым укуктарынын чегинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттери менен жетишилген инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү таламдарын чек ара мейкиндигинде реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун абалы.

6. Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун артыкчылыктуу милдети болуп саналат жана ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын коомдук мамилелерди жөнгө салууда бирдиктүү тартипти жана туруктуулукту камсыз кылууга багытталган

жүрүм-турумдун жалпы, формалдуу аныкталган эрежелерин түзүү жана бириктирүү боюнча максаттуу ишин билдирет.

Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо боюнча иштин негизги багыттары чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо тутумунун түзүмүн чагылдырат, анын негизги элементтери болуп төмөнкүлөр саналат: эл аралык укуктук камсыздоо, мыйзамдык колдоо жана Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин ченемдик-укуктук актылары менен чек ара коопсуздугун камсыз кылуу.

ГЛАВА II. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ЧЕК АРА КООПСУЗДУГУН КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК КАМСЫЗДОО.

2.1. Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздери.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү коомдук мамилелерди мыйзамдык жөнгө салуу менен алардын өзгөчө маанилүүлүгүнө байланыштуу, биринчи кезекте, Кыргыз Республикасынын Конституциясына, конституциялык мыйзамдарга, мыйзамдарга, ошондой эле мыйзам алдындагы ченемдик-укуктук актыларга негизделет. Мыйзамдардын учурдагы абалына, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоо багытындагы бардык ченемдик-укуктук базасын талдоо менен, мамлекеттик чек араны коргоону жана чек ара коопсуздугун камсыздоону укуктук жөнгө салуунун убактылуу, өткөөл мүнөзү али жеңе электигин белгилей кетүү керек.

Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укук булактарынын тутуму төмөнкүлөрдөн турат:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы, конституциялык мыйзамдары, атап айтканда, «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы, «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы, «Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы, Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы, Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктары, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин токтомдору жана коопсуздук чөйрөсүндөгү башка ченемдик-укуктук актылары;

2. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү Кыргыз Республикасынын Конституциясына, мыйзамдарына жана башка ченемдик-

укуктук актыларына ылайык өздөрүнүн компетенциясынын чегинде кабыл алынган күч органдарынын жана күчтөрүнүн ченемдик-укуктук актылары;

3. Кыргыз Республикасынын жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын Конституцияга, конституциялык мыйзамдарга жана мыйзамдарга ылайык өз компетенциясынын чегинде кабыл алынган ченемдик укуктук актылары.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана мамлекеттик чек араны коргоо чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуу үчүн ченемдик-укуктук базаны түзүү боюнча иштер 1993-жылдан бери жүргүзүлүп келет. Ушул мезгилдин ичинде мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашырууга, ошондой эле аткаруу бийлик органдарынын жана алардын аймактык (региондук) түзүмдөрүнүн чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча ишмердүүлүгүнө байланыштуу көптөгөн актуалдуу көйгөйлөр жана маселелер мыйзамдык деңгээлде чечилди. Бирок, аткарылган иштерге карабастан, чек ара коопсуздугунун мыйзамдык базасында бир катар көйгөйлөр, боштуктар жана карама-каршылыктар орун алууда. Автор жогоруда алардын айрымдарын белгилеп кеткен, бирок алар кененирээк каралышы керек.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана мыйзамдары менен чек ара коопсуздугун камсыз кылуу.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы негизги мыйзам катары, бардык мыйзамдардын укуктук негизи болуп саналат жана жеке эле чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы коомдук мамилелерди жөнгө салуу үчүн арналган эмес. Бирок чек ара коопсуздугу конституциялык-укуктук жөнгө салуунун предмети болуп саналат, анткени алар бир тектүү коомдук мамилелер менен улуттук коопсуздук тутумунда чагылдырылган. Ошентип, мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылуу маселелерине арналган ченемдер чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы мамилелерди камтыйт.

Мамлекеттик чек арадагы коопсуздукту камсыз кылуу маселелери Кыргыз Республикасынын аймактык бүтүндүгүн жана кол тийбестигин камсыз кылуу менен тыгыз байланышкан. Кыргыз Республикасынын

Конституциясынын 3-беренесинде эгемендүүлүктүн жана аймактык бүтүндүктүн кол тийбестигин коргоо мамлекеттин эң маанилүү милдеттери катары белгиленет [70]. Кыргыз Республикасынын эгемендиги чектелбейт жана анын бүткүл аймагына жайылтылат, ал эми эгемендүүлүктүн ээси жана мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы болуп көп улуттуу эли саналат. Демек, анын бүткүл аймагында мамлекеттин эгемендүүлүгүн камсыз кылуу бийликтин элге таандык болушун камсыз кылуу. Бул, өз кезегинде, Кыргыз Республикасынын бардык жарандарынын муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын билдирүү жана ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүү жана колдоо катары чечмеленүүгө болот.

Эгемендүүлүк – мамлекеттин эң маанилүү сапаты, ал өлкөнүн ичинде да, мамлекеттен тышкары да саясатты аныктоодо жана жүргүзүүдө көз карандысыздыкты жана өз алдынчалыкты билдирет [71.77-б.]. Мамлекеттин эгемендүүлүгүн жоготуу анын маңызы боюнча башка мамлекетке же мамлекеттердин биримдигине, же кандайдыр бир башка эл аралык түзүлүшкө баш ийүү дегенди билдирет. Демек, өлкөнүн эгемендүүлүгү жана адам эркиндиги эгемен мамлекет тарабынан корголгондо, мамлекетте улуттук коопсуздук камсыз боло алат. Кыргыз Республикасы өзүнүн аймагынын бүтүндүгүнө кол тийбестигин камсыздай турганын да эске алуу маанилүү. Окумуштуу юрист С.Н. Бабуринов өзүнүн илимий изилдөөсүндө «өлкөнүн бүтүндүгүн камсыздоо - бул мамлекеттин юрисдикциясынын белгилүү бир мамлекеттик чектеринин болушун да, мындай чек араларда жашоонун белгилүү бир укуктук режимин да болжолдой турган өтө сыйымдуу укуктук түшүнүк» деп белгилейт [71.77-б.]. Аймак элдердин жана жеке адамдардын жашоосунун булагы жана табигый ресурсы. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16-беренесинин 2-пунктунда «Жер жана башка жаратылыш ресурстары, ... мамлекеттин өзгөчө коргоосунда турат». Аймак – бул адамдын жана жарандын эркин, кепилденген жана корголгон жашоосунун укуктук мейкиндиги болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Конституциясында белгиленгендей, ар бир жаран өз

аймагында бардык конституциялык укуктарга жана эркиндиктерге ээ жана Кыргыз Республикасынын Конституциясында каралган бирдей юридикалык милдеттерди аткарат. Мына ошондуктан, мамлекетибиздин негизги мыйзамында юридикалык көз карашта «Ата Мекен» түшүнүгүн жана анын негизинде «Ата Мекенди коргоо» түшүнүгүн ачып берген бир нече түшүнүктөрдү камтыйт. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 54-беренесине ылайык «Ата Мекенди коргоо - Кыргыз Республикасынын жарандарынын ыйык парзы жана милдети». Ата Мекен аларды түзгөн элдердин жана инсандардын тарыхый жашоосун жараткан, колдогон жана кайра чыгарган баалуулуктар тутумун чагылдырат деп болжолдоого болот. Мындан биз ар бир жарандын юридикалык «милдет» жана «милдеттери» деген түшүнүктөрдүн маанисин билсек болот. Мисалы, Владимир Даль сөздүгүндө «милдет» деген сөздү «Аткарылууга тийиш болгон нерселердин баары милдет. Адамдын жалпы милдети анын Кудай алдындагы милдетин, жарандын жана үй-бүлөнүн милдетин камтыйт» - деп белгилейт [72. 416-б.]. Милдет адамдын генетикалык жана тарыхый жактан ал таандык болгон адамдардын жамаатына болгон мамилесин чагылдырган адеп-ахлактык категория деп эсептесек болот. Милдет – бул адамдын жана жарандын укуктарына жана эркиндиктерине туура келген укуктук категория. Эгерде адам өз укуктарын жана эркиндиктерин пайдаланса, анда анын бул жагынан башка адамдардын алдында да, алардын кепилдиги болгон мамлекеттин алдында да милдеттери болууга тийиш.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 54-беренесине ылайык «жарандар мыйзам менен белгиленген чектерде жана шарттарда аскердик кызмат өтөшөт». Буга ылайык Ата Мекенди коргоо жана чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча Кыргыз Республикасынын жарандарынын милдети 2009-жылдын 9-февралы №43 «Кыргыз Республикасынын жарандарынын жалпыга бирдей аскердик милдети жөнүндө, аскердик жана альтернативдик кызматтар жөнүндө» мыйзам менен белгиленген. Аталган мыйзамдын 1-беренесине ылайык *жалпыга бирдей аскердик*

милдет - Кыргыз Республикасынын жарандарынын Мекенди коргоо боюнча конституциялык милдети деп так белгиленген [73]. Бул конституциялык милдет чек ара коопсуздугун камсыз кылууда зор мааниге ээ. Анткени, жарандар аскердик милдетин чакыруу, контракт жана альтернативдик кызмат өтөө боюнча өз милдеттерин аткарышат.

Аскердик кызмат коомдо жана мамлекетте кимдир-бирөөлөр ойлоп тапкандай, жасалма жол менен бардай көрүнгөн өзүнөн өзү таасир калтыруучу көрүнүш эмес экенин эске алуу керек [74.87-б.]. Эгерде биз маселени ушундай көз карашта карасак жана акыркы убакта бул көп учурда жасалып жаткан болсо, анда анын көптөгөн суроолор түшүнүксүз болуп көрүнөт. Ошондуктан, аскердик кызматта жана анын айланасында болуп жаткан бардык нерселерге кеңири жана тарыхый жактан маанилүү көз караш менен кароо керек. Бул жерде биринчи кезекте, албетте, мамлекеттин коргонуу өнүктүрүү стратегиясын аныктаган геосаясий кызыкчылыктар турат. Анткени, мамлекеттин коопсуздугу жана коргоосу анын эгемендигин, эркиндигин жана аймактык бүтүндүгүн камсыз кылуу максатында уюштурулат.

Чек арадагы коопсуздук маселелерине арналган Кыргыз Республикасынын Конституциясындагы дагы бир маанилүү идея, өзгөчө юрисдикциядагы субъекттерин белгилөө менен чек ара коопсуздугун камсыз кылуу мамлекеттик маанидеги милдет экендигин ачык көрсөтөт.

Мына ошондуктан, Кыргыз Республикасынын согуш жана тынчтык маселелерин чечүү, коргонуу жана коопсуздук тармагында өндүрүштү өнүктүрүүгө, куралдарды, ок-дарыларды, аскердик техникаларды сатып алуунун тартибин аныктоо менен мамлекеттик чек араны жана аба мейкиндигин коргоо негизги милдети.

Өлкөнү коргоо - бул бардык мамлекеттик органдарынын, кызмат адамдарынын жана жарандарынын конституциялык милдети, аны аткаруу үчүн бардык саясий күчтөрдүн жана коомдук түзүмдөрдүн кызыкчылыктары биригет [74.89-б.]. Демек, коргоо жана коопсуздук мамлекеттин эң маанилүү

функциялары болуп саналат. Коргоо - коопсуздуктун негизги элементи. Компетенттүүлүктүн бардык башка субъекттери мамлекеттин бул функцияларын камсыз кылууга түздөн-түз катышат. Өлкөнүн коргонуусунун негизин анын Куралдуу Күчтөрү түзөт. Куралдуу Күчтөр - агрессиянын мизин кайтарууга жана Кыргыз Республикасынын эл аралык милдеттенмелерин аткарууга багытталган мамлекеттик аскердик уюм.

Бул чөйрөдөгү айрым маселелерди түздөн-түз жөнгө салуучу көптөгөн мыйзамдар өлкөнүн коргонуусунун укуктук негиздерин камсыз кылууга багытталган. Алардын арасында - жарандарынын жалпыга бирдей аскердик милдети жөнүндө, аскердик жана альтернативдик кызматтар жөнүндө, мамлекеттик чек ара жөнүндө, улуттук коопсуздук жөнүндө ж.б. ченемдик-укуктук актылар кирет.

Коргонуу – мамлекеттин турмушунун дээрлик бардык аспектилерине, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелерине тиешелүү көп кырдуу көрүнүш. Албетте, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоонун жана коопсуздугунун негизги маселелери мыйзам деңгээлинде жөнгө салынышы өлкө үчүн маанилүү. Биринчиден, азыркы этапта чек ара саясатын иштеп чыгуунун, координациялоонун жана түзүүнүн, органдардын жана аскерлердин түзүмүн реформалоонун жана оптималдаштыруунун укуктук жол-жоболору өзгөчө мааниге ээ, ошондуктан ар бир көз ирмемде чек аранын абалынын ортосунда ондоочу байланыш бар.

Мамлекеттик чек араны коргоо функциясын Кыргыз Республикасынын юрисдикциясына жүктөө конституциялык принципке толугу менен шайкеш келет, ага ылайык мамлекет өзүнүн аймагынын бүтүндүгүн жана кол тийбестигин камсыз кылат. Чек араны кайтаруу Кыргыз Республикасынын мамлекеттик коопсуздук тутумунун бир бөлүгү болуп саналат. Ал саясий, укуктук, экономикалык, аскердик, ыкчам, уюштуруу-техникалык, экологиялык, санитардык жана башка чаралар жана каражаттар менен ишке ашырылат.

Белгилүү болгондой, бүгүнкү күндө чек ара мейкиндигинде өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мамилелерди жөнгө салуучу негизги ченемдик-укуктук акт 1999-жылдын 19-мартында №27 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамы саналат [75]. Чек ара аймагындагы укуктук мамилелерди жөнгө салуучу бул негизги укуктук документ чек арада түзүлгөн кырдаалдын ашкере мүнөзүнөн улам шашылыш түрдө, өлкөдө жана дүйнөдө мүмкүн болуучу саясий, экономикалык жана социалдык кайра түзүүлөрдүн келечегин тийиштүү түрдө эске албастан кабыл алынган. Кыргызилген ченемдерди ишке ашыруу механизмин түзбөстөн, кийин аны акырындык менен кайра карап чыгуу, айрым беренелерди жаңы редакцияда берүү, ошондой эле жаңы жоболорду кошуу зарылчылыгы келип чыккан. Бирок, бүгүнкү күнгө чейин Мамлекеттик чек ара жөнүндөгү мыйзамда карама-каршы келген, көп учурда башка мыйзамдарга да, Кыргыз Республикасынын Конституциясына да карама-каршы келген жетиштүү сандагы ченемдер бар. Мына ошондуктан, аталган мыйзам кайрадан өзгөртүү, толуктоолор менен 2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы кабыл алынган. Бирок каралып жаткан мыйзамда белгилей турган бир катар кемчиликтер бар.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 3-беренесинде «Кыргыз Республикасынын чек арасындагы аймагы бүтүн жана кол тийгис» - деп так белгиленген. Бирок, «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамында «мамлекеттик чек аранын макамы» жана «мамлекеттик чек араны коргоо» түшүнүктөрү, автордун пикири боюнча, так аныкталып, мыйзамда бекитилген эмес. Демек, бул түшүнүк таптакыр жок. Ошондуктан, автордун пикири боюнча, «мамлекеттик чек аранын статусу» түшүнүгү «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамында мамлекеттик чек араны тактоо, белгилөө, режими жана коргоо эрежелери

эгемендүүлүктү кеңейтүүнүн мейкиндик чеги менен аныкталган мамлекеттик чек аранын укуктук статусу катары аныкталышы керек.

Конституциянын аталган ченемдеринде жана каралып жаткан мыйзамда камтылган экинчи негизги түшүнүк – «мамлекеттик чек араны кайтаруу».

«Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесинде мамлекеттик чек араны кайтаруу Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун камсыз кылуунун ажыралгыс бөлүгү катары белгилейт жана дифференцияланат.

Бул терминдерди укуктук жол-жоболоштуруу чек ара саясатын ишке ашыруунун субъекттерин аныктоо көз карашынан алганда да, алардын ортосундагы ыйгарым укуктарды бөлүштүрүү жагынан да юридикалык мааниге ээ. Ар кандай мамлекеттик органдардын аракеттери жана чек ара коопсуздугун камсыз кылууда алардын аракеттерин бириктирүү координациялоо маселесин чечүүгө багытталган.

Бирок автор бул аныктамаларды бүгүнкү күндүн реалдуулуктарына, өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумунда болуп өткөн жана болуп жаткан өзгөрүүлөргө шайкеш келтирүү үчүн кароону зарыл деп эсептейт.

«Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын талдоо мамлекеттик чек араны кайтаруу боюнча төмөнкү иш аракеттерди жүзөгө ашырууну талап кылды:

- мамлекеттик чек араны кайтаруу - бул Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу жана чек ара саясатын ишке ашыруу;
- мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын макулдашылган иш-аракеттерин камсыздоо;
- жалпы мамлекеттик саясий, укуктук, уюштуруучулук, экономикалык, экологиялык, техникалык, ыкчам, аскердик жана башка чаралардын тутумун жүзөгө ашыруу;

- чек ара аймагындагы инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук таламдарын камсыз кылуу.

Белгилей кетсек, «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамында мамлекеттик чек араны кайтаруу жана чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча атайын ыйгарым укуктуу органдар бар. Бирок анда жалпы мүнөздөгү түрткү берүүчү ченемдер бар. Диссертанттын пикири боюнча, мамлекеттик чек араны кайтаруу жана чек ара коопсуздугун камсыздоо менен алектенген бардык мамлекеттик органдардын конкреттүү функцияларын аныктоочу эрежелерди кененирээк берүү туурараак болот. Анткени мамлекеттик чек араны кайтаруу жана чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча атайын механизмди уюштуруунун жана иштетүүнүн укуктук негиздери түзүлгөн. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо түзүлүүдө, бул функцияларды жана милдеттерди так аныктоону гана эмес, зарыл болгон координациялоону жана кызматташууну да болжолдойт. Ошондуктан, мамлекеттик чек араны кайтаруу өз кезегинде мамлекеттик чек араны коргоонун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Мамлекеттик чек араны кайтарууну чек ара аймагынын чегинде улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин чек ара органдары, Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү жана башка күч түзүмдөрү ишке ашырат.

Чек араны кайтаруу мамлекеттик чек араны өткөрүүдө мыйзамсыз өзгөрүүлөргө жол бербөө, жеке жана юридикалык жактар тарабынан мамлекеттик чек ара режимин жана чек ара өткөрүү пункттарында режимди сактоону камсыз кылуу максатында жүргүзүлөт. Ошол эле учурда мамлекеттик чек араны коргоо чаралары чек ара чаралары катары каралат, алар өз кезегинде жалпы улуттук коопсуздук чараларынын тутумуна кирет.

Бул түшүнүктөрдү салыштырып талдоо алардын ишмердүүлүктүн субъекттеринин диапозону боюнча айырмаланын көрүүгө мүмкүндүк берет. Ошентип, мамлекеттик башкаруунун көз карашынан алганда, мамлекеттик чек араны коргоону бардык аткаруу бийлик органдары, ал эми

коопсуздукту камсыз кылууну чек ара органдары, Куралдуу Күчтөр жана башка күч түзүмдөрү ишке ашырат. Мазмуну боюнча чек араны коргоо мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан кеңири чараларды көрүүдөн турат. Мында мамлекеттик чаралар конкреттүү максатка жетишүүгө багытталган аракеттердин эң артыкчылыктуу ыкмасы катары каралууга тийиш. Мисалы, мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлик органдары чек араны коргоо кызыкчылыгында тиешелүү укуктук ченемдерди иштеп чыгышат. Ал эми сот органдары, сот адилеттигин ишке ашырат, айрыкча кылмыш иштери боюнча. Чет элдик атайын кызматтар чек ара аймагындагы коркунучтар тууралуу маалымат алуу үчүн өз мүмкүнчүлүктөрүн колдонушат. Коргоо чаралары чек араны куралдуу басып кирүүдөн жана аскердик коркунуч учурунда коргоо үчүн аскердик потенциалды колдонууну камтыйт ж.б.

Чек араны коргоо мамлекеттик чек араны мыйзамсыз өзгөртүүгө жол бербөөгө, чек арада, чек ара зонасында, аймактык жана ички сууларда, чек арадан өткөрүү пункттарында белгиленген режимдерди сактоого багытталган өзгөчө чек ара иш-чараларын ишке ашыруу аркылуу ишке ашырылат. Ошентип, автор мыйзам чыгаруучу тарабынан белгиленген мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздук концепцияларын дифференциялоонун максаты катары мамлекеттик чек араны коргоонун аскердик ыкмасын мыйзамдык деңгээлде бөлүп көрсөтүү жана бекитүү болуп саналат деп эсептейт. Бул таң калыштуу эмес, өткөн кылымдын 90-жылдарында иштелип чыккан Мыйзамдын жоболору совет доорунда калыптанган «жабык чек аралар» теориясына негизделген жана биринчи кезекте согуштук формалар жана методдор аркылуу мамлекеттик чек арада мамлекеттин кызыкчылыгын коргоого багытталган.

Бирок, бүгүнкү күндө чек ара ведомстволорун өнүктүрүүнүн маанилүү багыттарынын бири аскердик компоненттен акырындык менен баш тартуу болуп турганда, мамлекеттик чек аранын функциялары да өзгөргөн: обочолонуудан – «биз жана бүткүл дүйнө», дүйнөлүк цивилизацияга кирүүнү

жеңилдетүү үчүн каралып жаткан түшүнүктөрдүн мындай дифференциациясынын мааниси жок болуп калат жана андан баш тартуу керек.

Автордун пикири боюнча, Мыйзамдан «мамлекеттик чек араны коргоо» түшүнүгү алынып салынып, аны ишке ашыруу боюнча Мыйзамда камтылган чаралар мамлекеттик чек араны кайтаруу чаралары менен айкалыштырылышы керек. Мындан тышкары, Мыйзамда мамлекеттик чек араны коргоо боюнча чаралар «чек ара чаралары» деп аныкталат, алар ошол эле учурда мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан мамлекеттик чек араны коргоо боюнча жүргүзүлүүчү иш-чаралардын тутумуна кирет, бул дагы бир жолу автордун көз карашын ырастайт.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу улуттук коопсуздуктун татаал түрү экендигине таянып чек араны коргоо органдарынын иш-аракети биринчи кезекте мамлекеттик чек арада келип чыгуучу коркунучтарды зыянсыздандыруу жана мамлекеттик чек араны коргоо коопсуздук тутумуна киргендигине байланыштуу боюнча чаралардын кеңири тизмесин ишке ашырууну камтыйт.

Мамлекеттик чек араны коргоо, автордун пикири боюнча, мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын чек арадагы Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарына тышкы жана ички коркунучтарды өз убагында аныктоо, болтурбоо жана бөгөт коюу саясий, уюштуруучулук-укуктук, экономикалык, оперативдүү-издөө, чалгындоо, контрчалгындоо, чек ара жана башка чаралар аркылуу макулдашылган, максатка багытталган иши катары аныкталууга тийиш.

Мамлекеттик чек арада мезгил-мезгили менен ар кандай куралдуу кагылышуулар келип чыгышы же коңшулаш же башка мамлекеттер тарабынан куралдуу агрессия көрүнүшү мүмкүн экенин да унутпашыбыз керек. Мындай учурларда мамлекеттик чек араны коргоо же мамлекеттик чек

араны куралдуу коргоону ишке ашыруу максатында курал колдонуу зарылчылыгы келип чыгат.

Эреже катары, мамлекеттик чек арадагы куралдуу кагылышуулардын себеби тигил же бул тараптын аймактык дооматтары болуп саналат, алар мамлекеттик чек аранын жайгашкан жерин күч колдонуу, мыйзамсыз өзгөртүү жолу менен чечүүгө аракет кылышат. Куралдуу коргонуунун субъекттери болуп Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү, аскердик түзүлүштөрү жана органдары өздөрүнүн карамагындагы бардык каражаттарды колдонуу менен саналат. Мамлекеттик чек араны куралдуу коргоону ишке ашырууда Кыргыз Республикасы эл аралык укуктун принциптерин, БУУнун Уставынын ченемдерин, атап айтканда, 51-беренде мамлекеттин жеке же жамааттык өзүн-өзү коргоо укугун чектөөнүн мүмкүн эместиги белгиленген [76]. Ошентип, «Мамлекеттик чек ара жөнүндө» мыйзамда камтылган негизги түшүнүктөрдү карап чыгуу жана тактоо менен бул ченемдик актынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндө азыркы этапта болуп жаткан процесстерге жана тенденцияларга шайкештиги кыйла жогорулайт.

Автордун айтымында, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын коргоо чөйрөсүндөгү мыйзамдарды өлкөдө жана эл аралык аренада өкүм сүрүп жаткан заманбап шарттарга ылайыкташтыруу үчүн тез арада «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамы жана коргоо жөнүндө» мыйзамды кабыл алуу зарыл. Бул, албетте, чек ара коопсуздугун мыйзамдык жактан камсыздоону өнүктүрүүдөгү абдан маанилүү кадам болуп саналат, ал мамлекеттин чек ара саясатын натыйжалуу ишке ашырууга жана чек ара аймагында өлкөнүн улуттук кызыкчылыктарына коркунучтарга каршы турууга мүмкүндүк берет.

Бирок, бул максаттарга жетүү үчүн «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамы жана коргоо жөнүндө» Мыйзам төмөнкү пункттарды камтышы керек:

- мамлекеттик чек арасынын статусун аныктоо;

- чек ара мамилелеринин субъекттерин жана алардын мамлекеттик чек араны коргоо боюнча ыйгарым укуктарын аныктоо;

- мамлекеттик чек ара режиминин, өткөрүү пункттарындагы режимдин жана башка түшүнүктөрдүн аныктамаларын тактоо;

- «чек ара саясаты», «чек ара коопсуздугу», «чек ара чөйрөсү» жана башка түшүнүктөрдү мыйзамдык деңгээлде консолидациялоо;

- Кыргыз Республикасынын УКМКнын коңшу жана башка мамлекеттер менен чек ара кызматташтыгы жөнүндө жобону киргизүү.

«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамы жана коргоо жөнүндө» мыйзамына бул жоболорду камтыган укуктук ченемдерди консолидациялоо мамлекеттик чек араларында жана чек ара мейкиндиктеринде улуттук кызыкчылыктарды коргоонун деңгээлин олуттуу жогорулатат.

Мамлекеттик чек ара мыйзамы, жогоруда автор белгилегендей, чек ара аймагындагы мамилелерди жөнгө салуучу негизги, бирок бирден-бир ченемдик актыдан алыс.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүнүн негизи болуп 2003-жылдын 26-февралында №44 Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы саналат [77]. Аталаган мыйзамда «Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук тутуму» категориясы каралган, ал өзүнүн мазмуну боюнча бул иште колдонулган «улуттук коопсуздук тутуму» категориясына окшош.

Андан ары, мыйзам улуттук коопсуздуктун компоненттеринин бири – чек ара коопсуздугун аныктайт. Бирок бул документтин чек ара коопсуздугуна тиешелүү жоболорун талдоодон мурун, жок дегенде жалпысынан мамлекеттин коопсуздугу жөнүндө бир нерсе айтуу керек. Бул анын чек ара аспектисинин өзгөчөлүктөрүн тереңирээк түшүнүүгө жардам берет.

Улуттук коопсуздук – өлкөнүн улуттук кызыкчылыктары кеңири мааниде, анын ичинде саясий, социалдык, экономикалык, аскердик,

экологиялык аспекти, тышкы экономикалык ишмердүүлүк менен байланышкан тобокелдиктер, массалык кыргын салуучу куралдын жайылышына, элдин руханий жана интеллектуалдык баалуулуктарына коркунучка жол бербөө максатында мамлекет тарабынан корголгон алдын алуу чаралар [78.39-б.]. Мамлекеттик коопсуздук – бул мамлекеттин жана жарандык коомдун экономикалык, саясий, аскердик, гуманитардык жана башка тармактарда турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылынган деп айта алабыз.

Бир катар изилдөөчүлөр «улуттук коопсуздук» түшүнүгүн аныктоодо турмуштук маанилүү кызыкчылыктардан тышкары, улуттук баалуулуктарды дагы камтыйт. Коопсуздук деп, биринчи кезекте, жагымсыз тышкы жана ички таасирлерге карабастан, анын бүтүндүгүн жана өзүн-өзү өнүктүрүүгө жөндөмдүүлүгүн сактап калган коомдук организмдин туруктуу абалы деп түшүнүүгө болот [79.160-б.]. Ошондуктан, биздин оюбузча улуттук коопсуздук – улуттук ресурстарды жана баалуулуктарды, ошондой эле мамлекеттик, коомдук жана жеке кызыкчылыктарды ички жана тышкы коркунучтардан коргоонун жетиштүү деңгээли жана мүнөзү деп түшүнсөк болот.

«Коопсуздук» түшүнүгүнүн көптөгөн аныктамаларынын ичинен окумуштуу О.А. Белков тарабынан сунушталган аныктама өзүнүн тактыгы менен өзгөчөлөнөт. Анын пикири боюнча, коопсуздук – бул коомдун, анын түзүмдөрүнүн, институттарынын абалы, өнүгүү жана жашоо шарттары, алардын сапаттык аныктыгын сактоону камсыз кылуучу, андагы объективдүү аныкталган инновациялар менен эркин иштеши, өзүнүн табиятына жана мүнөзүнө ылайык келет деп белгилейт [80.167-б.].

«Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы адамдын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздерин белгилейт, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумун жана анын функцияларын аныктайт, улуттук коопсуздук органдарын уюштуруунун жана каржылоонун тартибин, ошондой эле алардын ишинин

мыйзамдуулугуна контролдукту жана көзөмөлдөөнү белгилейт. Тактап айтканда, улуттук коопсуздук түшүнүгү тиешелүү түрдө мыйзамдын 1-беренесинин предмети болуп саналган обочолонгон үчилтик аркылуу аныкталат. Анда улуттук коопсуздук – инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын ички жана тышкы коркунучтардан коргоонун абалы деп болжолдойт. И.К. Харичкин белгилегендей, бул учурда Россиянын улуттук коопсуздугун чек ара коопсуздугу менен аныктоого болот, анткени Россия Федерациясынын улуттук кызыкчылыктары чек арадан башталып, чек арадан бүтөт. Демек, улуттук коопсуздуктун бардык компоненттеринин чек ара коопсуздугунан көз каранды [81.90-б.].

Чек ара коопсуздугун Кыргыз Республикасынын чек ара мейкиндигинде адамдын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын коргоонун абалы катары карасак туура болот. Бирок, бул аныктама бул категориянын мындай тар чечмелөө менен кээ бир эксперттердин ортосунда пикир келишпестиктерди жараткан. Маселен, А.С. Щербаковтун пикиринде чек ара коопсуздугу – бул Россия Федерациясынын чек ара жана чек ара аймагын, адамдын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын чек ара мейкиндиктериндеги бардык мүмкүн болгон жана реалдуу тышкы жана ички коркунучтардан федералдык мамлекеттик органдардын, башка күчтөрдүн жана каражаттардын күч-аракетин Россиянын Федералдык чек ара кызматынын координациялоочу ролу менен бириктирүү аркылуу коргоонун өзгөчө абалы [82.47-б.]. А.С. Щербаковтун көз карашын колдоого болот, анткени мындай чечмелөө чек ара коопсуздугунун мазмундук жагын толугу менен чагылдырат жана коопсуздукту камсыз кылуу тутумунун субъекттери, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумунун субъекттери мамлекеттик органдар тарабынан, тактап айтканда мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийликтери, мамлекеттик, коомдук жана башка уюмдар жана бирикмелер, мыйзамда белгиленген тартипте коопсуздукту камсыз кылууга катышкан жарандар, ошондой эле коопсуздук чөйрөсүндөгү мамилелерди

жөнгө салуучу мыйзамдардан түзүлөт деп айтылган Кыргыз Республикасынын «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Мыйзамынын жоболоруна так дал келет. Бирок, А.С. Щербаков мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумундагы ролуна көңүл бурбайт.

Кыргыз окумуштуусу, профессор Э.Э. Молдоевдин пикиринде «чек ара коопсуздук тутумун түзүүнүн максаты жалпы улуттук коопсуздук чөйрөсүндө мамлекеттик стратегияны иштеп чыгууга жана аны айрым ведомстволордун жана жооптуу адамдардын айкын макулдашылган иш-чараларында ишке ашырууга мүмкүндүк берүүчү механизмдин болушун камсыз кылуу болуп саналат» деп адилеттүү белгилейт [83.160-б.]. Жалпысынан алганда, мамлекеттин улуттук коопсуздук тутумун түзүү анын коопсуздугуна же анын кызыкчылыктарын ишке ашырууга коркунучтарга каршы турууга кызмат кылат. Мына ошондуктан, азыркы учурда өлкөдө чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы мыйзамдардын жана ченемдик укуктук актылардын белгилүү бир комплекси бар, алар, *биринчиден*, ал мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатында зарыл иштерди жүргүзүү үчүн толук эмес болсо да, жетишээрлик кеңири укуктук негизди түзөт жана Конституциясынын жоболорун ишке ашырууга байланышкан көптөгөн укуктук мамилелерди иретке келтирет. *Экинчиден*, чек ара кызматынын органдарын жана аскерлерин өнүктүрүүнүн жана өркүндөтүүнүн максаттарын, мазмунун жана негизги багыттарын аныктайт, башкача айтканда, алардын ишинин стратегиясын жана келечегин укуктук жактан ачып берет.

Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин ченемдик-укуктук актылары менен чек ара коопсуздугун камсыз кылуу.

Конституция жана мыйзамдык ченемдик актылар менен катар чек ара коопсуздугун камсыз кылууну укуктук жөнгө салууда бир катар баш ийүүчү ченемдик-укуктук актылар да олуттуу мааниге ээ. Сандык жактан алганда

алар чек ара коопсуздугунун мыйзамдык базасынын негизги бөлүгүн түзөт. Анткени, мыйзамдардан айырмаланып, алар мыйзамдын иштешин тактоочу, деталдаштыруучу жана уюштуруучулук жактан камсыз кылуучу экинчи даражадагы актылар болуп саналат. Мыйзам алдындагы актыларды дифференциациялоо, ошондой эле алардын ар биринин бул актыларды кабыл алган тиешелүү мамлекеттик органдын компетенциясында жана анын аракетинин чөйрөсүндө аныкталган ар кандай юридикалык күчкө негизделет. Натыйжада, Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негизин түзгөн мыйзамга баш ийген ченемдик укуктук актыларды төмөнкүдөй топторго бөлүүгө болот:

- Президенттин мыйзам алдындагы ченемдик укуктук актылары;
- аткаруу бийлиги органдарынын мыйзам алдындагы актылары жана ченемдик укуктук актылары;
- ведомстволор аралык мыйзам алдындагы актылар жана ченемдик укуктук актылар;
- жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын мыйзам алдындагы актылары.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу үчүн мыйзамдардын маанилүүлүгүнө карабастан, алар объективдүү түрдө чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү коомдук мамилелердин динамикалуу, мобилдүү мүнөзүнө байланыштуу келип чыккан бардык маселелерди чече албайт. Бул мыйзамдарды кабыл алуунун жол-жобосу жана узак мөөнөткө эсептелгендиги менен түшүндүрүлөт. Ошондуктан, чек ара коопсуздугун камсыз кылууда олуттуу орунду Президенттин жана башка мамлекеттик бийлик органдарынын чек ара маселелери боюнча укуктук актылары ээлейт.

Бул тутумдагы Президенттин ченемдик-укуктук актылары эң жогорку юридикалык күчкө ээ жана мыйзамдарды жакшыртууда иштеп чыгарылат. Бардык аймактарда аткарылышы милдеттүү болгон жарлыктарды жана тескемелерди кабыл алуу аркылуу өз ыйгарым укуктарын ишке ашыруу

боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин бул ыйгарым укуктары Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 71-беренесине белгиленген.

Конституция жана мыйзамдар менен катар Кыргыз Республикасынын Президентинин ченемдик укуктук актылары Министрлер Кабинети тарабынан актыларды чыгаруу үчүн укуктук негиз болуп саналат. Алар көпчүлүк учурларда Президенттин жарлыктарына ылайык кабыл алынат.

Автор өзүнүн мындан аркы изилдөөсүндө Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Министрлер Кабинетинин ченемдик укуктук актыларынын чек ара коопсуздугун камсыз кылууга тийгизген таасирин жана чек ара коопсуздугунун укуктук негиздери тутумунда анын маанилүүлүгүн көрсөтүүгө аракет кылат.

Кыргыз Республикасынын Президентинин каралып жаткан чөйрөдөгү негизги жана эң маанилүү ченемдик укуктук актысы, диссертантын пикиринде, *2021-жылдын 20-декабры ПЖ № 570 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы.* Бул жарлыктын эң маанилүү максаты болуп Кыргызстандын улуттук коопсуздугуна коркунучтарды болтурбоо, бөгөт коюу жана нейтралдаштыруу, өлкөнүн коргонуу жөндөмдүүлүгүн жана бул жаатта эл аралык кызматташтыкты чыңдоо жана мамлекеттик органдардын, уюмдардын жана жарандарынын улуттук кызыкчылыкттарды жана улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча күч-аракеттерин бириктирүү жана иш-аракеттердин натыйжалуулугун жогорулатуу максатында Концепцияны бекитүү саналат [84]. Аталган, жарлыкта чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тармагындагы мамлекеттик бийлик органдар тажрыйбалык ишинде жана улуттук коопсуздукту камсыз кылууга байланышкан ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгууда аталган концепциянын жоболорун жетекчиликке алуу зарылчылыгы жөнүндө айтылат. Бул акыркы жобо жана чек ара коопсуздугунун мыйзамдык базасын өнүктүрүүдө фундаменталдуу болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясында мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздугун камсыздоо улуттук коопсуздук тутумунун ажырагыс курамдык бөлүгү болуп саналат [85]. Концепцияда чек ара коопсуздугу жаатында улуттук кызыкчылыктарды камсыз кылуу жана коргоо үчүн мамлекеттик органдарга негизги милдеттер белгиленген: *биринчиден*, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана башкаруу чөйрөсүндөгү узак мөөнөттүү мамлекеттик стратегиялык программаларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу. *Экинчиден*, чек ара чөйрөсүндөгү чакырыктардын жана коркунучтардын бардык спектрине ыкчам жана сапаттуу каршы аракеттенүүгө мүмкүндүк берүүчү абалга чейин мамлекеттик органдардын мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү. *Үчүнчүдөн*, мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган санариптик технологияларды кеңири колдонуу. Бул милдеттерди ишке ашыруу үчүн чек ара коопсуздугун камсыздоочу мамлекеттик органдарга чоң милдеттер жүктөлгөн.

2021-жылдын 20-декабры ПЖ № 570 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу тутумун түзгөн жана ишке ашырууга катышкан мамлекеттик бийлик органдардын тизмесин белгилейт. Мамлекеттик бийликтин жогорку органдары, мисалы, Президент, Жогорку Кеңеш, Министрлер Кабинети менен бирге Концепцияда Кыргыз Республикасынын Коопсуздук Кеңешинин чек ара коопсуздугун камсыздоодогу орду өзгөчө белгиленет. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугуна коркунучтарды аныктоо жана баалоо боюнча ишти түздөн-түз жүзөгө ашыруучу, Президентке аларды алдын алуу боюнча чечимдердин долбоорлорун даярдоочу, улуттук коопсуздук тутумун, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатында сунуштарды иштеп чыгуучу орган. Коопсуздук Кеңеш улуттук коопсуздук тутумунун маанилүү органдарынын бири болуп саналат. Азыркы учурда Коопсуздук кеңешинин макамы негизги милдеттери, функциялары,

түзүүнүн жана ишинин тартиби, Коопсуздук кеңешинин төрагасынын жана катчысынын ыйгарым укуктары, ошондой эле ведомстволор аралык комиссияларды түзүүнүн жана ишинин тартиби 2017-жылдын 17-июнунда № 107 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңеши жөнүндө» Мыйзамы менен аныкталат [86], ага ылайык Коопсуздук Кеңеши мамлекеттин улуттук коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндө бирдиктүү мамлекеттик саясатты жүргүзүүнү жүзөгө ашыруучу, конституциялык кеңеш берүүчү орган.

Бул мыйзамдын 6-беренесине ылайык Кыргыз Республикасынын Президенти Коопсуздук кеңешинин Төрагасы болуп саналат жана коопсуздук кеңешинин курамын түзөт. Коопсуздук кеңешинин ишин камсыз кылуу жана чечимдерин аткаруу жоопкерчилиги Коопсуздук кеңешинин катчылыгына жүктөлгөн. Катчылыктын укуктук макамын, милдеттерин, функцияларын жана ыйгарым укуктарын, ошондой эле анын ишин уюштуруу принциптерин Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 24-августундагы ПЖ №348 Жарлыгы менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешинин катчылыгы жөнүндө жобого ылайык аныкталат [87]. Аталган жобого ылайык Коопсуздук кеңешинин негизги жумушчу органдары болуп Коопсуздук Кеңешине улуттук коопсуздукту камсыз кылуу жаатындагы ички жана тышкы саясаттын негизги багыттары боюнча сунуштарды даярдоочу, аткаруу бийлик органдарынын ишин координациялоого көмөктөшүүчү ведомстволор аралык комиссиялар саналат.

Жогоруда айтылгандардын баарын талдап, автор бүгүнкү күндө мамлекеттик органдардын жетишээрлик рамкаланган жана функционалдык системасы түзүлгөн деген тыянакка келет, анын негизги милдети шарттарды түзүү, адамдын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктары турмуштун ар кандай чөйрөлөрүндө көрүнгөн тышкы жана ички коркунучтардан негизинен концептуалдык жана укуктук жактан коргоону камсыз кылуу болуп саналат. Анын үстүнө бул органдар чындап

эле эффективдүү коопсуздук үчүн шарттарды түзүшөт. Коопсуздук Кеңешине, анын ведомстволор аралык комиссияларына, ар кандай чөйрөлөрдө коопсуздукту камсыз кылуу органдарынын ишин уюштуруу, координациялоо жана өркүндөтүү, өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу боюнча концептуалдык мамилелерди иштеп чыгуу жана алардын эң маанилүүлөрүн ишке ашыруу боюнча Президенттин жана Министрлер Кабинетинин ченемдик укуктук актыларынын долбоорлорун даярдоо аркылуу милдети тапшырылды. Бирок, бул максатка жетүү үчүн, бул органдардын өз ишин так жана толук жөнгө салуу зарыл, биздин оюбузча, учурда бул маселелерге жетиштүү көңүл бурулбай келет.

Андан сырткары, автор Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоого түздөн-түз таасирин тийгизген документти кабыл алууну туура деп эсептейт. Кеп, Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук концепциясынын ажырагыс бөлүгү болуп саналган «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун концепциясы» боюнча документтин долбоорун иштеп чыгуу жана кабыл алуу жөнүндө болуп жатат.

Аталган документте, чек ара саясаты, чек ара мейкиндиги, чек ара коопсуздугу сыяктуу түшүнүктөр, чек ара саясатынын субъекттери жана объекттери аныкталган, чек ара саясатынын негизги максаттары, милдеттери жана принциптери белгилениши керек. Андан сырткары, чек ара саясатынын негизги багыттары жана аны ишке ашыруу механизми көрсөтүлүшү шарт. «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун концепциясы» чек ара коопсуздугун камсыз кылууга чоң таасирин тийгизген негизги доктриналык документтердин бири болушу керек деп айта алабыз. Ошондуктан, автор бүгүнкү күндө улуттук коопсуздук концепциясын кайра карап чыгуу менен мамлекеттин чек ара аймагындагы учурдагы реалдуулукка шайкеш келтирүү зарылчылыгы бар деген тыянакка келет. Бул көйгөйдү Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун концепциясы тез арада иштеп чыгуу жана Президентинин жарлыгы менен бекитүү менен натыйжалуу чечүү керек.

Чек ара коопсуздугунун концептуалдык негиздерин иштеп чыгуудан тышкары, чек ара коопсуздугун түздөн-түз камсыз кылуучу органдардын ишин ченемдик укуктук жөнгө салуу маселелерин кароо зарыл. Атап айтканда, Министрлер кабинети жана улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин чек ара органдары.

Чек ара коопсуздугунун ченемдик укуктук камсыздоосун өркүндөтүүнүн кийинки багытын автор Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын коргоо чөйрөсүндөгү мыйзамдык базаны өнүктүрүү деп эсептейт. Бул жаатта чечиле турган көптөгөн көйгөйлүү маселелер да бар. Ошондуктан, улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин чек ара органдарын түзүүнү жана өнүктүрүүнү ченемдик укуктук жөнгө салуу жөнүндө айта турган болсок, биринчи кезекте бул чөйрөнүн актуалдуулугун белгилеп кетким келет. Мамлекеттик чек араны кайтаруу жаатындагы мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү максатында 2021-жылдын 19-январында №8 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун негизинде Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматы Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин курамына өткөрүлүп берилген [88].

Чек ара кызматынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин курамына кириши башка нерселер менен катар Чек ара кызматынын заманбап көрүнүшүн сапаттуу карап чыгууну талап кылды. Негизинен аскердик түзүм катары калыптанган жана биринчи кезекте аскердик ишмердүүлүккө багытталган ал жаңы статуска толук жооп бербейт жана атайын кызматтардын тутумуна ыңгайлашкан эмес. Ушуга байланыштуу чек ара органдарын реформалоого өзгөчө көңүл буруу зарыл, бул биринчи кезекте аларды оперативдүү-аскердик жана оперативдүү-кызматтык иш формаларына өткөрүүдө чагылдырылган.

Иштин бул багыттарын ишке ашыруу Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин чек ара кызматын түзүү жана өнүктүрүү маселелерин тиешелүү ченемдик укуктук жөнгө салуу болгондо гана мүмкүн

болот. Чек ара кызматын иш-аракеттин көрсөтүлгөн формаларына жана аларды жөнгө салууга өткөрүү үчүн биринчи кезекте Президенттин ченемдик укуктук актыларын жана Министрлер Кабинетинин токтомдорун иштеп чыгуу жана кабыл алуу зарыл. Чек ара коопсуздугун камсыздоодо Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын ордуна жана маанисине диссертациянын кийинки бөлүмүндө кененирээк талдоо жүргүзүлөт.

2021-жылдын 11-октябры №122 «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын 13-беренесине ылайык улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча чараларды ишке ашырууну камсыз кылат [89]. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин ченемдик укуктук актылары мыйзамдардын идеяларына жана жоболоруна ылайык белгилүү эрежелерди белгилеген мамлекеттик органдардын эрктүү чечимдерин билдирет. Алар коопсуздук жана чек ара органдарынын иш-аракеттеринин мыйзам ченемдерин тажрыйбага ишке ашырууга карата укуктук негиздерин аныктайт.

Мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу жаатында Министрлер кабинетинин токтомдору менен мамлекеттик чек араны кесип өтүүнүн тартиби жөнүндө ар кандай мамлекеттер менен макулдашуулар сыяктуу маанилүү маселелер жөнгө салынат. Андан сырткары, мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарын түзүү, ачуу, иштетүү жана жабуунун уюштуруучулук, финансылык, экономикалык жана башка негиздери жана мамлекеттик чек арасын коргоодо курал-жаракты, аскердик техниканы жана атайын каражаттарды колдонуунун тартиби, мамлекеттик чек араны коргоого жарандарды тартуунун тартиби ж.б. негизги маселелер жөнгө салынат.

Чек ара коопсуздугуна көптөгөн коркунучтар учурда эл аралык байланыш жолдорунда топтолгондугу менен аныкталат. Бул коркунучтарды шарттуу түрдө эки негизги топко бөлүп кароого болот: *биринчиси*, экономикалык коркунучтарга байланышкан, мисалы, контрабанда, баңги зат

курал-жарактарды, ок-дарыларды мыйзамсыз жүгүртүү менен байланышкан эл аралык уюшкан кылмыштуулуктун активдешүүсү, мыйзамсыз миграция агымынын күчөшү; *экинчиси*, саясий эл аралык терроризм жана бандитизм, чет элдик чалгындоо кызматтарынын диверсиялык иш-аракеттеринин масштабын кеңейтүү, мамлекеттик чек аранын режимин сактабоо менен мамлекеттин эгемендүүлүгүн бузуу ж.б. [90.102-б.]. Бул коркунучтарга натыйжалуу каршы туруу үчүн, биринчи кезекте, мамлекеттик чек араны кесип өтүүнүн заманбап талаптарга жооп берген жана чек ара аймагындагы улуттук кызыкчылыктарына болгон коркунучтарга каршы турууга жөндөмдүү сапаттык жаңы чек ара коопсуздугу тутумун түзүү зарыл. Мындан тышкары, бул тутумдун учурдагы абалы дүйнөлүк практиканын жалпы кабыл алынган стандарттарына жооп бербейт, бул Кыргыз Республикасынын башка мамлекеттер менен мамилелерин өнүктүрүү үчүн олуттуу кыйынчылыктарды жаратат. Өткөрүү пункттарында түздөн-түз контролдоо функцияларын жүзөгө ашыруучу аткаруу бийлик органдарынын көптөгөн бөлүмдөрүнүн топтолушу мамлекеттик чек ара аркылуу адамдарды, товарларды жана жүктөрдү өткөрүүнүн кечиктирилишине алып келет, контролдон өтүү убактысын кыйла көбөйтөт, көптөгөн кезектерди жаратат жана коррупция жана башка укук бузууларды өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Бул көйгөйгө, автордун пикири боюнча, 2004-жылдын 7-октябрында №739 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттары жөнүндө Жобону бекитүү жөнүндө» токтомуна өткөрүү пункттарында түздөн-түз иштеген контролдоо органдарынын санын кыскартуу бөлүгүнө өзгөртүүлөрдү киргизүү чоң деңгээлде жардам берет.

Бүгүнкү күндө аталган токтомго ылайык, мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында түздөн-түз тиешелүү аткаруу бийлигинин органдары тарабынан белгиленген тартипте чек ара, бажы, санитардык-карантиндик, иммиграция, ветеринардык, фитосанитардык жана транспорттук көзөмөл органдарынын бөлүмдөрү түзүлгөн. Автор өткөрүү пункттарынын аймактарында чек ара жана бажы контролун жүзөгө ашыруучу бөлүмдөрдү

гана калтырууну максатка ылайыктуу деп эсептейт. Бул иш-чараларды өткөрүү адамдардын, товарлардын жана жүктөрдүн өтүүсүн контролдоо жана кайра иштетүүнүн жалпы убактысын олуттуу кыскартат, өткөрүү пункттарында пайда болгон башка терс факторлорду жок кылат, алардын ишин кармоого жана колдоого кеткен чыгымдарды азайтат. Мындан тышкары, автордун ою боюнча, чек ара коопсуздугун камсыз кылууда курал-жарактарды, аскердик техниканы жана атайын каражаттарды колдонууну укуктук жөнгө салуу сыяктуу маанилүү маселе көтөрүлүшү керек.

Буга чейин автор белгилегендей, бул изилдөөнүн көлөмү Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун ченемдик укуктук камсыздоонун бардык актуалдуу көйгөйлөрүнө токтолууга жана кароого мүмкүндүк бербейт. Бирок, ушул параграфта автор белгилеген суроолордун жана көйгөйлөрдүн саны да чек ара коопсуздугунун концептуалдык аппаратын, концептуалдык негиздерин сапаттуу кайра карап чыгуунун, аны ченемдик-укуктук камсыздоо тутумун түзүүнүн, мамлекетте өнүгүп жаткан экономикалык, социалдык, тышкы жана ички саясий кырдаалга ылайык Президенттин жана Министрлер кабинетинин ченемдик укуктук актыларын киргизүүнүн зарылдыгын көрсөтүп турат.

Ошондуктан, жогоруда жазылгандарга таянып, бул изилдөө параграфына төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот:

1. Заманбап мыйзамдар өлкөнүн коргоо жана коопсуздук чөйрөсүндөгү Кыргыз Республикасынын Конституциясынын ченемдерин жетиштүү ачып берет жана мамлекеттик чек арасын коргоо жана коопсуздук боюнча көптөгөн маселелерди чечүү үчүн укуктук жана мыйзамдар түрүндө негиз түзөт.

2. Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы мыйзамдык базанын калыптануу этабы өзүнүн акыркы этабына кирип жатат. Бүгүнкү күндө укуктук ченемдерди ишке ашыруу зарылчылыгы актуалдуу жана бул үчүн теориялык жана практикалык көз караштан алганда, мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча иш-аракеттерди

башкаруу маселелерин талдоо кызыктуу. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун мыйзамдык базасын автордун талдоосу көрсөткөндөй, бүгүнкү күндө бул чөйрөдө эл аралык укуктук, мыйзамдык жана мыйзам алдындагы актылардын кыйла кеңири базасы түзүлгөн. Бирок, аткарылган иштерге карабастан, чек ара коопсуздугунун мыйзамдык базасында бир катар кемчиликтер жана карама-каршылыктар орун алууда.

3. Чек ара коопсуздугун мыйзамдык жактан камсыз кылуу чөйрөсүндө орун алган көйгөйлөрдү жана маселелерди минималдаштыруу үчүн төмөнкүлөр зарыл:

- «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын ордуна жакынкы келечекте «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамы жана коргоо жөнүндө» мыйзамын кабыл алуу;

- «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздугу жөнүндө» мыйзамдын негизинде Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен бекитилген «Чек ара коопсуздугун Концепциясын» иштеп чыгуу жана кабыл алуу;

Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун мыйзамдык базасын өркүндөтүү жана өнүктүрүү боюнча автор тарабынан сунушталган чаралардын тутуму комплекстүү колдонулса, алда канча чоң натыйжа берет.

2.2. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун эл аралык-укуктук

негиздери

Ар бир мамлекет өзүнүн коопсуздугун чыңдоого ар дайым кам көрөт, анын максаты өзүн башка мамлекеттердин арасында суверендүү субъект катары сактап калуу. Бирок, бул максатка ар кандай жолдор менен жетүүгө болот. 20-кылымдын ортосуна чейин дээрлик бардык мамлекеттер өздөрүнүн коопсуздугун гана ойлошкон. Алар башкалардын коопсуздугун ойлобостон, тескерисинче, эл аралык аренада күчтөрдүн тең салмактуулугун өзгөртүү үчүн башка мамлекеттерден аскердик артыкчылыктарды түзүү, аскердик союздарды түзүү аркылуу аларга ар кандай жолдор менен зыян келтирүүгө аракет кылышкан.

Азыркы учурда көптөгөн илимпоздор, ошондой эле саясатчылар «мамлекеттердин коопсуздугун камсыз кылуу улуттук чөйрөдөн эл аралык чөйрөгө көбүрөөк өтүп баратат» деген көз карашты бөлүшүүдө. Улуттук коопсуздук эл аралык коопсуздук менен тыгыз байланышта: ар бир мамлекеттин коопсуздугу башка мамлекеттердин коопсуздугунан көз каранды» [91.77-б.]. Эл аралык коопсуздуктун мамлекеттин улуттук коопсуздугуна тийгизген таасири чек ара аймагында да өзүн көрсөтүп, чек ара коопсуздугуна таасирин тийгизери талашсыз.

Кыргызстанда чек ара коопсуздугунун эл аралык-укуктук негизи мамлекеттик чек арасын коргоо жаатында туруктуулукту жана жакшы коңшулук мамилелерди сактоого багытталган эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптеринен жана ченемдеринен турат жана ошондой эле Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине мүчө мамлекеттердин тышкы чек араларын коргоо.

Кыргыз Республикасы мамлекеттик эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин жана өзүнүн эл аралык юридикалык субъектиликтеринен келип чыккан бардык ыйгарым укуктарды тааныгандан кийин коопсуздукту камсыз кылуу проблемасына туш болгон. Бул маселени чечүү негизги стратегиялык

приоритет катары таанылган жана ушуга байланыштуу Республика заманбап эл аралык укуктук мамилелерде өзүнүн улуттук кызыкчылыктарын аныктоого муктаж. Кыргыз Республикасы өзүн эл аралык коопсуздуктун комплекстүү системасынын бир бөлүгү катары гана эсептебестен, ошондой эле бул системанын алкагында эгемендүү мамлекет катары саясий, экономикалык, социалдык жана башка муктаждыктардын комплексин ишке ашырууга умтулуп жатканын көрсөтөт.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу ченемдеринин булактарынын тутуму актылардын эки негизги тобунан - эл аралык укуктук актылардан жана улуттук мыйзамдардын актыларынан турат. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча эл аралык укуктук ченемдер төмөнкүдөй актыларда камтылган: *биринчиден*, универсалдуу мүнөздөгү, биринчи кезекте БУУнун Уставында, эл аралык келишимдерде, конвенцияларда, макулдашууларда жана БУУнун башка документтеринде; *экинчиден*, аймактык эл аралык укуктук актылар, мисалы, Европадагы коопсуздук жана кызматташтык уюмунун актылары; *үчүнчүдөн*, субрегиондук эл аралык укуктук актылар, мисалы, Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин документтери; *төртүнчүдөн*, эки тараптуу келишимдер жана макулдашуулар;

Чек ара коопсуздугунун эл аралык укуктук базасын өнүктүрүүдө эл аралык уюмдар чечүүчү роль ойнойт. Алардын арасында тынчтыкты жана эл аралык коопсуздукту сактоо, ошондой эле мамлекеттер аралык кызматташтыкты өнүктүрүү максатында 1945-жылдын 26-июнунда Сан-Францискодо өткөн конференцияда түзүлгөн Бириккен Улуттар Уюму (мындан ары - БУУ) өзгөчө орунду ээлейт. Ушул эле конференцияда БУУнун Уставы кабыл алынган, ал маанилүү көп тараптуу келишимдердин кеңири системасынын пайда болушуна негиз болгон. Анын негизинде 1970-жылдын 24-октябрында Бириккен Улуттардын Уюмунун Генеральный Ассамблеясы тарабынан кабыл алынган БУУнун Уставына ылайык мамлекеттердин ортосундагы достук мамилелерге жана кызматташтыкка тиешелүү эл аралык укуктун принциптеринин Декларациясы жана 1970-жылдын 1-августунда

Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча кеңешменин корутунду актысында кабыл алынган катышуучу мамлекеттердин ортосундагы өз ара мамилелерди жетекчиликке ала турган принциптер жөнүндөгү Декларация [92.113-б.]. Бул документтер эл аралык укуктун коопсуздук тармагындагы негизги принциптерин белгилейт.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун принциптери максаттарга жетишүүгө багытталган жетектөөчү жана эң маанилүү укуктук идеялар болуп саналат. Укуктук жөнгө салуунун динамикасы боюнча принциптер коопсуздукту камсыз кылуу максаттарына шайкеш келет жана алар биргелешип улуттук коопсуздук категориясынын универсалдуулугун ырастайт.

Мына ошондуктан эл аралык укуктун чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тармагындагы негизги принциптерине токтололу:

Талаштарды тынчтык жолу менен чечүү. Бул принцип БУУнун Уставынын бир катар формулировкаларында камтылган, ал мамлекеттерди «сабырдуулукту көрсөтүүгө жана бири-бири менен тынчтыкта, жакшы коңшулар катары бирге жашоого», «элдердин ортосундагы достук мамилелерди өнүктүрүүгө» чакырат. Эл аралык укуктун советтик концепциясында кеп жылдар бою бул принцип «социалдык ар турдуу системалуу мамлекеттердин тынчтыкта жашоо принциби» же бөтөн системага карата эл аралык сабырдуулуктун бир түрү катары чечмеленип келген [93.34-б.]. Аталган принципти эч качан эл аралык укуктун милдеттүү принциби катары таанылган эмес деп айтуу керек. Бул принциптин маңызы мамлекеттердин өнүгүүсү таламдардын кагылышында жана аларды коргоо үчүн күрөштө болот. Жарандык коомдо да, эл аралык коомчулукта да ички карама-каршылыктар жана антагонизмдер бар. Бул карама-каршы жанаша жашоо жамаатты бекемдөө жана аны жок кылуу үчүн карама-каршы каалоолорду бириктирет. Мунун өзү эл аралык байланыштын негиздеринде жатат. Бул жашоодо мамлекеттин эгемендүү эркинин толук эркиндиги жана ал үчүн күрөш кепилдикке алынууга тийиш, бирок ошол эле учурда бул

эркиндиктин так чеги ал башка мүчөлөрүнүн эркиндигине тоскоол болбошу үчүн белгиленүүгө тийиш. Бул принциптин негизги максаты — эл аралык укуктун талашсыз бийлиги менен, балким, көбүрөөк эркиндикти орнотуу.

Күч колдонбоо же күч менен коркутпоо. Бул принцип Бириккен Улуттар Уюмунун Уставынын 2-беренесинин 4-пунктунда бекитилген. Бул принцип эл аралык укуктун субъекттери эл аралык мамилелерде бардыгын өз нугуна буруу үчүн өз күчүн колдонууга умтулбастан, тескерисинче, эл аралык мамилелердин башка катышуучулары менен биригүүгө ачык болууга тийиш. Күч колдонуудагы сабырдуулуктун чеги – бул толук чыдамсыздык – агрессивдүүлүк. Эл аралык укукта күч колдонуунун мыйзамдуу мааниси эч качан жокко чыгарылбайт. Кыргыз Республикасынын мыйзамдары үчүн белгилүү бир саясий кыйынчылык өлкөнүн ичинде күч колдонууну чечмелөө болушу мүмкүн, айрыкча аймактардагы сепаратисттер өз тагдырын өзү аныктоо укугу менен актап, күч колдонууга барганда, БУУнун Уставы жана көптөгөн эл аралык документтер менен тастыкталган жалпы форма. Ал эми Кыргызстандын мыйзамдары үчүн күч колдонуу формаларын тактоо канчалык туура эмес көрүнбөсүн, саясий тирешүүнүн реалдуулугуна караганда, бул аспект чек ара коопсуздугун камсыз кылуу үчүн эң маанилүү жагдайлардын бири болуп көрүнөт.

Мамлекеттердин аймактык бүтүндүгү принциби. Аталган принцип БУУнун Уставында бекитилген эл аралык укуктун негизги принциптеринин бири болуп саналат. Ал 1970-жылдагы Эл аралык укуктун принциптеринин Декларациясына ылайык өнүккөн жана ал мамлекеттердин эгемендүү тең укуктуулугу, күч колдонбоо же күч менен коркутуу принциптердин ажырагыс бөлүгү катары таанылган. Кийинчерээк бул принцип Европадагы коопсуздук жана кызматташтык уюмунун (ЕККУ) Корутунду актысында көз карандысыз принцип катары баса белгиленген. Жалпысынан алганда, бул принцип Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген.

Чек аралардын кол тийбестиги. Бул принцип Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына киргизилүүгө тийиш. Ал ошондой эле

1970-жылдагы Декларацияда жана 1975-жылдагы Корутунду актыда камтылган. «Катышуучу мамлекеттер бири-биринин бардык чек араларын, ошондой эле Европадагы бардык мамлекеттердин чек араларын кол тийбестик деп эсептешет жана алар ошондуктан азыр жана келечекте бул чек араларга ар кандай кол салуудан алыс болгула» — деп айтылат Корутунду актыда [94.239-б.]. Чек аралардын кол тийбестигинин укуктук мүнөздөмөлөрүн так көрсөтүүнүн жоктугунан турган бир катар эл аралык укуктук актыларда бул принципти туура эмес мүнөздөмө берүү анын ченемдик мазмунун олуттуу түрдө төмөндөтөт.

Ички иштерге кийлигишпөө. Кийлигишпөө принциби БУУнун Уставынын 2-беренесинин 7-пунктунда «Бириккен Улуттар Уюму мамлекеттин ички компетенциясына кирген ар кандай маселелерге кийлигишүүгө эч кандай укук бербейт...» деп так белгиленген. Бул принциптин ченемдик мазмуну 1970-жылдагы Декларацияда толугураак чагылдырылган «Бир дагы мамлекет же мамлекеттердин тобу башка мамлекеттин ички же тышкы иштерине кандайдыр бир себептер менен тике же кыйыр кийлигишүүгө укугу жок» [95.237-б.]. Эч бир мамлекет ошондой эле башка мамлекеттин тутумун зомбулук жолу менен өзгөртүүгө багытталган куралдуу, диверсиялык же террористтик иш-аракеттерди уюштурууга, көмөк көрсөтүүгө, шыктандырууга, каржылоого, кубаттоого же ага жол бербөөгө, же башка мамлекеттин ички күрөшүнө кийлигишүүгө тийиш эмес. Жогорудагы белгиленгендер негизинен кийлигишүү аркылуу ишке ашырылуучу тышкы коопсуздукка коркунучтардын тизмесин камтыйт. Демек, Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун концепциясы жана бул чөйрөдөгү башка ченемдик укуктук актылары ушул эл аралык укуктук формулировкаларга негизделиши керек.

Жеке коопсуздуктун негизги кепилдиги жана ошол эле учурда негизги эл аралык укуктук милдеттенмелердин бири *адам укуктарын урматтоо принциби* болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана мыйзамдарында адамдын укуктарын жана эркиндиктерин урматтоонун

артыкчылыктүүлугун жарыялоо менен мамлекет бул укуктарга жана эркиндиктерге ар ким тарабынан кол салуу улуттук коопсуздукка коркунуч катары таанууга милдеттүү. Албетте, бул коркунучтарды квалификациялоонун укуктук критерийлеринин көлөмү адам укуктары жаатындагы эл аралык укуктук жана конституциялык стандарттардан ашпоого тийиш. Бирок бул мамлекеттин коопсуздук кепилдиктери төмөндөбөшү керек болгон мыйзамдык минимум. И.К. Канттын пикиринде «саясаттын адеп-ахлакка карата эки жактуулугу анын тигил же бул бутактарын өз максаттары үчүн пайдалануусунда көрүнүп турат. Адамды сүйүү да, адамдардын укугун урматтоо да милдет» [96.37-б.]. Ишке ашпай турган укуктарды жана эркиндиктерди жарыялоонун өзү улуттук коопсуздукка ички жана тышкы коркунучтарды жаратышы мүмкүн.

Улуттук коопсуздукту камсыз кылуу принциптеринин тутуму азыркы эл аралык мамилелердин негиздерин билдирген жогоруда айтылган принциптерден алда канча кеңири. Ошондуктан, алардын баарын диссертациялык изилдөөдө кароого мүмкүн эмес. БУУнун Уставынын жана башка эл аралык документтердин талаптарынын негизинде көптөгөн мамлекеттер аларды чек ара саясатынын принциптери кылып бекитишкен.

Эл аралык укуктун жалпы милдеттүү принциптерин иштеп чыгуудан тышкары, БУУнун Уставы бардык мамлекеттер үчүн бирдей болгон жамааттык коопсуздук тутумун түзүү үчүн негизги ролун ойноого чакырылган. Эл аралык коопсуздукту камсыз кылуу боюнча мамлекеттердин жамааттык ишмердүүлүгү социалдык чөйрөнүн ар түрдүү аспектилерин - саясатты, экономиканы, укукту, экологияны, гуманитардык мамилелерди, аскердик жана чек ара коопсуздугун камтыйт, ошону менен жамааттык коопсуздук тутумун түзөт. Жамааттык коопсуздукту камсыз кылуу боюнча биргелешкен чараларды ишке ашыруу үчүн мамлекеттер, адатта, эл аралык уюмду же бул чөйрөдө алардын ишин координациялоо үчүн арналган башка механизмди түзүшөт: биргелешкен консультацияларды, жолугушууларды, конференцияларды өткөрүү, эл аралык органдарды түзүү ж.б.

Биздин оюбузча, Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылуу биринчи кезекте Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин жана Шанхай Кызматташтык Уюмунун алкагында аймактык коопсуздук тутумунун сапаттуу курулушунан көз каранды. Себеби, дал ушул аймактарда Кыргыз Республикасынын чек ара аймагындагы улуттук кызыкчылыктарына коркунучтар топтолгон.

Ушуга байланыштуу автор Кыргыз Республикасынын катышуусу менен анын чек ара коопсуздугуна түздөн-түз таасирин тийгизген аймактык коопсуздук тутумдарынын учурдагы абалын дыкат иликтеп чыгууну, иштеп жаткан системалардын кемчиликтерин жана аларды жоюунун жолдорун аныктоону максатка ылайыктуу деп эсептейт.

Чек ара коопсуздугунун эл аралык укуктук базасын өнүктүрүүнүн эң маанилүү багыты болуп КМШнын алкагында жана башка коңшу мамлекеттер менен анын административдик чектеринде аймактык коопсуздук тутумун түзүү жана өркүндөтүү саналат. Мурдагы СССРдин мейкиндигинде жамааттык коопсуздуктун аймактык тутумун түзүү КМШнын түзүлүшү менен башталган. Окумуштуулар менен адистердин арасында Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин эл аралык укуктук табияты боюнча бирдиктүү көз караш жок. КМШ түзүлгөндөн кийин айрым юристтер бул Шериктештик катардагы конфедерациядан башка эч айырмасы жок деп айта башташты [97.17-б.]. А.Н. Талалаев белгилегендей, КМШ юридикалык жактан алганда, анын уюштуруу документтеринде баса белгиленгендей, дүйнөлүк тарыхта теңдеши жок – мамлекет да, улуттан жогору турган да эмес, аморфтук, өтө белгисиз формация болуп саналат [98.47-б.]. Ал эми Б.М. Лазаревдин пикиринде КМШ аморфтук уюм, бирок конфедерация эмес [99.91-б.]. Бирок көпчүлүк изилдөөчүлөр КМШны аймактык эл аралык уюм деп эсептешет. Маселен, Э.Г. Моисеев «Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештиги эл аралык укук көз карашынан алганда аймактык эл аралык уюм болуп саналат» деп эсептейт [100.78-б.]. Бул изилдөөдө автор Шериктештиктин укуктук табиятына окшош көз

карашты карманат. Анткени ал БУУнун Уставынын 52-беренесине ылайык жалпы компетенциянын эл аралык аймактык уюму болуп саналат. КМШнын курамына кирген бардык мамлекеттер бир эле учурда БУУнун, ошондой эле ЕККУнун мүчөлөрү. Алар БУУнун Уставы жана эл аралык укук тарабынан жүктөлгөн милдеттенмелерди аткаруу үчүн толук жоопкерчилик тартышат.

Жамааттык, ошондой эле чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндө бул Шериктештикке кирген мамлекеттер өз максаттарына жетүү үчүн кандайдыр бир иш-аракеттерди жүргүзүүдө, биринчи кезекте, көп тараптуу жана эки тараптуу коопсуздук келишимдерге негизделет жана карама-каршы келбеши керек.

Шериктештиктин алкагында мамлекеттер аралык мамилелердин негизги укуктук негизин көп тараптуу жана эки тараптуу келишимдер түзөт, анын ичинде чек ара аймагында. КМШ мейкиндигинде чек ара коопсуздугун камсыздоого багытталган көп тараптуу эл аралык келишимдер да, эки тараптуу келишимдер да бар. Чек ара аймагында көп тараптуу негизде кызматташуу КМШнын Уставынын, Жамааттык коопсуздук келишиминин, ошондой эле Шанхай Кызматташтык Уюмунун алкагында өнүгүп жатат. Ага КМШга мүчө мамлекеттер (Казакстан, Кыргызстан, Россия, Тажикстан жана Өзбекстан) жана Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине кирбеген мамлекет, атап айтканда, Кытай катышат.

КМШга мүчө-мамлекеттердин чек ара коопсуздугунун эл аралык-укуктук базасын талдоо көрсөткөндөй, бүгүнкү күндө аларды өнүктүрүүнүн приоритеттүү багыттарынын бири КМШга мүчө-мамлекеттердин Шериктештикке кирбеген мамлекеттер менен чек араларын коргоого багытталган кызматташууну андан ары өркүндөтүү болуп саналат.

Мындай кызматташуунун негизи тиешелүү көп тараптуу макулдашууларга жетишүү аркылуу камсыздалат. Кыргызстан КМШга мүчө болгондон бери чек ара коопсуздугун камсыздоо багытында төмөнкүдөй макулдашууларга жетишкен. (Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине мүчө мамлекеттердин Шериктештикке кирбеген

мамлекеттер менен чек араларын коргоо концепциясы (Минск шаары, 1995-жылдын 26-майы), Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине мүчө-мамлекеттердин Шериктештикке кирбеген мамлекеттер менен чек араларын коргоо боюнча кызматташуу жөнүндө макулдашуу (Минск шаары, 1995-жылдын 26-майы); Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине мүчө мамлекеттердин тышкы чек араларынын режимин белгилөө жана сактоо принциптери жөнүндө Декларациясы (Москва шаары, 1997-жылдын 28-марты), Шериктештикке мүчө мамлекеттердин тышкы чек араларында туруктуу кырдаалды камсыз кылуу боюнча кызматташуу жөнүндө макулдашуу (Бишкек шаары, 1992-жылдын 9-октябры) ж.б. КМШга мүчө-мамлекеттердин ортосундагы чек ара кызматташтыгы маселелери боюнча эки тараптуу макулдашуулар. КМШнын тышкы чек араларын биргелешип коргоонун зарылчылыгы биринчи кезекте КМШга мүчө мамлекеттердин ортосундагы мамилелердин өнүгүүсүнүн азыркы этабында КМШнын ички чек араларынын ачыктыгынын принцибин ишке ашыруу менен аныкталат.

Эми Кыргыз Республикасынын КМШ өлкөлөрү (Өзбекстан Республикасы, Казакстан Республикасы жана Тажикстан Республикасы) менен мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылууну жөнгө салуучу эл аралык келишимдерди жана макулдашууларды кароого өтөлү. КМШга мүчө-мамлекеттер түзүлгөн чек араларды эки тараптуу гана эмес, ошондой эле көп тараптуу эл аралык укуктук актылардын негизинде да таанууну ырасташты. Ошентип, 1992-жылдагы Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештигин түзүү жөнүндө келишимде жана 1992-жылдагы Алма-Ата декларациясында КМШга мүчө-мамлекеттер Шериктештиктин чегинде болгон чек аралардын кол тийбестик принцибин сактоого өз милдеттенмелерин алышты.

Чек аранын туруктуулугун камсыз кылуу боюнча конкреттүү милдеттенмелер КМШга мүчө мамлекеттер тарабынан 1992-жылдын 9-октябрындагы өздөрүнүн тышкы чек араларында туруктуулукту камсыз кылуу боюнча Шериктештикке мүчө мамлекеттердин кызматташтыгы жөнүндө келишимде, 1993-жылдын 7-августундагы Чек аралардын кол

тийбестиги жөнүндө Декларацияда, 1994-жылдын 15-апрелиндеги КМШга мүчө мамлекеттердин эгемендигин, аймактык бүтүндүгүн жана чек араларынын кол тийбестигин урматтоо жөнүндө Декларацияда баяндалган.

Тактап айтканда, КМШга мүчө мамлекеттердин эгемендигин, аймактык бүтүндүгүн жана чек араларынын кол тийбестигин урматтоо жөнүндө 1994-жылы кабыл алынган Декларация өз мамилелерин достук мамиледе калыптандыруу менен мамлекеттер аскердик, саясий, экономикалык же башка түрдөгү кысымдардан, анын ичинде блокададан карманарын ырастайт. Территорияны күч менен басып алууну таануу мүмкүн эмес, ал эми мамлекеттердин аймагын басып алуу эл аралык таануу же анын укуктук статусун өзгөртүү үчүн колдонулушу мүмкүн эмес.

1997-жылдын 8-апрелинде Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын ортосунда Түбөлүк достук жөнүндө келишимге, ушундай эле келишимдерге Тажикстан Республикасы (1996-жылдын 12-июлу) жана Өзбекстан Республикасы (1996-жылдын 24-декабры) менен да кол коюлган, анда тараптар аймактык бүтүндүктүн жана чек аралардын кол тийбестигинин принциптерине негизделген мамилелерди жигердүү өнүктүрүүгө чечкиндүүлүгүн ырасташты [101.87-б.].

Бирок аларды эл аралык-укуктук каттоо маселеси дагы эле чечиле элек. Ошентип, азыркы учурда Борбордук Азия мамлекеттеринин ички чек араларынын так сызыгын аныктаган эл аралык укуктук актылардын жоктугу алардын мурдагы Биримдиктин алкагында белгиленген административдик-аймактык чек араларына мамлекеттик чек аралардын укуктук статусун толук алууга мүмкүндүк бербейт. Аймакта түзүлгөн эл аралык укуктук кырдаал аны мамлекеттер аралык чек ара сызыгын белгилөө жана эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптеринин жана ченемдеринин негизинде эл аралык укуктук актыларды түзүү жолу менен жөнгө салууну талап кылат.

Бул эл аралык келишимдердин мазмунун изилдөө менен, Кыргыз Республикасынын чектеш КМШ өлкөлөрү менен чек арасынын укуктук режими негизинен жалпы мүнөздө болуп, аны камсыз кылуу үчүн укуктук

шарттарды толук түзө албаган анын натыйжалуу иштеши айрым тараптарын жөнгө салуучу деген жыйынтыкка келүүгө болот. Мурдагы административдик чек араларды эл аралык-укуктук каттоо алгачкы этапта турат, алар эл аралык укуктук ченемдерге ылайык мамлекеттик статуска толук ээ боло элек. Кыргыз Республикасынын Борбордук Азия мамлекеттери менен мамлекеттик чек арасын делимитациялоо, демаркациялоо жана режими боюнча эл аралык укуктук актылардын жоктугу Кыргызстанды өзүнүн укуктук режимин ички актылар менен жөнгө салууга мажбурлоодо, бул анын кол тийбестигин камсыз кылуу үчүн толук укуктук кепилдиктерди бербейт.

Диссертациянын автору азыркы шарттарда Кыргыз Республикасынын СССРдин мурдагы союздук республикалары менен мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоону өркүндөтүү Борбордук Азияда пайда болгон аскердик-саясий кырдаалды эске алуу менен макулдашууда жүргүзүлүшү керек деп эсептейт.

Евразияда жамааттык коопсуздуктун аймактык системасын түзүү жөнүндө айтсак, ал Советтер Союзу кулагандан жана 1991-жылдын 8-декабрында Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештиги (КМШ) түзүлгөндөн кийин дароо башталган. 1991-жылдын 21-декабрында Грузияны жана Балтика боюндагы үч республиканы кошпогондо, СССРдин негиздөөчүсү катары башка союздук республикалар кошулган. Өзүнүн пайда болушунун баштапкы этабында КМШ (1992-жылдын ортосуна чейин) СССРдин курал-жарактарын, аскердик техникасын жана инфраструктурасын акырындык менен иреттүү бөлүштүрүүнүн негизи болуп кызмат кылган Уюмдун мүчөлөрүнүн ортосунда өзүнүн Куралдуу Күчтөрүнүн биримдигин сактап келген.

Көз карандысыз мамлекеттерге айланган мурдагы советтик республикалардын жалпы коргонуу жөндөмдүүлүгүн жана тышкы коркунучтардан коргонуусун камсыз кылуу жагынан олуттуу көз

карандылык КМШнын интеграциялык аскердик-саясий түзүмүн тез арада калыптандыруу үчүн реалдуу негиз болуп кызмат кылган.

Мындай аймактык түзүмдү түзүү 1992-жылдын 15-майында Ташкентте Армения, Казакстан, Кыргызстан, Россия, Тажикстан жана Өзбекстандын мамлекет башчылары тарабынан кол коюлган Жамааттык коопсуздук келишими уюмунун (ЖККУ) түзүлүшү менен башталган. 1993-жылы бул келишимге Азербайжан, Грузия жана Беларус Республикасы кошулган. Жамааттык коопсуздук келишими уюму жаңы интеграциялык түзүмдүн укуктук негиздерин түздү. Ошентип, «катышуучу мамлекеттер мамлекеттер аралык мамилелерде күч колдонуудан же күч колдонуу менен коркутуудан баш тартууга милдеттүү экендигин ырасташат. Алар өздөрүнүн жана башка мамлекеттердин ортосундагы бардык келишпестиктерди тынчтык жол менен чечүүгө милдеттенишет. Катышуучу мамлекеттер согуштук бирикмелерге кирбейт жана мамлекеттердин кандайдыр бир топторуна, ошондой эле башка катышуучу мамлекетке каршы багытталган аракеттерге катышпайт.

Келишимдин 4-беренесинде «эгерде катышуучу мамлекеттердин бирине агрессия жасалган учурда бардык башка катышуучу мамлекеттер ага зарыл жардамды, анын ичинде аскердик жардамды көрсөтөт, ошондой эле Бириккен Улуттар Уюмунун Уставынын 51-статьясына ылайык жамааттык коргонуу укугун ишке ашыруу максатында алардын карамагындагы каражаттар менен колдоо көрсөтөт» деп жазылган.

Ага катышкан мамлекеттер алардын коопсуздугун жамааттык негизде камсыз кылышат. Ошентип, Келишимдин 2-беренесинде: «Бир же бир нече катышуучу мамлекеттердин коопсуздугуна, аймактык бүтүндүгүнө жана эгемендигине коркунуч келип чыккан учурда же эл аралык тынчтыкка жана позицияларын координациялоо жана пайда болгон коркунучту жоюу боюнча чараларды көрүү максатында коопсуздукка коркунуч туудурган учурда катышуучу мамлекеттер токтоосуз түрдө биргелешкен консультациялардын механизмин ишке киргизишет». Келишимдин 10-беренесинде анын

максаттарын жана принциптерин бөлүшкөн бардык кызыкдар мамлекеттердин кошулуусу үчүн ачык деп болжолдойт.

Жалпысынан НАТОну түзүү боюнча Вашингтон келишими менен ЖККУнун жоболорунун олуттуу окшоштуктарын белгилесе болот. КМШнын Уставы ошондой эле жамааттык коопсуздук келишиминен келип чыккан чыр-чатактарды алдын алуу жана чечүү боюнча жоболорду камтыган. БУУнун Башкы ассамблеясында Жамааттык Коопсуздук Келишим Уюмуна байкоочу статусун берүү боюнча резолюция кабыл алынды. Келишим Бириккен Улуттар Уюмунун секретариатында 1995-жылдын 1-ноябрында катталган.

Ошентип, изилдөөнүн жүрүшүндө белгилүү болгондой бул параграф боюнча төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот:

1.Эл аралык укуктун принциптери Кыргыз Республикасынын башка мамлекеттер менен достук мамилелерин өнүктүрүүнүн укуктук негизи жана ошол эле учурда Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекитилген эл аралык укуктун артыкчылыктүүлугуна негизделген чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негизи болуп саналат.

2.Конституциялар, мыйзамдар, прецеденттер, үрп-адаттар чет мамлекеттердин коопсуздугу боюнча мыйзамдардын негизги булактары болуп саналат. Бул мыйзамдын тажрыйбасын үйрөнүү илимий изилдөөлөрдүн маанилүү багыттарынын бири болуп көрүнөт, анда мекендин коопсуздугун, ар-намысты жана парызды коргоо, улуттук коопсуздук тутумдарынын күчү жана күчү жөнүндө бири-бирин кайталаган көптөгөн нормаларды ачып бере алат. Бул параллелдер Кыргыз Республикасынын укуктук өнүгүүсү үчүн маанилүү.

3.Евразия мейкиндигинде коопсуздук тутуму Жамааттык коопсуздук келишими уюмунун (ЖККУ) жана Шанхай кызматташтык уюмунун (ШКУ) алкагында ишке ашырылат, алардын укуктук негизин укуктук актылардын бүтүндөй комплекси түзөт: Жамааттык коопсуздук келишими, ЖККУ Чек ара аймагындагы аскердик аймактарда ишенимди бекемдөө (Шанхай

декларациясы), чек ара аймагындагы куралдуу күчтөрдү өз ара кыскартуу жөнүндө макулдашуу ж.б.

ГЛАВА III. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЧЕК АРА КООПСУЗДУГУН КАМСЫЗ КЫЛУУ ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИК ОРГАНДАРЫНЫН ЫЙГАРЫМ УКУКТАРЫ

3.1. Мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумунда Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын орду жана мааниси

Улуттук коопсуздукту камсыз кылуу мамлекеттин жана коомдун бардык элементтеринин улуттук идеяларды ишке ашырууга, улуттук баалуулуктарды жана улуттук кызыкчылыктарды коргоого багытталган негизги милдеттеринин бири болуп саналат. Мындай иш-чаралар биринчи кезекте адамдын укуктарын жана эркиндиктерин, коомдун материалдык жана руханий баалуулуктарын, өлкөнүн конституциялык түзүлүшүн, эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн өнүктүрүүгө жана чыңдоого коркунучтарды болтурбоого жана жоюуга багытталган.

Улуттук коопсуздук органдары Кыргыз Республикасынын коопсуздугуна келтирилген зыянын алдын алууга багытталган Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин органдары болуп саналат. Алар Кыргыз Республикасынын күч түзүмдөрүнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана аларга берилген ыйгарым укуктардын чегинде инсандын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылат, чет өлкөлүк атайын кызматтардын чалгындоо жана диверсиялык иштерин аныктоо, болтурбоо жана бөгөт коюу боюнча иштерди жүргүзөт. уюмдарга, ошондой эле Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүнө, эгемендигине жана аймактык бүтүндүгүнө мыйзамсыз кол салуулар.

Улуттук коопсуздук органдарынын ишинин укуктук негизи болуп «Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук органдары жөнүндө» 2022-жылдын 5-июлундагы № 57 Мыйзамы саналат.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо жаатындагы координациялоочу аткаруу органы болуп Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитети (мындан ары - КРнын УКМК) саналат, ал учурда чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тармагында мамлекеттик бийлик органдарын камтыган бирдиктүү борборлоштурулган тутумду жетектейт. КРнын УКМКнын чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында чек ара органдарына жана аскерлерине жетекчилик кылуу, ошондой эле алардын ишин уюштуруу, эки тараптуу макулдашуулардын негизинде Кыргыз Республикасынын жана КМШга мүчө-мамлекеттердин мамлекеттик чек арасын коргоо жана коргоо жаатындагы иш-чараларды ишке ашырууну уюштуруу жана улуттук коопсуздукка тышкы коркунучтарды, анын ичинде чек ара зонасында зыянсыздандыруу максатында өз ыйгарым укуктарынын чегинде чалгындоо ишин жүргүзүү негизги милдеттери болуп саналат.

Өзүнө жүктөлгөн милдеттерди аткаруу менен Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитети мамлекеттик чек ара саясатын, чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча программаларды иштеп чыгууга жана ишке ашырууга, мамлекеттик чек араны коргоо боюнча мыйзам актыларын жана башка укуктук документтерди даярдоого катышат. Күч түзүмдөрүнүн ажырагыс бөлүгү болуп, ал чек ара аймагындагы улуттук коопсуздукка коркунучтар жөнүндө маалыматтарды алат жана иштеп чыгат жана аны КРнын Президентине, КРнын Министрлер кабинетине, ошондой эле кызыкдар мамлекеттик органдарга берет.

Мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу жаатында негизги жана кошумча милдеттер КРнын УКМКга жүктөлгөндүгүнө байланыштуу, бардык ыйгарым укуктары шарттуу түрдө төмөнкүдөй багыттарга бөлүнүшү мүмкүн.

Биринчиден, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо жана коопсуздугун камсыздоо боюнча негизги ыйгарым укуктарына төмөнкүлөрдү атасак болот: Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун

камсыздоо чөйрөсүндө кылмыштарды жана укук бузууларды аныктоо, алдын алуу, бөгөт коюу жана аларды жасаган адамдарды кармоо; мамлекеттик чек арада аскердик, чалгындоо, каршы чалгындоо, ыкчам-издөө жана башка иш-чараларды жүргүзүү жана ушул сыяктуу милдеттерди аткаруучу чет мамлекеттердин органдары менен кызматташуу; мамлекет аралык келишимдерди түзүү, мамлекеттик чек араны эл аралык укуктук каттоого жана келишимдик бекемдөөгө катышуу.

Экинчиден, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо боюнча жарандар жана кызмат адамдары менен өз ара аракеттенүү жаатындагы ыйгарым укуктарга мамлекеттик чек араны коргоого жарандарды ыктыярдуу түрдө тартуу жана куралды, атайын каражаттарды, күжүрмөн, атайын жана башка техниканы, физикалык күчтү жана кызматтык иттерди колдонууга уруксат берүү кирет.

Мына ошондуктан, улуттук коопсуздук органдары Кыргыз Республикасынын күч түзүмдөрүнүн курамдык бөлүгү болуп саналат жана аларга берилген ыйгарым укуктардын чегинде инсандын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылат, чет өлкөлүк чалгындоо органдарынын кызматтарына жана уюмдарына чалгындоо жана диверсиялык иштерин аныктоо, болтурбоо жана бөгөт коюу боюнча, ошондой эле Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүнө, эгемендигине жана аймактык бүтүндүгүнө мыйзамдуу кол салууларга каршы иштерди жүргүзөт.

Кыргызстанда чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тармагында негизги милдетти учурда Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы аткарат.

Азыркы мезгилде чек ара кызматы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу доорунда жүрүп жаткан пайда болуу жана өнүгүү процесстерин баштан кечирүүдө. Дүйнөдөгү саясий, экономикалык жана аскердик абал өзгөргөн сайын мамлекетибиздин чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча принципалдуу жаңы милдеттердин келип чыгышы Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ишине жана түзүмүнө, мамлекеттик

чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы ыйгарым укуктарына олуттуу өзгөртүүлөрдү киргизүү учурдун талабы. Ошондуктан, Кыргыз Республикасын өнүктүрүү үчүн дүйнөлүк саясий, экономикалык жана аскердик шарттарга жооп берген Кыргыз Республикасынын жаңы чек ара кызматын түзүүнүн объективдүү зарылчылыгы келип чыкты.

Мамлекеттик чек аранын коопсуздугун камсыз кылуу, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 19-январындагы № 8 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө жобого» ылайык чек ара кызматы тарабынан ишке ашырылат [101]. Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыз кылуу боюнча, чек ара көзөмөлүн жүзөгө ашыруу, мамлекеттик чек аранын режимин бузуулардын, эгемендүүлүккө жана аймактык бүтүндүгүнө кол салуулардын алдын алуу жана бөгөт коюу үчүн түзүлгөн аткаруу бийлигинин тутумундагы бирдиктүү мамлекеттик орган болуп саналат.

Чек ара кызматы аскердик коопсуздукту жана мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоочу, чек араны көзөмөлдөөнү, чалгындоо, каршы чалгындоо, оперативдүү-иликтөө иш-чараларын жана мамлекеттик чек араны бузуу жана ага байланыштуу кылмыштар боюнча иштерди иликтөөнүн бирдиктүү борборлоштурулган тутуму.

Чек ара кызматы өз ишинде Кыргыз Республикасынын Конституциясын, «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө», Кыргыз Республикасынын мыйзамын, «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын, «Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын, «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө жобо» жана башка мыйзамдарды, Кыргыз Республикасынын Президенттин жана Министрлер кабинетинин ченемдик укуктук актыларын, Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдерин жетекчиликке алат. Кыргыз Республикасынын чек ара

кызматынын иши мыйзамдарды так жана туура аткаруунун, жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин урматтоонун, командалык биримдиктин, мамлекеттик органдар, коомдук бирикмелер жана эмгек жамааттары менен өз ара аракеттенүүнүн негизинде түзүлөт.

Мамлекеттин стратегиялык багыттарынын бири катары курамында атайын аскерлер бар чек ара кызматын атайын мамлекеттик кызмат катары куруу жолу тандалды. Ошентип, аны куруу тарыхый тажрыйбаны, калыптанып калган кырдаалды жана өлкөнүн экономикасынын мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен чек араны коргоонун эң оптималдуу жолдорун издөө жолу менен ишке ашырылган. Мына ошондуктан, Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын пайда болуу жана өнүгүү тарыхына кыскача талдоо жүргүзсөк туура болот деп ойлойбуз.

Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматын түзүү боюнча масштабдуу иштин башаты болуп «Кыргыз Республикасынын чек ара кызматын түзүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин 1999-жылдын 28-майындагы ПЖ-№131 Жарлыгы болду [102]. Мамлекет башчысы бул документке кол койгондон кийин Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы өз ыйгарым укуктарын кыйла кеңейтип, укуктук статусу жогорулап, Кыргыз мамлекетинин чек ара саясатынын жоболорун ишке ашыруу боюнча аткаруу бийлик органдарынын күч-аракетин бириктирүүдөгү ролу жогорулады. Бул табигый көрүнүш жана мамлекеттин аймактык бүтүндүгү, көз карандысыздыгы, коопсуздугу сакталгандан бери мамлекеттик кызыкчылыктардын негизинде Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ролу кыйла жогорулашы керек эле.

Аталган жарлыка ылайык Чек ара кызматы мамлекеттик чек арасын коргоо милдеттери менен Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлигинин Чек ара кызматынын башкы башкармалыгы жана чек ара көзөмөлүн ишке ашыруу милдети менен Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук министрлигинин Чек ара көзөмөлүнүн башкы башкармалыгы болуп түзүлгөн. Бул жарлыктын негизинде Кыргыз Республикасынын Чек ара

кызматынын укуктук макамы жогорулап, мамлекетибиздин чек ара саясатынын ишке ашыруу боюнча аткаруу бийлик органдарынын аракеттерин бириктирүүдөгү ролу жогорулаган.

2002-жылдын 31-августунда Коргоо министрлигинин Чек ара башкы башкармалыгы менен Улуттук коопсуздук министрлигинин Чек ара көзөмөлү башкы башкармалыгынын бириктирилишинин натыйжасында Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматы расмий түрдө борборлоштурулган аткаруу бийлиги органы катары түзүлгөн.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2005-жылдын 23-майындагы №183 «Кыргыз Республикасынын коопсуздук тармагындагы мамлекеттик башкарууну жакшыртуу боюнча чаралар жөнүндө» Жарлыгына ылайык Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук кызматынын Чек ара аскерлери болуп өзгөртүлгөн [103].

2006-жылдын 22-майындагы №270 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо чөйрөсүндө мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен Чек ара аскерлери Улуттук коопсуздук кызматынын карамагынан чыгарылып, өз алдынча аткаруу бийлигинин органы болуп Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик чек ара кызматы болуп 2012-жылдын 4-сентябрына чейин Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу өз алдынча мамлекеттик кызмат органы катары туруктуу түзүлгөн.

2012-жылдын 10-декабрында №814 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматынын маселелери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун негизинде Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматы жөнүндө жобо бекитилген. Аталган жобого ылайык, мамлекеттик чек ара кызматы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара саясатын, мамлекеттик чек араны жана өлкөнүн эгемендүүлүгүнө жана аймактык бүтүндүгүнө кол салуулардан

коргоону ишке ашырган аткаруу бийлигинин бирден бир мамлекеттик органы болуп түзүлгөн.

Учурда Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын институционалдык жана функционалдык ролун талдоо чек ара кызматынын улуттук коопсуздукту камсыз кылуу тармагындагы мамлекеттик саясатынын куралы катары ордун жана ролун кеңейтүүнү сунуштайт. Ыкчам кызматтын ишинин формаларына жана ыкмаларына жаңы мамиле кылуу чек ара кызматынын түзүмүн адекваттуу өзгөртүүнү талап кылды, мында учурдагы кырдаалды жана анын өнүгүү тенденциясын эске алуу менен сапаттык параметрлерге басым жасоо өзгөчө мааниге ээ болду. Ошондуктан мамлекеттик чек араны кайтаруу тутумун өркүндөтүү, эл аралык кылмыштуу топтордун кирүү коркунучуна каршы туруу, чектеш мамлекеттерден Кыргыз Республикасынын аймагына жүктөрдүн жана товарлардын, баңгизат каражаттарынын жана куралдын мыйзамсыз алып келинишине каршы күрөшүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу максатында 2021-жылдын 19-январындагы №8 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун негизинде мамлекеттик чек ара кызматы Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин курамына өткөрүлдү [104].

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы мамлекеттик чек араны кайтаруу, чек ара коопсуздугун камсыздоого катышуу жана өлкөдө мамлекеттик чек ара саясатын жүзөгө ашырууга жооптуу жана ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын бири болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы өз ишинде Кыргыз Республикасынын Конституциясын, Кыргыз Республикасынын мыйзам актыларын, өлкөнүн Президентинин жарлыктарын жана буйруктарын, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин токтомдорун, мамлекеттик чек арасын коргоо чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу эл

аралык укуктун жана Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдеринин ченемдерди жана принциптерди жетекчиликке алат.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын кайтаруу мамлекеттик чек араны коргоонун ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана чек ара аймагынын чегинде Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын органдары жана аскерлери тарабынан жүзөгө ашырылат.

Мамлекеттик чек араны коргоо жана кайтаруу боюнча милдеттерди чечүү үчүн Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматына 2021-жылдын 19-январындагы №8 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» жободо бекитилген административдик-укуктук, ыкчам аракет жана маалыматтык иш чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктар ыйгарылган. Бул жобо Чек ара кызматына төмөнкүдөй милдеттерди жана функцияларды жүктөйт: мамлекеттик чек араны, анын аймактык бүтүндүгүн жана экономикалык кызыкчылыктарын кайтаруу жана коргоо; чек арага чектеш аймакта жана чек ара тилкесинде жарандарды, жаратылыш ресурстарын жана айлана-чөйрөнү коргоодо, Кыргыз Республикасынын миграциялык мыйзамдарын сактоодо Кыргыз Республикасынын укук коргоо, жаратылышты коргоо органдарына көмөктөшүү; мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында чек ара көзөмөлүн жүзөгө ашыруу; мамлекеттик чек ара жөнүндө улуттук мыйзамдардын сакталышын жана мамлекеттик чек ара режими маселелери боюнча Кыргызстандын эл аралык келишимдеринен жана макулдашууларынан келип чыккан милдеттенмелерди аткарууну камсыз кылуу; Мамлекеттик чек арада Кыргыз Республикасынын коргонуу жана коопсуздук маселелерин чечүүгө катышуу; террористтердин Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын кесип өтүү аракеттерине, ошондой эле мамлекеттик чек ара аркылуу жарылуучу, уулуу, баңги жана психотроптук заттарды, радиоактивдүү, химиялык жана бактериологиялык материалдарды, курал-жарактарды, ок-дарылар, мүлк жана террордук

кылмыштарды жасоо үчүн колдонулушу мүмкүн болгон башка буюмдарды мыйзамсыз алып өтүүнү болтурбоо, аныктоо жана бөгөт коюу боюнча чараларды колдонуу; Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында террористтерди же террористтик топторду аныктоо, кармоо жана жок кылуу ж.б. милдеттерди жана функцияларды аткарат.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын 2023-жылдын 5 айындагы кызматтык жана күжүрмөн ишинин жыйынтыгына таянсак мамлекеттик чек араны бузгандыгы үчүн кармалгандардын жалпы саны 51 адамды түзгөн, анын ичинде мамлекеттик чек ара режимин бузган учурда 11 адам кармалган. Ал эми чек ара режимин бузгандардын жалпы саны 27 түзгөн. Анадан сырткары, чек ара кызматы тарабынан кармалган мыйзамсыз курал-жарак, ок-дарыларды алып өтүү боюнча 5 факт катталган. Анын ичинде куралдар 5 шт, ок-дарылар 82 шт. Аткезчилик боюнча 23 факт катталып, жалпы сумма 14 102 210 сом мамлекеттик бюджетке кайтарылган. Мамлекеттик чек арадагы окуялардын жалпы саны 8 түзүп, кыргыз-тажик чек арасында 5, кыргыз-өзбек чек арасында 3 окуя катталган. Мамлекеттик чек арадан өтүүгө уруксат берилген адамдар, бардыгы 4 861 511 адамды түзгөн. Анын ичинде Кыргыз Республикасынан 2 518 547 адам чек арадан өтсө, Кыргыз Республикасынын аймагына 2 498 539 адам кирген. Ошондой эле, мамлекеттик чек арадан өткөн транспорт каражаттары, алардын бардыгы 350 834 болсо, анын ичинде 173 890 транспорт каражаттары Кыргызстандын аймагынан сыртка чыгарылса, 176 944 транспорт каражаттары Кыргыз Республикасынын аймагына кирген [105].

Жобого ылайык, чек ара кызматын УКМКнын төрагасынын сунуштамасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан кызматка дайындалуучу жана кызматтан бошотулуучу УКМКнын төрагасынын биринчи орун басары болуп саналган директор жетектейт.

Чек ара кызматынын директорунун үч орун басары, анын ичинен бирөөсү Башкы штабдын башчысы болуп саналган биринчи орун басары бар.

Директордун биринчи орун басары - Башкы штабдын башчысы УМККнын төрагасынын сунуштамасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан кызматка дайындалат жана кызматтан бошотулат. Ал эми, башка орун басарлары Чек ара кызматынын директорунун сунуштамасы боюнча УМККнын төрагасы тарабынан кызматка дайындалат жана кызматтан бошотулат.

Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы Ички иштер министрлиги, Мамлекеттик бажы кызматы ж.б. мамлекеттик органдар жана административдик ведомстволор менен өз ара аракеттенүүсү жана аракеттерин координациялоо чек ара көзөмөлүнүн бүткүл тутумунун натыйжалуулугунун негизги кепилдиги болуп саналат.

Кыргызстандын чек ара коопсуздугу – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын жана чек ара аймагын, жеке адамдын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын чек ара зонасында тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун абалы. Кыргызстандын чек ара коопсуздугунун негизги максаты - мамлекеттик чек арада жана ага чектеш чек ара аймагында өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу болуп саналат.

Чек ара кызматын өнүктүрүү үчүн Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети тарабынан белгиленген мамлекеттик чек ара программаларын чек ара кызматы тарабынан ишке ашырылышы, чек ара кызматын аскердик жана аскердик эмес түзүмдөрүн түзүүгө, материалдык, аскердик-техникалык жактан камсыздоого, мамлекеттик чек арасында чек ара инфраструктурасын жана башкаруунун техникалык каражаттарын өнүктүрүү керек. Мындан тышкары, Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы Борбордук Азия мамлекеттери менен чек араларды кайтарууну жана коргоону уюштуруу, чек ара кызматынын органдары жана аскерлери үчүн кадрларды даярдоо тутумун түзүү шарт.

Учурда чек ара кызматын жалаң аскердик ведомстводон принципиалдуу жаңы түзүмдүк компоненттерге ээ болгон көп профилдүү чек араны көзөмөлдөө, чалгындоо, контрчалгындоо жана ыкчам-издөө иштерин

жүргүзүүчү орган катары атайын мамлекеттик кызматка айлантышыбыз керек. Албетте, бул чоң жетишкендик болуп эсептелбейт. Анткени чек ара кызматынын кечиктирилгис муктаждыктарын каржылоонун ачык эле жетишсиздиги негизги себеп болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу жаатындагы укуктук жана институционалдык реформаны жалпысынан коопсуздук секторунда пландалып жаткан түзүмдүк өзгөрүүлөрдөн бөлүүгө мүмкүн эмес. Бүгүнкү күндө мамлекеттик чек араларды комплекстүү тескеген мамлекеттик органдардын бирдиктүү тутуму жок. Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясына ылайык мамлекеттик чек аранын эл аралык-укуктук таризделип бүтпөгөндүгү сырткы коркунуч болуп саналат. Концепцияда айтылгандай «дүйнөлүк алдыңкы державалардын жана аймактагы аскердик-саясий блоктордун ортосундагы каршылыктын күчөшү жогорку террористтик активдүүлүк зоналарында аскердик-саясий абалдын кескин өзгөрүп тургандыгына байланыштуу эл аралык террористтик, экстремисттик уюмдардын бүлүндүргүч диний агымдардын өлкөгө тоскоолдуксуз киришине мүмкүндүк берет»[106]. Ошондуктан мамлекет мындай терс көрүнүштөргө бөгөт коюу үчүн катуу чараларды көрүшү зарыл. Анткени, чек ара жаатындагы мыйзамдарды талдоо мамлекеттик чек араны коргоонун эскирген укуктук тутуму бул тармактагы эл аралык стандарттар менен заманбап талаптарга ылайык келбейт деп тыянак чыгарууга мүмкүнчүлүк берет.

Учурда, Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын коркунучтарга каршы туруу мүмкүнчүлүгү жетишсиз. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы учурда 70% жакын ишенимдүүлүк менен мамлекеттин саясий коопсуздугунун тышкы аспектилерин гана камсыз кылууга жөндөмдүү.

Эми Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо жаатындагы мамлекеттик органдардын ишин координациялоо маселелерин талдап көрөлү. Бул өтө маанилүү, анткени учурда чек ара коопсуздугун

камсыз кылууда Кыргыз Республикасынын бир нече министрликтери жана ведомстволору иш алып барып жатат.

Мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу тармагындагы координациялоо Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашырууну камсыз кылуучу бардык министрликтердин, административдик ведомстволордун максаттарын, пландарын, ишинин мазмунун жана формасын, ресурстук потенциалын макулдашуудан турат.

Ошондуктан, мамлекетте чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын аракеттерин координациялоону бир катар баскычтарга бөлүп карасак болот.

Биринчиден, чек ара кызматынын аракеттерин мамлекеттер аралык координациялоо негизги орунду ээлерин белгилей кетүү абзел. Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы коңшу мамлекеттердин чек ара органдары, чектеш мамлекеттердин иммиграция жана бажы кызматтары, кызыкдар эл аралык уюмдар менен аракеттерин координациялоону камсыз кылат. Демек, чек ара кызматы коңшу мамлекеттер менен мамлекеттик чек араларды биргелешип коргоо жана коопсуздукту камсыз кылуу деп түшүнсөк болот.

Экинчиден, чек ара кызматынын аракеттерин ведомстволор аралык координациялоо. Бул багытта Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын ишмердүүлүгүн Ички иштер министрлиги, Коргоо министрлиги, Тышкы иштер министрлиги, Мамлекеттик бажы кызматы, Өзгөчө кырдаалдар министрлиги ж.б. административдик ведомстволор менен координациялоого багытталган. Алардын күч-аракетин мамлекеттик чек араларда жана чек арага жакын аймактарда бирдиктүү улуттук коопсуздук тутумунун алкагында камсыз кылуу зарылчылыгы теориялык жактан шексиз.

Үчүнчүдөн, чек ара кызматынын аракеттерин жергиликтүү бийлик органдары менен координациялоо. Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын иш-аракеттерин шаардык, райондук жана айылдык жергиликтүү

өз алдынча башкаруу органдары жана башка мамлекеттик жергиликтүү бийлик органдары менен координациялоо.

Кээ бир окмуштуулар Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматын ведомстволук, анын Коргоо министрлигинен, Куралдуу Күчтөрдүн Башкы штабынан, Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинен көз карандысыз болуп, чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагында өз алдынча мамлекеттик орган болушу керек деген сунуштарды белгилеп келишет.

Мамлекеттик чек ара эл аралык укуктук, экономикалык, бажылык, саясий, иммиграциялык, экологиялык, чек ара жана башка чаралардын жана мамилелердин комплекстүү жыйындысы экендигин түшүнүү зарыл. Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын координациялоо процессиндеги орду биринчи кезекте анын кесиптик максаты, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын жана чек арага чектеш аймактарды коргоо боюнча иш-аракетинин ажырагыс жана үзүндү эмес мүнөзү менен аныкталат.

Кыргыз Республикасынын Президентинин мамлекеттик чек арада бирдиктүү чек ара көзөмөлүнүн тутумун түзүү зарылчылыгы жөнүндө пикири менен макул болбой коюуга болбойт, ага бажы, фитосанитардык, ветеринардык, миграциялык жана чек ара көзөмөлү кирүүгө тийиш.

Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын координациялоочу ролу Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлик органдарынын ишин жалпы мамилелерге жана принциптерге алып келүүгө, ошондой эле биздин мамлекеттин учурдагы мүмкүнчүлүктөрү менен реалдуу керектөөлөрдүн негиздөөсүн жана акылга сыярлык айкалышын камсыз кылууга тийиш. Бул жобону ишке ашыруу ар кандай татаалдыктагы бир катар көйгөйлөрдү камтыйт. Атап айтканда, өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун бирдиктүү жалпы улуттук тутумунун алкагында бардык кызыкдар министрликтердин жана ведомстволордун күч-аракетин бириктирүү маселеси турат.

Биринчиси, Кыргыз Республикасынын чек ара кызматын кесипкөй адистердин кызматы катары түзүү. Экинчиси — офицерлердин жана

солдаттардын турмуш-тиричилик шарттарын натыйжалуу жакшыртуу. Үчүнчүсү – чек ара коопсуздугун камсыздоодо эң акыркы технологиялык коргоо каражаттары менен камсыздоо. Мындай шарттарда Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы тарабынан өзүнүн негизги функциясын мамлекеттик чек араны кайтарууну жана коопсуздукту камсыз кылууну аткаруу натыйжалуу болот.

Андан сырткары, Кыргызстандын мамлекеттик чек араларында өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу маселелерин чечүүгө, чек ара, бажы, миграция органдарынын ортосундагы иштеги карама-каршылыктарды жана кайталанмачылыктарды жоюуга катышкан мамлекеттик органдарынын иши үчүн тиешелүү ченемдик укуктук базаны түзүү кечиктирилгис болуп саналат.

Чек араны көзөмөлдөө органдары өз алдынча аймактык чек ара көзөмөл структураларына түзүлүшү керек. Мамлекеттик чек араны коргоонун жана коопсуздукту камсыз кылуунун жалпы системасында алардын ролун жогорулатууну камсыз кылуу зарыл. Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ишинин маанилүү багыттарынын бири мамлекеттик чек арада бирдиктүү контролдук системасынын укуктук негиздерин калыптандыруу болууга тийиш.

Бүгүнкү күндө чек ара көзөмөлү органдары мамлекеттик чек ара аркылуу адамдарды, транспорт каражаттарын, товарларды жана товарларды өткөрүүдө көптөгөн ар кандай ченемдик укуктук актыларды жетекчиликке алышат. Аларды толук көлөмдө ишке ашыруу үчүн ведомстволор аралык ченемдик-укуктук база иштелип чыга элек.

Бирдиктүү ченемдик документтер Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында бирдиктүү контролдук тутумун калыптандыруу үчүн укуктук негизди түзөт жана мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында контролдун ар кандай түрлөрүн уюштуруу жана ишке ашыруу боюнча өлкөнүн аткаруу бийлик органдарынын иш-аракеттерин тартипке келтирет.

Ошондуктан жакынкы келечекте чек ара көзөмөлүнүн органдарынын негизги күч-аракети бажы, миграция жана башка органдар менен биргеликте мамлекеттик чек араны жана режимди бузуучуларды өз убагында аныктоо жана бөгөт коюу боюнча милдеттерди чечүүнү камсыз кылууга багытталууга тийиш.

Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын бүгүнкү жана келечектеги милдети – биринчиден, мамлекетибиз жана элибиз тарабынан өлкөнүн чек арадагы коопсуздугун камсыз кылуучу түзүм катары кабыл алынуучу өзгөчө мамлекеттик кызматтын имиджин калыптандыруу, экинчиден, кошуна мамлекеттердин чек ара кызматтары менен мамлекеттер аралык кызматташуунун эң маанилүү компоненти болмок. Бул милдеттерди чечүү Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо механизмдин өркүндөтүүнүн дагы бир кадамы болот.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо механизмдин өркүндөтүүнүн жолдору жана каражаттары өлкөнүн чек ара саясатынын негизги милдеттери менен аныкталат. Белгилүү бир милдеттерди биринчи кезекте коюу мамлекет башынан өткөргөн тарыхый мезгилдин өзгөчөлүктөрүнө жараша болот. Бүгүнкү күндө ар тараптуу экономикалык кризис учурунда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында коопсуздукту камсыз кылуу биринчи кезекте өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнүн муктаждыктары менен аныкталууга тийиш.

Кыргызстандын мамлекеттик чек арасын коргоонун жаңыдан түзүлүп жаткан укуктук тутумунун азыркы шартында Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ролун күчөтүү, ага мамлекеттик чек араны коргоо боюнча бардык ишти жөнгө салуучу аткаруу бийлигинин статусун берүү максатка ылайыктуу көрүнөт. Бул максаттар үчүн, автордун айтымында, Кыргыз Республикасынын чек ара кызматын өз алдынча, көзкарандысыз Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча мамлекеттик комитетине кайра түзүү зарыл. Мындай мамлекеттик орган, биздин оюбузча, бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын чек ара

кызматынын ишмердүүлүгүнүн функционалдык багытын эң айкын чагылдырат. Анын үстүнө бул сунушталып жаткан түзүмдөн көрүнүп тургандай, ал Кыргыз Республикасынын чек ара кызматына жүктөлгөн милдеттер менен бирге дайыма өзгөрүп турушу мүмкүн.

Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын спецификалык түзүмү жана курамы өлкө алдында турган чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы реалдуу көйгөйлөрдү чечүү зарылчылыгынан көз каранды.

Ошондуктан, Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлик органдарынын компетенциясынын теориялык негиздерин жана мамлекеттик чек арасын коргоо жаатындагы чек ара кызматынын компетенциясынын мазмунун талдоонун негизинде айрым тыянактарды чыгарууга болот:

1. Учурда аткаруу бийлигинин компетенциясы термининин жалпы кабыл алынган илимий аныктамасы жок. Бул укук феноменин кароонун ар кандай жолдору андан ары теориялык иштеп чыгууну талап кылат, бул мыйзам чыгаруучуга аткаруу бийлик органдарына алардын ишмердүүлүк чөйрөлөрүндөгү компетенциясынын чегин так жана туура аныктоого мүмкүндүк бербейт. Ошондуктан, чек ара кызматынын компетенциясын бул органдын мыйзамдарда жана башка мыйзам актыларында белгиленген ыйгарым укуктарынын, милдеттеринин жана функцияларынын жыйындысы катары анын компетенциясынын чөйрөсүнө карата аныктоо сунушталууда.

2. Мамлекеттик чек араны коргоо жаатындагы чек ара кызматынын компетенциясы татаал укуктук көрүнүш, ал милдеттерди жана функцияларды аткаруу боюнча чек ара кызматына берилген мыйзам менен бекитилген ыйгарым укуктардын жыйындысы болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын координациялоочу ролу Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлик органдарынын ишин жалпы мамилелерге жана принциптерге алып келүүгө, ошондой эле биздин мамлекеттин учурдагы мүмкүнчүлүктөрү менен реалдуу керектөөлөрдүн негиздөөсүн жана акылга сыярлык айкалышын камсыз кылууга тийиш. Бул жобону ишке ашыруу ар кандай татаалдыктагы бир катар көйгөйлөрдү камтыйт. Атап айтканда, өлкөнүн чек

ара коопсуздугун камсыз кылуунун бирдиктүү жалпы улуттук системасынын алкагында бардык кызыкдар министрликтердин жана ведомстволордун күч-аракетин бириктирүү маселеси турат.

3.2. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктары.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо жана коопсуздугун камсыздоо боюнча мамлекеттик органдарынын өз ара аракеттенүүнүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз кылып жатып, чек араны коргоо чөйрөсүндөгү мамлекеттик механизмдин тутумуна жана түзүмүнө тиешелүү маселелерге токтолбой коюуга болбойт. Мамлекеттин механизми – бул мамлекеттик органдардын тутуму, анын жардамы менен мамлекеттик бийлик жүзөгө ашырылат, негизги функциялар аткарылат, анын өнүгүүсүнүн ар кандай этаптарында мамлекеттин алдында турган максаттар жана милдеттер ишке ашат. Механизм ар кандай мамлекеттин эң маанилүү компоненти болуп саналат. Профессор В.Н. Хропанюктун пикиринде, «мамлекеттик механизмдин мазмуну мамлекеттик органдар менен аларга баш ийген ишканалар менен мекемелердин ортосундагы эки тараптуу байланыштардан турат. Алардын ортосундагы мамиле «бийлик-баш ийүү», «жетекчи жана жетектөө» принцибинде курулган» деп адилеттүү белгилейт [107.57-б.]. Өз компетенциясынын чегинде мамлекеттик бийликти жүзөгө ашыруучу жана мамлекеттик жетекчиликтин функцияларын аткарган мамлекеттик органдардын өзгөчө ролу жана мааниси алардын мамлекеттик механизмдеги өзгөчө ордун аныктайт.

Окумуштуу У.О. Аманалиевдин пикиринде «Мамлекеттин органы – мамлекеттин функцияларын жана милдеттерин аткаруу үчүн материалдык-техникалык мүмкүнчүлүктөрү бар мамлекеттик кызматчылардын командасынан турат» деп адилеттүү белгилейт [108.271-б.]. Демек, мамлекеттик орган мамлекеттик механизмдин ажырагыс жана ошол эле учурда уюштуруу жагынан өзүнчө өз алдынча бөлүгү болуп саналат.

Мамлекеттик механизмдин түзүлүшү жана иштеши анын ички түзүлүшүнүн, мүнөзүнүн, ишинин формаларынын жана методдорунун эң маанилүү белгилерин алдын ала аныктаган объективдүү жана субъективдүү факторлорго негизделет, бул анын ар түрдүү компоненттеринин бирдиктүү

системага кошулуусуна олуттуу көмөк көрсөтөт. Ар кандай мамлекеттин механизми – бул анын айрым органдарынын механикалык байланышы эмес, алардын так уюшулган, катуу иреттелген интегралдык системасы. Бул системага кирген мамлекеттик органдар аларга берилген чөйрөдө берилген ыйгарым укуктарды жана функцияларды ишке ашыруу менен, алардын нормалдуу иштешине жана бардык зарыл иш-чараларды так аткаруусуна мүмкүндүк берет.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоо механизмдин түзүмү деп анын ички түзүмү, курамдык звенолорду жайгаштыруу тартиби жана алардын өз ара байланышы түшүнүлөт деп эсептейбиз. Түзүм ар дайым мамлекеттик механизм эмнеден тураарын, анын курамдык бөлүктөрүнүн баш ийгендигин, уюштуруу жана иштөө принциптери кандай экендигин көрсөтүп турат. Мамлекеттик орган – мыйзамга ылайык өзүнүн түзүмүнө ээ болгон, коомдук турмуштун конкреттүү чөйрөсүн башкаруу боюнча катуу аныкталган ыйгарым укуктарга ээ жана бирдиктүү мамлекеттик механизмди түзгөн мамлекеттик механизмдин башка бөлүктөрү менен органикалык түрдө өз ара аракеттенүүчү мамлекеттик аппараттын ажырагыс бөлүгү.

Ар бир мамлекеттик орган мамлекеттик иш-аракеттин так аныкталган түрүн жүзөгө ашыруу максатында мамлекет тарабынан түзүлгөн, тиешелүү компетенцияга ээ болгон жана мамлекеттин уюштуруучулук, материалдык жана мажбурлоочу күчүнө таянган мамлекеттик аппараттын салыштырмалуу өз алдынча, структуралык жактан обочолонгон бирдиги болуп саналат.

Компетенция (лат. *compentio, competo* – жетишем, баш ийем, жакындайм) - мамлекеттик бийликтин субъектинин мамлекеттик органдар тутумундагы ордун аныктоочу мыйзамдуу түрдө белгиленген ыйгарым укуктардын, укуктардын жана милдеттердин жыйындысы [108.238-б.]. Жогорудагы аныктамага таянып, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында коопсуздукту камсыз кылуу тармагында мамлекеттик органдар жана алардын кызмат адамдары берилген компетенциянын чегинде чек ара

саясатынын негизги багыттарын ишке ашырууда иштин белгилүү бир түрүн жүзөгө ашыруу үчүн аларга берилген укуктарды ишке ашырат деп тыянак чыгарууга болот. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тармагындагы мамлекеттик бийлик органдарынын компетенциясы ыйгарым укуктардын чөйрөсүнөн, башкача айтканда, аларга жүктөлгөн укуктардан жана милдеттерден турат. Башкаруу илиминде ыйгарым укуктар тиешелүү мыйзамдарда каралган башкаруу функцияларын жүзөгө ашыруучу мамлекеттик органдын компетенциясынын жана макамынын ажырагыс бөлүгү катары каралат.

Кыргызстанда мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо жана анын иштөө режимин камсыз кылуу жаатында негиздүү, максатка ылайыктуу, компетенттүү жетекчиликти камсыз кылуу, мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын чек аранын негизги багыттарын ишке ашыруу маселелерин кароого жана чечүүгө ыйгарым укуктуу чөйрөсү аныкталды. Азыркы учурда, Конституцияга ылайык улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы мамлекеттик башкаруу мамлекеттик бийликтин жогорку органдары, ошондой эле алар тарабынан түзүлгөн аткаруу бийлигинин органдары тарабынан жүзөгө ашырылат. Мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу коопсуздук тутумунун жана мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. 2015-жылдын 16-майындагы №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамдын жоболоруна ылайык, мамлекеттик чек араны коргоо мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын координацияланган иш-аракеттеринен турат, алар өздөрүнүн ыйгарым укуктарынын чегинде саясий, уюштуруучулук, укуктук, дипломатиялык, экономикалык, коргонуу, чек ара, чалгындоо, каршы чалгындоо, оперативдүү-издөө, бажы, экологиялык, санитардык-эпидемиологиялык, экологиялык жана башка чараларды камтыйт.

Азыркы учурда мыйзамдарга ылайык өкүлчүлүктүү жана аткаруу бийлигинин органдары мамлекеттик чек араны коргоо жаатында жалпы жетекчиликти жүзөгө ашырат жана мамлекеттик чек ара саясатынын негизги багыттарын аныктайт.

Чек ара кызматынын алдында турган мурунку параграфта каралган милдеттер анын мамлекеттик чек араларын коргоо жана чек ара коопсуздугун камсыздоо жаатындагы негизги ыйгарым укуктарын аныктайт, ошондой эле башка мамлекеттик органдардын чек араны коргоо жаатындагы ыйгарым укуктарын аныктоо үчүн колдонмо болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Конституциясында, Кыргыз Республикасынын «Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Мыйзамында, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» Жободо мамлекеттик органдар тарабынан ишке ашырылып жаткан чек ара саясаты Кыргызстандын эгемендүү эркинин билдирүүсү болуп саналаарын так аныктайт.

Мамлекеттик органдардын чек ара коопсуздугун камсыздоо тармагындагы ыйгарым укуктарын карап көрөлү. Мамлекеттик чек араны коргоо жаатындагы чек ара аскерлеринин ыйгарым укуктарынын чөйрөсүн жөнгө салуучу мыйзамдарды талдоо алардын конкреттүү мамлекеттик аскердик уюм катары калыптануу жана өнүгүү этаптарына карата алар жалпысынан өзгөргөндүгүн көрсөтөт. Өзгөртүүлөр аларга Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо жаатындагы функциялардын жана ыйгарым укуктардын кеңири спектрин берүүгө багытталган.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу саясатын калыптандырууда жана ишке ашырууда Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык мамлекет башчысы болуп саналган жана эл менен мамлекеттик бийликтин биримдигин көрсөткөн Президент маанилүү роль ойнойт.

Кыргыз Республикасынын Президенти 2021-жылдын 11-апрелинде кабыл алынып, ушул эле жылдын 5-майында күчүнө кирген Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 66-беренесине ылайык мамлекет башчысы, жогорку кызмат адамы жана Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигин жетектейт. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 70-беренесинин 8-пунктуна ылайык Кыргыз Республикасынын Коопсуздук Кеңешин түзүп, аны жетектөө менен улуттук коопсуздукту камсыз кылуучу органдарга жалпы жетекчиликти жүзөгө ашырат жана улуттук коопсуздукту камсыз кылуу боюнча аракеттерге уруксат берет [109]. Президент мыйзамдарга ылайык улуттук коопсуздукту камсыз кылуу боюнча ведомствого караштуу органдарды жана күчтөрдү түзөт жана улуттук коопсуздук маселелери боюнча билдирүүлөрдү жана кайрылууларды жасайт. Андан сырткары, улуттук коопсуздук маселелери жана өлкөдөгү абал жана мамлекеттин ички жана тышкы саясатынын негизги багыттары боюнча кыргыз элине, Жогорку Кеңешке, Элдик Курултайга жыл сайын кайрылуу жасайт. Мындан тышкары, Кыргыз Республикасынын Президенти аткаруу бийлик органдарынын чек араны коргоо жана коопсуздугун камсыздоо маселелери боюнча ишин координациялоону уюштуруунун жалпы маселелерин чечет. Андан сырткары, 2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамынын 29-беренесине ылайык Президент мамлекеттик чек ара маселелери боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт жана эл аралык келишимдерге кол коёт, мамлекеттик чек араны кайтаруу чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын жетекчисин кызмат ордуна дайындайт жана кызмат ордунан бошотот жана мыйзамдарда аныкталган башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат.

Кыргыз Республикасынын Президенти өзүнүн конституциялык ыйгарым укуктарынын чегинде улуттук коопсуздукту камсыз кылуучу органдарды жана күчтөрдү башкарат, ар кандай чөйрөлөрдө, анын ичинде мамлекеттик чек араны коргоо тармагында коопсуздукту камсыз кылуу

боюнча иш-аракеттерге ыйгарым укук берет, органдарды жана коопсуздукту кайра түзөт жана жокко чыгарат. Буга ылайык, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 70-беренесине ылайык, 2021-жылдын 24-августунун ПЖ №348 «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешинин айрым маселелери жөнүндө» жарлыгы менен Президент коопсуздук кеңешин түзүп, анын курамын бекиткен [110].

Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумунун ишке ашырууга түздөн-түз жетекчилик кылган, демек, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумуна маанилүү таасир этүүчү жумушчу орган болуп **Кыргыз Республикасынын Коопсуздук Кеңеши саналат**. 2017-жылдын 17-июнунда №107 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңеши жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 4-беренесине ылайык коопсуздук кеңеши улуттук коопсуздукту камсыз кылуу жаатындагы Кыргыз Республикасынын Президентине сунуштарды жана чечимдердин долбоорлорун даярдоону, ушул чөйрөдөгү чечимдердин аткаруу бийлигинин органдары тарабынан аткарылышын контролдоону жүзөгө ашырат [111]. Биздин оюбузча, Президенттин конституциялык ыйгарым укуктарын жана улуттук коопсуздуктун учурдагы абалын талдоо Президенттин Кыргызстандын элине улуттук коопсуздуктун стратегиясы боюнча жылдык кайрылуусу жөнүндө мамлекет башчысынын ыйгарым укуктарын толуктоо зарылдыгын көрсөтүп турат.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши өкүлчүлүктүү жана мыйзам чыгаруу органы болуп саналат, ал башка нерселер менен катар өлкөнүн чек ара коопсуздугун мыйзамдык жактан камсыз кылуу маселелерин чечет. Бирок, Жогорку Кеңештин улуттук коопсуздукту, анын ичинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы эң маанилүү ыйгарым укуктары, албетте, чек ара коопсуздукка түздөн-түз тиешелүү мыйзамдарды, анын ичинде коргонууга жана коопсуздукка жумшалуучу чыгымдарды аныктоочу бюджетти кабыл алуу болуп саналат. Мисалы, 2015-жылдын 16-майында

кабыл алынган №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамынын 30-беренесине ылайык мамлекеттик чек араны өзгөртүү жөнүндө маселелер боюнча чечимдерди кабыл алат. Мамлекеттик чек араны кайтарууну камсыз кылуу маселелери жана кайтарууга чыгашалар боюнча республикалык бюджетти бекитүү боюнча мыйзамдарды кабыл алат.

Жогорку Кеңеш Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 74-беренесине ылайык Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасына байланышкан маселелерди карайт. Тактап айтканда, мамлекеттик чек араны белгилөө жана өзгөртүү боюнча эл аралык келишимдерди ратификациялайт жана денонсациялайт. Мисалы, 2014-жылдын 24-апрелинде №64 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдери жөнүндө» мыйзамынын 13-беренесине ылайык мамлекеттик чек арасын белгилөөчү жана өзгөртүүчү, башка мамлекеттер менен аймактык делимитациялоо жөнүндө эл аралык келишимдер Жогорку Кеңеш тарабынан ратификацияланууга тийиш [112]. Мыйзам чыгаруу ишинен тышкары, Жогорку Кеңештин Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылууга катышуусунун негизги формасы парламенттик көзөмөл болуп саналат. Анткени, парламент мамлекеттик чек араны кайтаруу чөйрөсүндөгү мыйзамдарынын жана чечимдеринин турмушка ашырылышын контролдойт. Ошентип, комитеттердин же парламенттик фракциялардын демилгеси боюнча жана депутаттардын жалпы санынын көпчүлүк добушу менен кабыл алынган Жогорку Кеңештин чечими боюнча өлкөнүн чек ара коопсуздугуна тиешелүү маселелер боюнча парламенттик териштирүү жүргүзүлүшү мүмкүн.

Бардык мамлекеттик органдар жана кызмат адамдары депутаттык иликтөө жүргүзүүгө зарыл жардам көрсөтүүгө милдеттүү. Жогорку Кеңештин депутатынын же териштирип жаткан депутаттык комиссиянын талабы боюнча алар маселени объективдүү изилдөө үчүн зарыл болгон маалыматтарды жана документтерди эркин берүүгө милдеттүү.

Парламенттик иликтөө жүргүзүп жаткан депутаттарга түшүндүрмө берүүдөн качууга эч кимдин укугу жок.

Аскердик абалды жана өзгөчө абалды киргизүү, согуш жана тынчтык маселелерин чечүү, согуш абалын жарыялоо, Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктарын бекитүү же жокко чыгаруу маселелерин кароо боюнча Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарына өзгөчө токтолгум келет. Анткени, парламент ушул маселелер боюнча, ошондой эле зарыл болгон учурда тынчтыкты жана коопсуздукту сактоо боюнча мамлекеттер аралык келишимдик милдеттенмелерди аткаруу үчүн Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүн анын чегинен тышкары колдонуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө маселелер боюнча чечимдерди кабыл алат.

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети аткаруу бийлигин жүзөгө ашыруучу орган болуп саналат жана улуттук коопсуздугунун концепциясын ишке ашырууну, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатында максаттуу программалардын, пландардын жана директиваларды ишке ашырууну камсыз кылат жана өзүнө баш ийген республикалык, областтык жана райондук аткаруу бийлик органдарынын ишин жетектейт жана координациялайт.

2021-жылдын 11-октябрында кабыл алынган № 122 «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын 13-беренесине [113]. жана 2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамынын 31-беренесине ылайык Министрлер кабинети Кыргыз Республикасынын чек ара саясатын жана мамлекеттик чек араны кайтарууну, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы негизги ыйгарым укуктарды аткарат [114]. Маселен, Министрлер кабинети аталган мыйзамдарга ылайык мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу жаатындагы мамлекеттик саясатты иштеп чыгууга жана ишке ашырууга катышат жана чек ара саясатынын негизги багыттарын ишке ашыруу боюнча өзүнө баш ийген аткаруу бийлигинин органдарынын ишине

жетекчилик кылат. Андан сырткары, чек ара маселелери боюнча эл аралык сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт жана чек ара саясаты чөйрөсүндө берилген ыйгарым укуктарга ылайык ведомстволор аралык келишимдерди түзөт жана чек ара саясатын ишке ашырууда каржылоонун жана материалдык-техникалык камсыздоонун стандарттарын белгилейт.

Андан сырткары, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети коргоо тармагында кеңири ыйгарым укуктарга ээ. 2009-жылдын 24-июлунда №242 кабыл алынган «Коргоо жана Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамында чек арар коопсуздугу маселелери боюнча Министрлер кабинетинин жетиштүү ыйгарым укуктары бекитилген [115]. Ошол эле учурда, биздин оюбузча, бул ыйгарым укуктарды республиканын аткаруу бийлик органдары тарабынан чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чараларды уюштуруу, улуттук коопсуздук күчтөрүн жана органдарын материалдык-техникалык жана башка жактан камсыз кылуу жана контролдоо сыяктуу бир катар жаңы жоболорду киргизүү жолу менен өнүктүрүү максатка ылайыктуу.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук Концепциясына ылайык, башка аткаруу бийлик органдары Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын, Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин улуттук коопсуздукту камсыз кылуу жаатындагы чечимдеринин аткарылышын камсыз кылат. Өлкөдө чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелерин чечүүгө түздөн-түз тиешеси бар негизги министрликтерге жана ведомстволорго Коргоо министрлиги, Ички иштер министрлиги, Өзгөчө кырдаалдар министрлиги, Финансы министрлиги, Экономика жана коммерция министрлиги, Мамлекеттик улуттук коопсуздук комитети кирет. Саламаттык сактоо министрлиги, Юстиция министрлиги ж.б. министрликтер жана административдик ведомстволор коопсуздуктун айрым аспектилерин камсыз кылуу үчүн жооптуу.

Улуттук коопсуздукту камсыз кылуу мамлекеттин жана коомдун бардык элементтеринин улуттук идеяларды ишке ашырууга, улуттук баалуулуктарды жана улуттук кызыкчылыктарды коргоого багытталган негизги милдеттеринин бири болуп саналат. Улуттук коопсуздук органдары Кыргыз Республикасынын коопсуздугуна келтирилген зыяндын алдын алууга багытталган Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин органдары болуп саналат [116.113-б.].

Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук органдарынын бирдиктүү тутумун Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитети (УКМК), областтык башкармалыктары (бөлүмдөрү) жана ведомстволук шаардык жана райондук башкармалыктары, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы, аскердик контрчалгындоо органдары түзөт.

2022-жылдын 5-июлу № 57 «Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 14-беренесине ылайык, бул органдардын иши төмөнкүдөй негизги багыттар боюнча жүзөгө ашырылат [117]: *чалгындоо иши; контрчалгындоо иши; мамлекеттик күзөт; терроризмге каршы аракеттенүү; кылмыштуулук менен күрөшүү; мамлекеттик чек арасын кайтаруу; маалыматтык коопсуздукту камсыз кылууга катышуу.*

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитети чек араны коргоо тутумунун институционалдык өзөгү жана коопсуздук кызматынын чек ара органдарынын борбордук башкаруу органы катары мыйзамдарга ылайык коркунучтар жөнүндө маалыматтарды чогултууну жана иштеп чыгууну уюштурат жана камсыздайт.

Улуттук коопсуздук органдары Кыргыз Республикасынын күч түзүмдөрүнүн курамдык бөлүгү болуп саналат жана аларга берилген ыйгарым укуктардын чегинде инсандын, коомдун жана мамлекеттин

коопсуздугун камсыз кылат, чет элдик чалгындоо органдарынын чалгындоо жана диверсиялык иштерин аныктоо, болтурбоо жана бөгөт коюу боюнча иштерди жүргүзөт. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүнө, эгемендигине жана аймактык бүтүндүгүнө мыйзамдуу кол салууларга каршы аракеттерди жүргүзөт.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлик органдары Чек ара кызматына мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыздоо жаатында көмөк көрсөтөт. Бул максаттар үчүн алар чек ара кызматынын мыйзам чегинде иштеши үчүн зарыл шарттарды түзүүгө көмөк көрсөтөт.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 20-февралындагы N 113 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги жөнүндө» жобого ылайык **Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги** дипломатиялык кызматтын бирдиктүү тутумуна жетекчилик кылуучу жана бирдиктүү тышкы саясатын жүргүзүүчү аткаруу бийлигинин органы болуп саналат [118]. Эл аралык мамилелер чөйрөсүндө башкаруу функцияларын жүзөгө ашыруучу аткаруу органы катары министрлик мамлекеттик чек арасын коргоону тышкы саясий жана эл аралык укуктук камсыздоону жүзөгө ашырат. Анын ичинде, министрлик чек ара кызматынын өкүлдөрү менен бирдикте мамлекеттик чек араны белгилөө жана бекемдөө, мамлекеттик чек ара режимин белгилөө боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт, зарыл болгон документтерди жана материалдарды даярдайт, мамлекеттик чек араны коргоону эл аралык укуктук камсыздоону ишке ашырат, өз компетенциясынын чегинде Кыргызстандын жарандарына, чет өлкөлүк жарандарга жана жарандыгы жок адамдарга Кыргыз Республикасына кирүү жана чыгуу укугуна документтерди түзөт. Андан сырткары, мамлекеттик чек аранын режимин сактоо маселелерин, мамлекеттик чек арадагы чек ара өкүлдөрү же Коргоо министрлиги тарабынан чечилбеген окуяларды чечет.

Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги аба мейкиндигинде жана суу астындагы (чек арадагы дарыялар, көлдөр ж.б. суу объектилери)

чөйрөдө мамлекеттин чек арасын, ошондой эле кургактагы мамлекеттик чек араны коргоого Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүнүн катышуусун камсыз кылат. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 9-мартындагы №84 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги жөнүндө» жобого ылайык Коргоо министрлиги аткаруу бийлигинин коргоо маселелерин тескеген, мамлекеттин эгемендигин, аймактык бүтүндүгүн, конституциялык түзүлүшүн коргоону жана чек ара коопсуздугун камсыздоону жүзөгө ашыруучу мамлекеттик органы болуп эсептелет [119].

Зарыл болгон учурда Коргоо министрлиги өз компетенциясынын чегинде мамлекеттик чек аранын режимин бузуу менен байланышкан окуяларды чечет, мыйзамдардын жана ведомстволор аралык келишимдердин негизинде чек ара органдарына жана УКМКнын Чек ара кызматынын аскерлерине ресурстук, чалгындоо жана башка колдоо көрсөтүүдө жардам көрсөтөт. Андан сырткары, министрлик Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жарандарды чек ара аскерлеринде аскердик кызматка жана аскердик окууга чакыруу боюнча иш-чараларды жүргүзөт.

Коомдук тартипти камсыз кылуу чөйрөсүндө уюштуруучу орган катары *Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлиги* чек ара органдарына чек арага жакын аймактарындагы мыйзамдуулуктун жана тартиптин абалы жөнүндө маалымдайт, ошондой эле мамлекеттик чек арадагы жана эл аралык мүнөздөгү чек ара аймактарындагы коомдук иш-чараларды өткөрүүдө коомдук тартипти камсыз кылат. 1994-жылдын 11-январында кабыл алынган №1360-ХП «Кыргыз Республикасынын ички иштер органдары жөнүндө» мыйзамга ылайык ведомстволор аралык кызматташуунун алкагында министрлик мамлекеттик чек араны коргоо боюнча иш-чараларды жүргүзүүдө, ал аркылуу мыйзамсыз иштерге каршы күрөшүүдө, мамлекеттик чек аранын режимин бузган адамдарды издөөдө, жарандардын укук бузууларынын жагдайларын тактоодо жана текшерүүдө чек ара органдарына көмөк көрсөтөт [120]. Министрликтин ишинин

маанилүү багыты болуп ички аскерлердин жана ички иштер органдарынын мамлекеттик чек арасын коргоого катышуусун камсыз кылуу жана мамлекеттик чек арасынын иштөө режиминин сакталышын көзөмөлдөө саналат. Андан сырткары, министрлик мыйзамдарда каралган учурларда жана тартипте мамлекеттик чек араны коргоодо ички аскерлердин чек ара аскерлери менен өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылат жана өз компетенциясынын чегинде өзгөчө кырдаал киргизилген учурда чек ара аймактарында укук тартибин камсыздайт.

Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматы Чек ара кызматынын менен бирдикте мамлекеттик чек араны кайтарууну жана чек арада коопсуздукту камсыз кылууну ишке ашырат. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2021-жылдын 10-декабрындагы №302 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматы жөнүндө» жобого ылайык Улуттук мамлекеттик коопсуздук комитетинин Чек ара кызматы менен биргеликте аткезчиликке каршы күрөшүү боюнча чараларды иштеп чыгат жана ишке ашырат [121]. Андан сырткары, Бажы кызматы чек ара кызматы жана чек ара аскерлерин мамлекеттик чек арадагы алардын ишине байланышкан маселелер боюнча маалымат менен камсыздоо менен мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында режимди сактоодо чек ара аскерлерине көмөк көрсөтөт. Мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында келип чыккан инциденттерди локалдаштыруу боюнча чек ара аскерлери менен бирдикте чараларды көрөт.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араны коргоо чөйрөсүндөгү мамлекеттик органдарынын тутуму мамлекеттик органдардын, ошондой эле укуктук жөнгө салуунун ушул чөйрөсүндө ыйгарым укуктарга ээ болгон тиешелүү кызмат адамдарынын жыйындысы катары түшүнүлөт. Каралып жаткан параграфта чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруу жаатында башкаруу чечимдерин

кабыл алууга ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын чөйрөсүн аныктайт, ага Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети, Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги, Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги, Кыргыз Республикасынын Ички иштер Министрлиги, мамлекеттик башкаруунун бажы, иммиграция, санитардык-карантиндик, ветеринардык, фитосанитардык, транспорттук жана башка түрлөрүн жүзөгө ашыруучу аткаруу бийлигинин органдары кирет.

Бул органдардын жана кызмат адамдарынын конституциялык-укуктук статусу Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негизинде кабыл алынган жана саясий, экономикалык жана башка кызыкчылыктарды коргоо боюнча милдеттерди толук ишке ашырууну камсыз кылуучу ар кандай юридикалык күчтөгү тиешелүү мамлекеттик ченемдик укуктук актыларда белгиленет.

Мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктарын консолидациялоочу ченемдик укуктук базаны талдоо алардын негизинде органдардын жана аскерлердин координациялоо ишин жана өз ара аракеттенүүсүн уюштурууда координациялоо максатка ылайыктуу болгон айрым маселелерди аныктоого мүмкүндүк берет. Ошол эле учурда сан дайыма эле сапатка которо бербейт деген акылман ойду эске салгым келет. Чек ара коопсуздугу жаатында акыркы он жылдыкта түзүлгөн кеңири укуктук база бул жааттагы бардык көйгөйлөрдү чечүүнү камсыздай албайт. Ушул параграфка карата корутунду катары, учурда Кыргызстанда чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелерин жөнгө салуучу ченемдик укуктук актылардын көбү өркүндөтүүнү талап кылаарын белгилей кетүү керек. Мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча автор тарабынан айтылган сунуштар аткарыла турган иштердин бир аз гана бөлүгү. Учурда мыйзам чыгаруучунун жана Чек ара кызматынын алдында турган негизги милдет – Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын коргоо жана коопсуздук

чөйрөсүндө укуктук жөнгө салуу механизмдин тез арада өркүндөтүү зарылчылыгы.

Ошондуктан, автор бул изилдөөнүн параграфында негизги тыянактар катары төмөнкүлөрдү баса белгилеген:

1. Өзүнүн маңызы боюнча чек ара коопсуздугу - бул чек ара аймагында өз ыйгарым укуктарынын чегинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттери менен жетишилген инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү таламдарын чек ара мейкиндигинде реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун абалы.

2. Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун артыкчылыктуу милдети болуп саналат жана ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын коомдук мамилелерди жөнгө салууда бирдиктүү тартипти жана туруктуулукту камсыз кылууга багытталган жүрүм-турумдун жалпы, формалдуу аныкталган эрежелерин түзүү жана бириктирүү боюнча максаттуу ишин билдирет.

3.3. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоонун механизмдерин жакшыртуунун жолдору

Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыз кылуу механизмдин өркүндөтүүнүн жолдорун жана ыкмаларын, ошондой эле аны келечекте өнүктүрүү үчүн Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун жана анын ажырагыс бөлүгү катары саналган чек ара коопсуздугун камсыздоо чөйрөсүндөгү негизги милдеттерди белгилебестен аныктоо мүмкүн эмес.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ №570 Жарлыгы менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясына ылайык мамлекетте улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун негизги максаттары болуп конституциялык түзүлүштү сактоо, Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгын жана эгемендүүлүгүн, мамлекеттик жана аймактык бүтүндүгүн камсыз кылуу, бардык этностук топтордун ортосунда тынчтыкты жана ынтымакты бекемдөө, терроризмге жана экстремизмге каршы күрөштү күчөтүү, өлкөнүн коргонуу жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу, мамлекеттик чек аранын коопсуздугун жана бүтүндүгүн камсыздоо, ички жана тышкы коркунучтарды болтурбоо жана зыянсыздандыруу боюнча ыкчам жана узак мөөнөттүү чараларды ишке ашыруу, Кыргыз Республикасынын тышкы булактардан илимий-техникалык жана технологиялык көз карандылыгын жоюу саналат [122]. Анадан сырткары, Кыргыз Республикасына каршы багытталган чет мамлекеттердин чалгындоо жана диверсиялык иштерин аныктоо, болтурбоо жана бөгөт коюу боюнча натыйжалуу чараларды көрүү; өлкөдөгү экологиялык кырдаалды түп-тамырынан бери жакшыртуу.

Бүгүнкү күндө мамлекеттик бийлик органдарынын чек ара коопсуздугун камсыздоодогу негизги көйгөйлөрдү комплекстүү изилдөө үчүн *үч негизги түргө* бөлүп карасак болот:

Биринчи кезекте, мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу жаатында мамлекеттик органдардын ортосундагы өз ара натыйжалуу аракеттенүүнү уюштуруу жана камсыздоо менен байланышкан көйгөйлөрдү атасак болот. Мындай өз ара аракеттенүүнүн негизги багыттары төмөнкүлөр болууга тийиш:

- Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын алкагында өз ара маалыматтык колдоо көрсөтүү;

- чек ара кызматынын координациялоочу ролун эске алуу менен мамлекеттик чек аранын режимин, чек ара режимин жана мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында режимди сактоо боюнча биргелешкен чараларды ишке ашыруу;

- аткаруу бийлигинин тиешелүү органдарынын координациялоочу ролдорун эске алуу менен мамлекеттик чек арадан транспорт каражаттарын жана мамлекеттик чек ара аркылуу ташылып өтүүчү товарларды көзөмөлдөөнүн формаларын жана ыкмаларын өркүндөтүү;

- мамлекеттик чек араны коргоо жана коопсуздукту камсыз кылуу маселелери боюнча биргелешкен аналитикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү, консультацияларды берүү жана методикалык жардам көрсөтүү үчүн кесиптик иштин негизги багыттары боюнча адистерди, окуу-методикалык материалдарды алмашуу;

- илимий изилдөөлөргө жана иштеп чыгууларга өз ара катышуу, ошондой эле өз ара аракеттенүүчү аткаруу бийлик органдарынын окуу жайларында адистерди даярдоо;

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча биргелешкен сунуштарды даярдоо.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу менен мамлекеттин улуттук кызыкчылыктарын ишке ашырууга көптөгөн ведомстволор жана уюмдар өз салымдарын кошууда. Бул позитивдүү нерсе. Бирок, ведомстволор аралык деңгээлде так координациялоону аныктоонун актуалдуу зарылдыгы бар, анткени мамлекеттик органдар улуттук кызыкчылыктарды көздөйт жана

бирдиктүү чек ара саясатына баш ийет, бирок иши дайыма эле ырааттуу боло бербейт.

Чек ара кызматынын координациялоочу ролу аткаруу бийлиги органдарынын ишин жалпы мамилелерге жана принциптерге алып барууга, ошондой эле биздин мамлекеттин учурдагы мүмкүнчүлүктөрү көптөгөн чек ара маселелерин чечүүдө коомдун жана ар бир жарандын реалдуу керектөөлөрүнүн негизделген жана негиздүү айкалышын камсыз кылууга тийиш. Бул жобону ишке ашыруу ар кандай татаалдыктагы бир катар көйгөйлөрдү камтыйт. Атап айтканда, чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун бирдиктүү улуттук тутумунун алкагында бардык кызыкдар министрликтердин жана ведомстволордун аракеттерин бириктирүү маселеси турат. Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын Мамлекеттик бажы кызматы, Ички иштер министрлиги, Коргоо министрлиги жана бир катар башка органдар менен өлкөнүн мамлекеттик коопсуздугун камсыз кылуу, чек ара аймактарында укук тартибин камсыз кылуу, мамлекеттик чек арада жана чек ара тилкесинде ар кандай кырдаалдардын өнүгүшүнө контролдукту жүзөгө ашыруу, мыйзамсыз аракеттерди аныктоо жана бөгөт коюу менен болгон мамилеси бул органдардын курамына киргендигине байланыштуу.

Мамлекеттик органдардын ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн негизги маселелери теориялык жактан чечилген, бирок практикалык өз ара аракеттенүүнү уюштурууда мезгил-мезгили менен айрым маселелер келип чыгат [123.155-б]. Автордун айтымында, алардын себептери өз ара байланышкан мамлекеттик органдардын иштеп жаткан ченемдик-укуктук базасынын шайкеш келбегендигинде. Мисалы, 2019-жылдын 24-апрелинде №52 «Бажылык жөнгө салуу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы «бажы чек арасы» түшүнүгүн киргизет [124]. Мындан тышкары, бул түшүнүк «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамда белгиленген «мамлекеттик чек ара» түшүнүгүнө карама-каршы келет. Мындай абалдан чыгуунун жолун ар кандай мамлекеттик контролдоо органдарынын функцияларынын кайталануусун жоюудан жана кызыкдар

министрликтери менен ведомстволорунун ортосунда так координациялоо аркылуу мамлекеттик чек арадагы көзөмөл тутумун өркүндөтүүдөн издөө керек.

Ошентип, эл аралык байланыш каналдарында өз ара аракеттенүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу жана күч-аракеттерди координациялоону жакшыртуу максатында, автордун пикири боюнча, баш ийүүнүн так градациясы менен атайын ведомстволор аралык топторду түзүү зарылчылыгы бар. Бул кайталоону болтурбоого жана иштеп жаткан көп ведомстволук күчтөрдү жана каражаттарды пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатууга жардам берет.

Экинчи кезекте, мамлекеттик чек арада коопсуздукту камсыз кылуу чөйрөсүндө мамлекеттик органдардын ведомстволор аралык деңгээлде өз ара аракеттенүү маселелерине - жергиликтүү деңгээлде өз ара аракеттенүү маселелери түздөн-түз байланыштуу. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын, ишканаларды, мекемелерди, уюмдарды, коомдук бирикмелерди жана жарандарды чек араны коргоого кеңири тартуу маселелери бүгүнкү күндө өтө актуалдуу жана чечилбеген бойдон калууда.

Бүгүнкү күндө Чек ара кызматы чек арада коопсуздукту камсыз кылуу да, көп тармактуу атайын мамлекеттик кызматка айланып активдүү айкалышууда, анын курамына аскердик эмес түзүмдүк органдар да кирет: эл аралык келишимдик жана ыкчам-иликтөө иш-чаралары, чек ара көзөмөлү жана башкалар.

Чек ара мамилелеринин тигил же бул түрүнүн жөнгө салынбаган мүнөзү бизди көйгөйлөрдүн *үчүнчү түрүнө*, чек ара коопсуздугуна түздөн-түз же кыйыр түрдө тиешелүү маселелерди укуктук жактан камсыздоо көйгөйлөрүнө алып келет. Бул диссертациялык изилдөөнүн алкагында автор чек ара коопсуздугун укуктук жактан камсыз кылууда түзүлгөн кош кырдаалга бир нече жолу көңүл бурган. Эки тараптуулук, бир жагынан, мыйзам чыгаруучу бүткүл чек ара мейкиндигинде же андан тышкары өнүгүп жаткан, бирок чек ара коопсуздугуна тиешелүү коомдук мамилелерди

укуктук консолидациялоонун алкагында олуттуу иштерди жүргүзгөндүгү менен түшүндүрүлөт.

Мамлекеттик чек ара – бул мамлекеттин ажырагыс атрибуту, аны коргоо жана кайтаруу механизмдерин өркүндөтүүнүн жолдорун кароодон мурун анын *стратегиялык жана улуттук* негизги принциптерин эске албай коюуга болбойт. Мамлекеттик чек аранын стратегиялык принциби - мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылуу, тактап айтканда, инсандын, коомдун жана мамлекеттин улуттук кызыкчылыктарын коргоо. Ал эми улуттук принцип - чек ара коопсуздугун камсыздоо үчүн экономикалык, социалдык-саясий жана руханий өнүктүрүүгө элдердин жана улуттардын бирикмелерин камсыз кылуу.

Демек, биз мамлекеттин кандай функцияларын карабайлы, ал ички же тышкы болобу алардын бардыгы тике же кыйыр түрдө мамлекеттик чек арага тиешелүү.

Мамлекеттик чек араны коргоо улуттук коопсуздукту технологиялык жактан ишке ашыруу болуп саналат, анткени ал мамлекеттин жана элдин негизги баалуулуктарын коргоону камсыз кылат: аймактык бүтүндүк; геосаясий туруктуулук; экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу;

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо механизмдин өркүндөтүүнүн жолдорун жана ыкмаларын Кыргызстандын чек ара саясатынын негизги максаттарын түзмөйүнчө аныктоо мүмкүн эмес. Кыргыздардын Республиканын 1999-жылдагы «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамына ылайык, негизги милдеттер катары төмөнкүдөй милдеттер бекитилген:

- Кыргыз Республикасынын эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн жана анын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу үчүн шарттарды түзүү;

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын эл аралык укуктук каттоону өркүндөтүү;

Мамлекеттик чек ара боюнча Кыргыз Республикасынын чек ара саясатынын айрым милдеттерин биринчи кезекте коюу мамлекет башынан

өткөрүп жаткан тарыхый мезгилдин өзгөчөлүктөрүнөн көз каранды. Тилекке каршы, саналып өткөн милдеттердин арасында Кыргызстандын экономикалык коопсуздугун камсыз кылуу маселелери негизги катары белгиленген эмес. Бүгүнкү күндө экономикалык каатчылык учурунда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук режими биринчи кезекте өлкөнүн экономикасынын өсүшүнүн керектөөлөрү менен, Кыргызстандын чек арага чектеш аймактарынын социалдык-экономикалык жана руханий негиздерин өнүктүрүү, чек арага жакын жайгашкан аймактардын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн камсыз кылуу менен аныкталууга тийиш. мамлекеттин чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларын эл аралык укуктук формалдаштырууну өркүндөтүү. Ушул артыкчылыктардын негизинде Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын кайтарууну куруу, анын жолдорун жана каражаттарын жакшыртуу зарыл.

Азыркы шарттарда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо мамлекеттин да, Кыргызстандын бүткүл элинин да өтө маанилүү милдети болуп саналат. Бул иштин максаты көйгөйлөрдү тактоо гана эмес, акыры Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо механизминде келүү үчүн аларды комплекстүү чечүүнүн жолдорун системалаштырууга аракет кылуу болуп саналат. Кыргыз Республикасынын чек арасында орун алган көйгөйлөрдүн бардык спектринен чек арадагы мамлекеттик ишмердүүлүк чөйрөсүн камтыган үч негизги блоктун бөлүп көрсөтүүгө болот. Ошого жараша күч-аракет жана аларды чечүүнүн жолдорун жана каражаттарын издөө негизинен көйгөйлөрдүн ушул блокторуна багытталышы керек. Бул биринчи кезекте Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын белгилөөгө жана эл аралык укуктук жактан бекемдөөгө байланышкан көйгөйлөр. Өлкөдөгү жана дүйнөдөгү жаңы саясий реалдуулуктар өлкөнүн коопсуздугу жана мамлекеттик чек араны коргоону камсыз кылуу сыяктуу маанилүү маселеге жаңы мамилелерди издөөгө алып келе алган жок. Биринчиден, өлкөнүн

коопсуздугун камсыз кылуу аскердик потенциалдын өз ара байланышы чөйрөсүнөн экономикалык жана саясий мамилелер чөйрөсүнө барган сайын көбүрөөк өтүп жаткандыгы менен туюнтулган так аныкталган тенденцияны белгилей кетүү керек.

Мамлекеттер аралык чек ара көйгөйлөрүн чечүүгө күч менен мамиле кылуу тарыхта калып жатканын, ал эми мамлекеттик саясат көбүнесе маселенин мыйзамдуу жолун табуу жөндөмдүүлүгүнө көз каранды экенин түшүнүү мамлекеттик органдарды негизги күч-аракетин мамлекеттик чек араны укуктук камсыздоого жумшоого мажбурлоодо.

Экинчи жагынан, мамлекеттик чек аранын калыптанышы жана эл аралык-укуктук жактан бекемделиши эки тараптуу мамилелердин натыйжасы болуп саналат жана алардын өнүгүшүнө жараша болот. Ошондуктан айрым мурдагы советтик республикалар жакындашууга умтулуп жаткан шарттарда алардын «делимитациясын» тездетүү ансыз да татаал эл аралык мамилелердин татаалданышына алып келиши мүмкүн. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын белгилөө, аны коргоону жана коопсуздугун чыңдоо боюнча чараларды ишке ашыруу өтө салмактуу саясий мамилени талап кылат. Ал эми бул жерден биз Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо механизми анын ар кандай участкторунда ар түрдүү болушу керек экендигинен чыгышыбыз керек. Бул бизди проблемалардын экинчи, андан кем эмес маанилүү блогуна, мамлекеттик чек ара режиминин, мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарындагы режимдин көйгөйлөрүнө алып барат, бул өз кезегинде Кыргыз Республикасынын кызыкчылыктарына адекваттуу коркунучтарды, жолдорду жана мамлекеттик чек араны коргоо механизмдин калыптандыруу жана өркүндөтүү каражаттары катары каралат. Бул жерде да баары жөнөкөй эмес. Бир жагынан, тиешелүү укуктук режимдер түрүндөгү коргоо механизми Кыргыз Республикасынын кызыкчылыктарын максималдуу түрдө коргоого тийиш, бирок экинчи жагынан, мамлекеттик чек араны кайтаруу режимин күчөтүү учурдагы экономикалык жана саясий байланыштардын

солгундашына жана үзүлүшүнө алып келиши мүмкүн. Демек, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоодо мамлекеттик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттарындагы режимди жакшыртуунун жолдору жана каражаттары социалдык терс кесепеттерин минималдаштырууга тийиш.

Мамлекеттик чек араны түзүү жана эл аралык-укуктук бекемдөө маселелери боюнча да, аны коргоо жана коопсуздук маселелери боюнча да мамлекеттик саясат тышкы, экономикалык жана улуттук саясатка түздөн-түз байланыштуу болууга тийиш.

Ал эми ушул бүтүндүктүн алкагында гана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоого жана кайтарууга байланышкан көйгөйлөрдүн үчүнчү топтому чечилиши керек.

Бүгүнкү күндө мамлекеттик чек араны коргоодо жана коопсуздукту камсыздоодо мамлекеттик чек араны конкреттүү бузуулар менен күрөшүү эмес, экономикалык кызыкчылыктарды коргоо, мамлекеттин экономикалык коопсуздугун камсыз кылуу көйгөйлөрү алдыга чыгып жатканы айдан ачык. Бул тиешелүү каражаттарды жана ыкмаларды колдонууну, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоонун жана коопсуздугунун адекваттуу концепциясын иштеп чыгууну талап кылат. Бүгүнкү күндө бизде Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоонун жана коопсуздугун камсыз кылуунун жалпы мамлекеттик тутумунун түзүү ордуна, зарылчылыкка жараша алардын ишин координациялоого аракет кылынып жатат. Натыйжада мамлекеттик чек арада адамдын, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыктарын коргоонун саясий, дипломатиялык, экономикалык, укуктук, аскердик жана башка каражаттары менен ыкмаларынын ортосунда ажырым пайда болду. Демек, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыздоонун бирдиктүү зарыл, улуттук Концепциясынын ордуна бизде, бүтүндөй бир системага бириктирилбеген ведомстволук концепциялар бар экендиги кокусунан эмес. Ушундан улам бардык мамлекеттик түзүмдөрдүн мыйзам

чегинде ыйгарым укуктарды бөлүштүрүү принциптерине негизделген өз ара аракеттенүүсү, иш-чараларды функционалдык планга интеграциялоо жана кызматташуу, жогорку жоопкерчилик азыркы кырдаалдан чыгуунун зарыл шарттарынын бири болуп саналат.

Ошондой эле, чек ара коопсуздугун камсыздоо багытында бирдиктүү илимий-техникалык саясат үчүн укуктук базаны түзүү зарыл, аны ишке ашыруу мамлекеттик чек арада бардык күчтөрдүн жана каражаттардын иштеши үчүн оптималдуу шарттарды камсыз кылат. Мында илимий-техникалык жактан камсыз кылуунун ролун чечкиндүү жогорулатуу жана аны баалабай коюуну жоюу, бардык практикалык маселелерди терең талдап, теориялык жактан терең үйрөнүүнүн маанилүүлүгү биринчи планга чыгат.

Илимий камсыздоо өз алдынча, бирок бири-бири менен тыгыз байланышкан эки багытты камтыйт: илимий иш жана илимий иштин натыйжаларын практикага киргизүү. Илимий иштин ролу жана орду практиканын таламдарында ал чечкен проблемалардын диапозону жана көлөмү менен аныкталат. Негизги милдеттердин төмөнкү блокторун бөлүүгө болот:

укуктук камсыздоо жаатында - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо боюнча мамлекеттик органдардын ишинин укуктук негиздерин жөнгө салуучу мыйзам актыларын тез арада иштеп чыгуу;

коомдук-саясий чөйрөдө - мамлекеттик чек арада өлкөнүн коргонуусунун жана коопсуздугунун методологиялык проблемаларын, Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын органдарынын жана аскерлеринин кызматтык, күжүрмөн жана ыкчам ишинин теориясын жана практикасын андан ары изилдөө жана илимий жактан негиздөө, кадрларды аскердик даярдоонун жана тарбиялоонун теориясын иштеп чыгуу;

кызматтык-күжүрмөн жана ыкчам иш-аракеттердин теориясы чөйрөсүндө - мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу теориясынын жалпы маселелерин терең изилдөө жана иштеп чыгуу, аскерлердин

күжүрмөн жана мобилизациялык даярдыгын жогорулатуунун келечектүү жолдорун табуу. Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын мамлекеттик чек араны коргоонун натыйжалуулугун, чек ара кызматынын органдарынын жана аскерлеринин уюштуруу түзүмүн өркүндөтүүнүн жолдорун илимий жактан негиздөө; аскердик-саясий жана оперативдик кырдаалды талдоо жана прогноздоо проблемаларын терең иштеп чыгуу;

аскердик-техникалык чөйрөдө - курал-жарактарды, аскердик техниканы, атайын техникалык каражаттарды жана чек ара кызматынын комплекстерин өнүктүрүүнүн багыттары менен программаларын тактикалык-техникалык жактан негиздөө; колдонуудагы техникалык окуу куралдарын өркүндөтүү жана жаңы иштеп чыгуу талаптарын оперативдүү жана техникалык жактан негиздөө.

Кыргыз Республикасы менен башка мамлекеттердин ортосундагы байланыштардын бардык түрлөрүнүн көбөйүшү менен мамлекеттик чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында чек ара көзөмөлүнүн бардык элементтерин жөнгө салуу адамдарды жана транспорт каражаттарын мыйзамсыз кесип өтүүнү аныктоо жана алдын алуу үчүн барган сайын маанилүү болуп баратат. Албетте, жабык мамлекет үчүн түзүлгөн чек ара көзөмөл системасы азыркы шарттарда өзгөргөн талаптарга жооп бербейт. Бүгүнкү күндө да, келечекте да чек ара көзөмөл бөлүмдөрүнүн жана бөлүктөрүнүн кызматы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын кайтарууну жана коопсуздугун камсыз кылууда башкы ролду ойнойт. Мындай шарттарда Кыргызстандын мамлекеттик чек араларында өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу маселелерин чечүүгө, чек ара, бажы, миграциялык иштердеги карама-каршылыктарды жана кайталанмачылыктарды жоюуга катышкан Кыргызстандын мамлекеттик органдарынын ишмердүүлүгү үчүн тиешелүү ченемдик укуктук базаны түзүү кечиктирилгис болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы менен Мамлекеттик бажы кызматынын ортосундагы принципиалдуу маселелерге мамиленин айырмачылыгы алардын жемиштүү кызматташуусуна азырынча

мүмкүнчүлүк бербейт, бул албетте расмий иш-аракеттерге таасирин тийгизет. Чек ара кызматынын табияты бажы, миграция, ветеринардык, фитосанитардык, санитардык-карантиндик жана башка контроль түрлөрүнүн өкүлдөрү менен өз ара аракеттенүүнү жана координациялоону күчөтүүнү талап кылат. Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ишинин маанилүү багыттарынын бири мамлекеттик чек арада бирдиктүү контролдук системасынын укуктук негиздерин калыптандыруу болууга тийиш.

Бүгүнкү күндө мамлекеттик чек ара аркылуу адамдарды, транспорт каражаттарын, жүктөрдү жана товарларды өткөрүүдө чек ара кызматы көптөгөн ченемдик укуктук актыларды жетекчиликке алышат. Аларды ишке ашыруунун ведомстволор аралык ченемдик-укуктук базасы толук иштелип чыга элек.

Ошондой эле Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы менен бардык кошуна мамлекеттердин чек ара түзүмдөрүнүн ортосундагы кызматташтыкты өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруу зарыл. Ал эми бул жерде мамлекеттик чек арадагы Кыргыз Республикасынын кызыкчылыктарын ишке ашырууга жана коргоого байланышкан мамилелердин саясий, экономикалык жана социалдык аспектилерин козгогон, кошуна мамлекеттер менен мамлекеттер аралык жана ведомстволор аралык келишимдерди даярдоо боюнча бир топ иштер аткарылышы керек.

Чек ара маселелери боюнча КМШга мүчө мамлекеттер менен эки тараптуу жана көп тараптуу мамилелерди өнүктүрүү менен бирге Кыргызстандын чек ара кызматы мамлекеттик чек араны коргоо кызыкчылыгында дүйнөнүн башка мамлекеттеринин чек ара ведомстволору менен кызматташууну өнүктүрүү зарыл.

Автордун айтымында, Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугуна реалдуу коркунучтун шартында чек ара кызматынын жана Кыргыз Республикасынын башка министрликтери менен ведомстволорунун чек ара коопсуздугун камсыз кылуу ишмердүүлүгүн комплекстүү жөнгө

салуучу мыйзам актыларынын пакетин кабыл алуу зарылчылыгы келип чыкты.

Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын оперативдүү ишинде чет өлкөлүк атайын кызматтардын жана уюмдардын чалгындоо жана диверсиялык иштерине, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы аркылуу кылмыштуу топтордун жана өзгөчө кылмыштуу топтордун мыйзамсыз аракеттерине каршы аракеттенүүнүн укуктук негиздерин өркүндөтүү зарыл.

Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын бүгүнкү жана келечектеги милдети – мамлекетибиз жана элибиз тарабынан чек арада өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуучу түзүм катары кабыл алынган өзгөчө мамлекеттик кызматтын образын түзүү.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоо механизмин өркүндөтүүнүн жолдору жана каражаттары өлкөнүн чек ара саясатынын негизги максаттары менен аныкталат. Белгилүү бир милдеттерди башкы милдеттер катары коюу мамлекет башынан өткөрүп жаткан тарыхый мезгилдин өзгөчөлүктөрүнө жараша болот. Бүгүнкү күндө ар тараптуу экономикалык кризис учурунда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук режими биринчи кезекте өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнүн муктаждыктары менен аныкталууга тийиш.

Кыргызстандын бир катар министрликтери менен ведомстволорунун мамлекеттик чек ара боюнча өз кызыкчылыктары бар. Тар ведомстволук эмес, мамлекеттик маселелерди чечүү боюнча алардын аракеттерин уюштуруунун эң жакшы жолу Кыргыз Республикасынын чек ара кызматына өз алдынча мамлекеттик орган статусун берүү маселесин чечүү болмок. Мамлекеттин күч-аракети, биринчи кезекте, көйгөйлөрдүн төмөнкү блокторун чечүүгө багытталышы керек:

- Кыргыз Республикасынын мурдагы Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек арасын белгилөө жана эл аралык-укуктук жактан бекемдөө;

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын режимин, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттарындагы режимди Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоого жана кайтарууга түздөн-түз байланыштуу жакшыртуу. Аларды чечүүнүн негизи болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын илимий жактан негизделген, терең ойлонулган укуктук режимин түзүү саналат.

КОРУТУНДУ

Азыркы учурда Кыргыз Республикасы улуттук коопсуздукка көптөгөн коркунучтарга дуушар болууда, алар көпчүлүк учурда мамлекеттин чек ара аймагында, түздөн-түз мамлекеттик чек арада, ошондой эле КМШнын тышкы чек араларында көрүнүп турат. Ошол эле учурда чек аранын көптөгөн тилкелеринде аскердик-саясий жана оперативдүү кырдаал курч бойдон калууда, ал эми бир катар аймактарда ал татаалдашып кетүү тенденциясына ээ.

Бул жүргүзүлгөн диссертациялык изилдөөдө Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыздоо тутумуна, Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу ченемдик укуктук актыларына талдоо төмөнкү теориялык тыянактарга келүүгө мүмкүндүк берди:

1. Аймак - эгемендүүлүк жана мамлекеттик бийлик жайыла турган мейкиндикти аныктоочу мамлекеттин зарыл белгиси. Дал өзүнө таандык болгон аймактын чегинде мамлекет аймактык үстөмдүктү ишке ашырат, ал мамлекеттик эгемендүүлүктүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Натыйжада, мамлекеттик аймактын укуктук консолидациясы эл аралык укуктук гана эмес, ошондой эле ички мааниге ээ болот. Мамлекеттик аймак мамлекеттик чек аралар менен аныкталган чектерде болот, анын ролу жана негизги максаты алар мамлекеттик бийликтин мейкиндик чегин, башкача айтканда, анын жер, аба мейкиндиги жана суу аймактарына мамлекеттин эгемендигинин чегин көрсөтүү менен аныкталат. Мамлекеттин аймактык бүтүндүгү эгемендик теңчиликтин негизги элементи катары чек аралардын кол тийбестиги жана улуттук аймакты коргоого багытталган эл аралык мамилелердеги эң маанилүү принцип болуп саналат. Эл аралык, аскердик жана чек ара чөйрөлөрүндө мамлекеттердин улуттук кызыкчылыктарын ишке ашырууда бул принциптерди сактоо эл аралык тынчтыкты, коопсуздукту жана туруктуулукту сактоонун эң маанилүү шарты болуп саналат.

2. Учурда «улуттук коопсуздук» термини ченемдик укуктук актыларда консолидацияланган жана илимий эмгектерде кеңири колдонулат. Алдыңкы эксперттердин пикирин жана коопсуздук чөйрөсүндөгү колдонуудагы ченемдик укуктук базанын жоболорун эске алуу менен, Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугу деп инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү улуттук кызыкчылыктарын жана өлкөнүн туруктуу прогрессивдүү өнүгүүсүн камсыз кылуу, ички жана тышкы коркунучтардан жашоонун ар кандай чөйрөлөрүн коргоонун абалы катары түшүнүү керек. Улуттук коопсуздук түзүмүндө коопсуздуктун ар кандай түрлөрүн аныктоо өзгөчө мааниге ээ. Улуттук коопсуздуктун түрлөрүн классификациялоо эң олуттуу жана жалпы мүнөздөмөлөрдүн негизинде жүргүзүлүүгө тийиш, мисалы: биринчиден, мамлекеттик коопсуздук, коомдук коопсуздук жана жеке коопсуздук. Натыйжада, улуттук коопсуздуктун түзүмүндө коопсуздуктун экономикалык, ички саясий, социалдык, руханий, эл аралык, маалыматтык, аскердик, экологиялык, чек ара коопсуздугу жана башка түрлөргө бөлүнөт.

3. «Чек ара коопсуздугу» түшүнүгү бүгүнкү күндө коопсуздук теориясында, саясатта жана юридикалык илимде колдонулган маанилүү жана актуалдуу категориялардын бири болуп саналат. Бул Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарын тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун объективдүү зарылчылыгы менен шартталган. Бул түшүнүктүн аныктамасына, биринчиден, чек ара коопсуздугу улуттук коопсуздуктун татаал түрү болуп санала турган жагдайларды эске алуу менен мамиле жасоо керек. Экинчиден, чек ара коопсуздугу чек ара мейкиндигине караганда кеңири мейкиндикте ишке ашырылат. Ошондуктан, Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу - бул чек ара аймагында өз ыйгарым укуктарынын чегинде чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик органдардын жана башка субъекттердин биргелешкен жана макулдашылган иш-аракеттери менен жетишилген инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү таламдарын чек ара мейкиндигинде

реалдуу жана потенциалдуу тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун абалы.

4. Чек араны коргоо аны натыйжалуу камсыз кылганда гана мүмкүн болот. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу - мамлекеттик органдардын, коомдук мекемелердин жана айрым жарандардын чек ара аймагындагы тышкы жана ички коркунучтардан өлкөнүн улуттук кызыкчылыктарын ишенимдүү коргоого жана аларга натыйжалуу каршы турууга багытталган системалуу иш-аракеттери.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги багыты анын тутумун өнүктүрүү болуп саналат. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутуму улуттук коопсуздукту камсыз кылуу тутумунун курамдык бөлүгү болуп саналат жана чек ара коопсуздугунун жана мыйзамда белгиленген тартипте аны камсыз кылууга катышуучу өз ара байланышкан мамлекеттик органдардын, мамлекеттик, коомдук жана башка уюмдардын жана бирикмелердин, жарандардын, ошондой эле чек араны коргоо жаатындагы мамилелерди жөнгө салуучу концептуалдык база жана ченемдик укуктук актылардын жыйындысы чагылдырылат. Чек ара коопсуздугун камсыздоо тутуму үч кичи тутумду камтыйт: концептуалдык, институционалдык, ченемдик укуктук.

5. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги милдеттери: биринчиден, чек ара коопсуздугуна коркунучту аныктоо, экинчиден, бул коркунучка каршы туруу. Алар, өз кезегинде, жардамчы милдеттерди чечүү аркылуу ишке ашырылат, мисалы, чек ара коопсуздугун камсыздоону материалдык-техникалык, каржылык жана укуктук жактан камсыз кылуу. Бул милдеттердин ичинен өзгөчө маанилүү орунду чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо ээлейт. Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун артыкчылыктуу милдети болуп саналат жана ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын коомдук мамилелерди жөнгө салууда бирдиктүү тартипти жана туруктуулукту камсыз кылууга

багытталган жүрүм-турумдун жалпы, формалдуу аныкталган эрежелерин түзүү жана бириктирүү боюнча максаттуу ишин билдирет.

Чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо боюнча иштин негизги багыттары чек ара коопсуздугун укуктук камсыздоо тутумунун түзүмүн чагылдырат, анын негизги элементтери болуп төмөнкүлөр саналат: эл аралык укуктук камсыздоо, мыйзамдык колдоо жана Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин ченемдик-укуктук актылары менен чек ара коопсуздугун камсыз кылуу.

6. Диссертацияда өзгөчө орунду Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу тутумундагы ролу жана орду, башкаруу тажрыйбасында координациялоо маселелери изилденген. Көптөгөн аткаруу бийлик органдарынын жана чек ара саясатынын субъекттеринин ичинен Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы алардын укуктук статусун жана функцияларын талдоо үчүн өлкөнүн чек ара аймагындагы коопсуздук тутумунун эң маанилүү субъектиси катары тандалган. Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ролу бардык кызыкдар тараптарга жана иштин уюштуруу жагына карата координациялык милдеттерди баштоо менен чектелет. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында өлкөнүн ондон ашык аткаруу бийлиги иштейт. Позцияларды координациялоонун көп тараптуу мүнөзү чек ара органдарын борборлоштурууну объективдүү түрдө талап кылат. Өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун бирдиктүү жалпы улуттук системасынын алкагында бардык кызыкдар министрликтердин жана ведомстволордун күч-аракетин бириктирүү маселеси турат. Диссертацияда Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын ролун мамлекеттик чек араны өз алдынча башкаруу органынын деңгээлине чейин күчөтүү зарылчылыгы илимий жактан негизделген.

7. Мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жаатында негиздүү, максатка ылайыктуу, компетенттүү жетекчиликти камсыз кылуу,

негизги багыттарды ишке ашырууда маселелерди кароого жана чечүүгө ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын чөйрөсү аныкталды. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги субъекттери болуп төмөнкүлөр аныкталган: мамлекеттик бийлик органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, коомдук бирикмелер, уюмдар жана жарандар.

8. Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун конституциялык-укуктук жактан камсыз кылуунун теориялык жактан иштелип чыккан маселеси, биринчи кезекте, теориялык-укуктук жактан ишке ашырылып, алдыга коюлган илимий максаттарды ишке ашыруу жана алынган натыйжалар жагынан толук болуп саналат. Диссертациянын автору Кыргыз Республикасында чек ара коопсуздугун камсыздоонун механизмдерин жакшыртуунун илимий негиздүү жолдорун сунуштайт.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжасында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыздоону андан ары жакшыртуу үчүн бир катар практикалык сунуштар иштелип чыкты.

1. Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматынын координатордук деңгээлинен мамлекеттик чек араны өз алдынча башкаруу жана чек ара коопсуздугун камсыздоо органына чейинки ролун күчөтүү керек.

Чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылуу үчүн кайрадан Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматын өз алдынча аткаруу бийлиги органы катары түзүп, ага баардык ыйгарым укуктарды берүү менен «Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө» жөнүндө мыйзамды кабыл алуу керек. Бул мыйзамдын кабыл алынышы чек ара коопсуздугун камсыз кылуудагы орчундуу көйгөйлөрдү чечүүгө жол ачат: биринчиден, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын талаптарын канааттандырат; экинчиден, Чек ара кызматынын ишмердүүлүгүн укуктук жөнгө салууну ирээттештирет; үчүнчүдөн, жөнгө салуунун укуктук деңгээлин көтөрөт.

2. Жалпы дүйнө жүзүндө жүрүп жаткан тенденцияларга ылайык келтирүү үчүн Чек ара кызматынын ишмердүүлүгүн санариптик трансформациялоо, чек ара аймагында, чек ара тозотторунда видео көзөмөл боюнча ишти күчөтүү абзел.

3. Чек араларды делимитациялоонун жана демаркациялоонун узакка созулган процессине жана эл аралык-укуктук мамиледе такталбагандыгына, ошондой эле чек ара коопсуздугуна жаңы аскердик эмес коркунучтардын пайда болушуна байланыштуу Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын ишинин артыкчылыктуу багыттары төмөнкүлөр болууга тийиш: чек аранын жаңы аймактарын уюштуруу; тышкы коркунучтарды болтурбоо, зыянсыздандыруу жана локалдаштыруу боюнча биргелешкен аракеттерди

координациялоонун алкагында чек ара өлкөлөрү менен эл аралык кызматташуунун формаларын кеңейтүү.

4. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун, анын негизги курамдык бөлүгүн - чек ара коопсуздугун натыйжалуу камсыз кылуу үчүн, биринчи кезекте, чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун макулдашылган жана өз ара байланышкан негизги маселелерин жөнгө салуучу ченемдик укуктук актылар тутумун түзүү зарыл. Бул Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздук концепциясы үчүн негиз боло турган «Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын кабыл алууну сунуштайбыз. Бул мыйзамга тиешелүү жоболор камтылышы керек:

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын макамын аныктоо;

- чек ара мамилелеринин субъектилерин аныктоо жана алардын мамлекеттик чек араны коргоо боюнча ыйгарым укуктары;

- мамлекеттик чек ара режиминин, чек ара режиминин, өткөрүү пункттарындагы режимдин жана башка түшүнүктөрдүн аныктамаларын тактоо;

- «чек ара саясаты», «чек ара коопсуздугу», «чек ара мейкиндиги» жана башка түшүнүктөрдү мыйзамдык деңгээлде бекитүү;

- Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын коңшу жана башка мамлекеттер менен чек ара кызматташтыгы жөнүндө жобону киргизүү.

5. Чек ара коопсуздугунун эл аралык укуктук базасын өнүктүрүү төмөнкүдөй багыттар боюнча ишке ашырылышы керек:

- Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча эл аралык укуктук каттоо процесстерин натыйжалуу жүргүзүү жана аягына чыгаруу;

- Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин алкагында көп тараптуу чек ара кызматташтыгын андан ары өнүктүрүү;

- эл аралык аймактык кызматташтыкты уюштуруу максатында, Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын активдүү катышуусун камсыз кылуу;
- КМШга мүчө-мамлекеттердин жана башка мамлекеттердин чек ара ведомстволору үчүн адистерди даярдоо жана аларды чек араны коргоону техникалык колдоо жаатында кызматташууну өнүктүрүү.

Колдонулган булактардын тизмеси.

1. "Теория государства и права: учебник" (Н.И. Матузов, А.В. Малько) (Юристъ, 2004)
2. Коркунов, Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. – 4-е изд. – Санкт-Петербург : Тип. М.М. Стасюлевича, 1903. – Том 2. Часть особенная. – 602 с.
3. Паршин А. Что такое государство? (Научное исследование природы государства). - СПб., 1907.-С. 17.
4. Малеев Ю.Н. Территория в международном праве // Международное право: Учебник / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. М., 2000. С. 113.
5. Бабурин С.Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы. М., 1997; Он же. Территориальные режимы и территориальные споры. М., 2001.
6. Молчановский В.Ф. Безопасность – атрибут социальной системы/ В.Ф. Молчановский // Соц.- пол. аспекты обеспечения государственной безопасности в современных условиях: сб. стат.
7. «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы. 1999-жыл 19-март №27.
8. Клименко Б.М. Мирное решение территориальных споров. - М.: Международные отношения, 1982.
9. Большой юридический словарь. М., 1999. С. 137.
10. 2015-жылдын 16-майында №98 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
11. Словарь иностранных слов Автор: Комлев Н. Г. Издательство: Москва, ЭКСМО-Пресс, 2000 г
12. Соглашение между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе от 4 июня 1996 г.

13. Договор об основах межгосударственных отношений между Кыргызской Республикой и Республикой Таджикистан от 12 июля 1996 г.
14. 2015-жылдын 16-майындагы №98 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
15. Клименко Б.М., Порк А.А. Территория и граница СССР. - М.: Международные отношения, 1985.
16. Дополнительное соглашение между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе 1999 г.
17. Ст. 2 Устава ООН; Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН от 24 октября 1970 года; Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе от 01 августа 1975 года // Действующее международное право. - М., 1996. - Т. 1. - С. 9, 65-79.
18. Парамонов В., Столповский О. Погранично-территориальные проблемы в китайско-центральноазиатских отношениях // Информационный портал «Время Востока». Режим доступа: <http://easttime.ru/analytic/3/8/575.html>
19. Хафизова К. Многомерные границы Центральной Азии // Фонд Карнеги. Публикации. Режим доступа: <http://www.pubs.carnegie.ru>. 01.08.2000
20. Соглашение между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе от 4 июня 1996 г.

21. Дополнительное соглашение между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе от 26 августа 1999 г.
22. Меморандум о делимитации государственной границы между Кыргызской Республикой и Республикой Казахстан от 17 июля 1998 г.
23. Постановление Президиума Всероссийского центрального исполнительного комитета от 10 сентября 1930 года
О границах между Казахской и Киргизской АССР
24. Договор между Республикой Казахстан и Кыргызской Республикой «О казахстанско-кыргызской государственной границе» от 15 декабря 2001 года
25. Договор «О вечной дружбе между Кыргызской Республикой и Республикой Узбекистан» от 24 декабря 1996 года г.Ташкент
26. Протокол №20 внеочередного Совместного заседании Узбекской части узбекско- кыргызской межправительственной комиссии по вопросам делимитации и демаркации Государственной границы Республики Узбекистан с Кыргызской Республикой и Правительственной делегации Кыргызской Республики по делимитации и демаркации кыргызско-узбекской государственной границы от 23 сентября 2006 года
27. Аламанов С. К., заведующий отделом географии ИГ НАН КР, президент Географического общества КР, ЧПП КР
Формирование государственной границы Кыргызской Республики: история, современные проблемы, пути решения
Режим доступа: <http://www.topnews.kg/news/view/formirovanie-gosudarstvennoj-granicy-kr-istorija-sovremennye-problemy-puti-reshenija>

28. Договор между Кыргызской Республикой и Республикой Узбекистан о кыргызско-узбекской Государственной границе Бишкек, от 5 сентября 2017 года
29. «Кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасын демаркациялоо маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын өкмөттүк делегациясынын жумушчу тобунун курамын бекитүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин төрагасынын 2022-жылдын 23-июну №430 тескемеси
30. Договор между Кыргызской Республикой и Республикой Узбекистан об отдельных участках кыргызско-узбекской государственной границы от 3 ноября 2022 года» Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/4-3228/edition/1197218/ru>
31. Договор между Кабинетом Министров Кыргызской Республики и Правительством Республики Узбекистан о совместном управлении водными ресурсами Кемпирабадского (Андижанского) водохранилища Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/219275/edition/1195906/ru?anchor=pr>
32. Закон Кыргызской Республики от 28 ноября 2022 года № 110 О ратификации Договора между Кыргызской Республикой и Республикой Узбекистан об отдельных участках кыргызско-узбекской Государственной границы, подписанного 3 ноября 2022 года в городе Бишкек
33. Закон Кыргызской Республики от 28 ноября 2022 года №111 «О ратификации Соглашения между Кабинетом Министров Кыргызской Республики и Правительством Республики Узбекистан о совместном управлении водными ресурсами Кемпирабадского (Андижанского) водохранилища, подписанного 3 ноября 2022 года в городе Бишкек»

34. Договор об основах межгосударственных отношений между Кыргызской Республикой и Республикой Таджикистан от 12 июля 1996 года
35. Протокол о создании таджикско–кыргызской межправительственной комиссии по комплексному рассмотрению двусторонних вопросов от 12 июля 1996 года.
36. 2021-жылдын 5-октябрында № 433 «Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча Кыргыз Республикасынын өкмөттүк делегациясынын жумушчу тобунун курамын бекитүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин тескемеси
37. Выступление Президента Садыра Жапарова на Общих дебатах 77-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Режим доступа: <https://www.gov.kg/ru/post/s/21949-prezident-sadyr-zhaparovdun-buunun-bashky-assambleyasynyn-77-sessiyasynyn-zhalpy-debattarynda-sylgn-sz>
38. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка.Т.1. – М., 1880. – С.67 [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://runivers.ru/upload/iblock/b08/Tolkovyi%20slovar%20Dalya%201.pdf>
39. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь: В 41т./ Под ред. проф. И.Е. Андреевского. – Т.3. – СПб., 1891. – С.304-308
40. 2003-жылдын 26-февралында № 44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
41. Ю.В. Серегин. Понятия безопасности, защиты, охраны, антитеррористической защищенности объектов. вестник воронежского института мвд россии №3 / 2015. с. 246-248
42. Статут Лиги Наций // Международное право в избранных документах. – Т.12. – М.: Изд-во ИМО, 1957. – С.79

43. Харичкин И.К. Национальная безопасность: природа, содержание, структура // Правовое обеспечение пограничной безопасности: Матер, межвед. научно-практ. конф. - М.: МВИ ФПС России, 2001. - С. 6.
44. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ № 570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы»
45. Романович, А. Л. Перспективы развития и обеспечение безопасности: философско-методологические проблемы [Текст] / А. Л. Романович - М., 2002.-С.67.
46. 2003-жылдын 26-февралында №44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
47. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ № 570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы»
48. 2003-жылдын 26-февралында №44 кабыл алынган «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
49. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. - 5-е изд. - М., 1986. - С. 462.
50. Прудников А.С. Теоретико-правовые и организационные основы обеспечения безопасности личности. - М.. 1999. - С. 24.
51. Сергеев В.В. Конституционно-правовые основы безопасности государственной границы Российской Федерации: Дис.... канд. юрид. наук. - М., 2002.
52. Богданов С.А. Пограничная безопасность - важнейшая составляющая национальной безопасности России//Вестник границы России. - 1999.-№ 4.-С. 18.

53. Пограничная политика Российской Федерации: Монография / А.Н. Брижик, Ю.И. Бочорадзе, В.И. Боярский и др. / Под общ. ред. А.И. Николаева. - М.: Граница, 1998. — С. 15.
54. Щербаков А.С. Пограничная безопасность России и система ее обеспечения // Безопасность. - 1996. - № 1-2.
55. Проблемы пограничной политики государства и пути их решения: Монография / М.Л. Гришин. В.Н. Губченко, В.А. Дмитриев и др. - М.: БДЦ-пресс, 2001. - С. 7;
56. Правовая основа обеспечения национальной безопасности Российской Федерации: Монография / Ю.И. Авдеев, С.В. Аленкин, В.В. Алешин и др. / Под ред. А.В. Опалева. — М.: Юнити-дана, 2004. - С. 73. Режим доступа: <https://www.litres.ru/book/raznoe-4340152/pravovaya-osnova-obespecheniya-nacionalnoy-bezopasnosti-ros-67313349/>
57. Вахрамеев А.В. К вопросу об обеспечении национальной безопасности Российской Федерации: декларации и реальность // Социально-гуманитарные знания. - 2002. - № 1 -3.
58. Садовский В. Н. Основания общей теории систем. М., 1974, с. 93–99. Все дальнейшие цитирования определений относятся к этим страницам.
59. Стахов А.И. Административно-публичное обеспечение безопасности в Российской Федерации. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2006. – С.95
60. Кондратов Б.П. Общественная безопасность и административно-правовые средства ее обеспечения. – М., 1998. – С.24
61. Ярочкин В.И., Бузанова Я.В. Теория безопасности. – М.: Мир, 2005. – С.122
62. 2003-жылдын 26-февралы № 44 «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы

63. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ № 570 жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы»
64. 2017-жылдын 17-июнунда №107 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңеши жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
65. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 11-апрель 2021-жыл
66. 2021-жылдын 11-октябры №122 «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамы
67. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2016-жылдын 4-апрелиндеги № 172 токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын чек ара режиминин жана чек аралык тилке режиминин эрежелери
68. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 20-февралындагы N 113 токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги жөнүндө жобо
69. 2009-жылдын 24-июлунда кабыл алынган №242 «Коргоо жана Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
70. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 11-апрель 2021-жыл
71. Бабурин С.Н. Территория государства. Правовые и геополитические проблемы. - М., 1999.
72. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. - М., 1978. - Т. 1 - С.416.
73. 2009-жылдын 9-февралы №43 «Кыргыз Республикасынын жарандарынын жалпыга бирдей аскердик милдети жөнүндө, аскердик жана альтернативдик кызматтар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы

74. Семакин А.С. Конституционно-правовое регулирование военной службы в Российской Федерации: Дисс. ... канд. юр. наук. - М., 1999 - С. 87.
75. 1999-жылдын 19-мартында №27 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамы
76. Ст. 51 Устава Организации Объединенных Наций. - Сан-Франциско. 1945. - 26 июня.
77. 2003-жылдын 26-февралы № 44 «Улуттук коопсуздук жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
78. Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева. - М.: ИНФРА-М, 1998. - С. 399.
79. Бельков О.А. Проблемы и пути военного обеспечения национальных интересов России // Полис. - 1994. -№ 4. - С. 162.
80. Бельков О.А. Проблемы и пути военного обеспечения национальных интересов России // Полис. - 1994. -№ 4. - С. 162.
81. Харичкин И.К. Политическая элита и ее роль в обеспечении национальной безопасности России. - М.: МВИ, 1999. - С. 90.
82. Щербаков Д.А. Правовое обеспечение пограничной безопасности Российской Федерации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М.2005 С.113
83. Молдоев Э.Э. Государственно - правовые основы обеспечения национальной безопасности Кыргызской Республики. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Бишкек 2010. С.160
84. 2021-жылдын 20-декабры ПЖ № 570 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы.
85. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ № 570 жарлыгы менен

бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы»

86. 2017-жылдын 17-июнунда № 107 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңеши жөнүндө» Мыйзамы
87. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 24-августундагы ПЖ №348 Жарлыгы менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешинин катчылыгы жөнүндө жобо
88. 2021-жылдын 19-январында №8 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому
89. 2021-жылдын 11-октябры №122 «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамы
90. Проблемы пограничной политики государства и пути их решения: Монография / М.И. Гришин, В.Н. Губченко, В.А. Дмитриев и др. — М.: БДЦ-пресс, 2001. — С. 102.
91. Мюллерсон Р.А. Роль и возможности международного права в создании ВСМБ // Всеобъемлющая система международной безопасности и международное право. - М., 1987. — С. 77.
92. Щербаков Д.А. Правовое обеспечение пограничной безопасности Российской Федерации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М.2005 С.113
93. Тункин Г.И. Право и сила в международной системе. – М.: Междунар. отношения, 1983. – С.34-36;
94. Заключительный акт совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. Хелсинки, 1 августа 1975 года// Обязательства ОБСЕ в области человеческого измерения: справочное пособие. – Варшава, 2001. – С. 237-256

95. Заключительный акт совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. Хелсинки, 1 августа 1975 года// Обязательства ОБСЕ в области человеческого измерения: справочное пособие. – Варшава, 2001. – С. 237-256
96. Кант И. К вечному миру. – М.: Моск. рабочий, 1989. – С.73
97. Ржевский В.А. О юридической природе форм нового Содружества Независимых Государств // Государство и право. - 1992. - № 6;
98. Талалаев А.Н. Виды государств как субъектов международного права. - М., 1994.-С. 91.
99. Лазарев Б.М. Федерация или конфедерация? Новый союзный договор: поиски решений. - М., 1990;С.47
100. Моисеев Е.Г. Десятилетие Содружества: международно-правовые аспекты. - М.: Книга и бизнес, 2001. - С. 78.
101. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 19-январындагы № 8 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара кызматы жөнүндө жобо»
102. Эсенбаев М.А. Правовой режим государственной границы Кыргызской Республики. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва 2000г.
103. «Кыргыз Республикасынын чек ара кызматын түзүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Президентинин 1999-жылдын 28-майындагы ПЖ-№131 Жарлыгы
104. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2005-жылдын 23-майындагы №183 «Кыргыз Республикасынын коопсуздук тармагындагы мамлекеттик башкарууну жакшыртуу боюнча чаралар жөнүндө» Жарлыгы
105. 2021-жылдын 19-январындагы №8 «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин Чек ара

кызматы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому

106. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматынын 2020-жылдын 5 айындагы кызматтык жана күжүрмөн ишинин жыйынтыгы. Режим доступа: <http://gps.gov.kg/itogi/>
107. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / В.Н. Хропанюк. - Москва: Омега-Л, 2012. - 323 с. - ISBN 978-5-370-02577-8.
108. У.О.Аманалиев. Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу. Окуу китеп. Бишкек 2023
109. Большой юридический словарь. М., 1999. С. 238. Режим доступа: <https://library.khpg.org/files/docs/1331896563.pdf>
110. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 11-апрель 2021-жыл
111. 2021-жылдын 24-августунун ПЖ №348 «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешинин айрым маселелери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын жарлыгы
112. 2017-жылдын 17-июнунда №107 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңеши жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
113. 2014-жылдын 24-апрелинде №64 кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
114. 2021-жылдын 11-октябрында кабыл алынган № 122 «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамы
115. 2009-жылдын 24-июлунда №242 кабыл алынган «Коргоо жана Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
116. Молдоев Э.Э. Государственно - правовые основы обеспечения национальной безопасности Кыргызской Республики.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Бишкек 2010. С.113

117. 2022-жылдын 5-июлу № 57 «Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
118. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 20-февралындагы N 113 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги жөнүндө» жобо
119. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 9-мартындагы №84 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги жөнүндө» жобо
120. 1994-жылдын 11-январында кабыл алынган №1360-ХП «Кыргыз Республикасынын ички иштер органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы
121. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2021-жылдын 10-декабрындагы №302 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик бажы кызматы жөнүндө» жобо
122. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-декабрындагы ПЖ №570 Жарлыгы менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепсиясы
123. Кубатов И.И. Административно-правовое регулирование системы национальной безопасности в Кыргызской Республике. Известия вузов Кыргызстана. 2023. №. 1. с. 154-157
124. 2019-жылдын 24-апрелинде №52 «Бажылык жөнгө салуу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы

